

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Скрипниченко Юрій Федорович

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

ДИСЕРТАЦІЯ
«ЕКСПЛУАТАЦІЯ НАЦИСТСЬКИМ РЕЖИМОМ ТРУДОВИХ
РЕСУРСІВ ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

Спеціальність 032 Історія та археологія
(галузь знань 03 Гуманітарні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Скрипниченко Ю.Ф.

Науковий керівник: Журавльов Денис Володимирович, кандидат історичних наук, доцент

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Скрипниченко Ю. Ф. Експлуатація нацистським режимом трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія (Галузь знань 03 Гуманітарні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України. Харків, 2026.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню використання робочої сили Харківщини у 1941–1943 рр. під час окупації регіону нацистською Німеччиною. У роботі проаналізовано організаційні, засоби управління та правові механізми, через які німецька влада намагалася ефективно задіяти робочу силу Харківщини для забезпечення воєнно-економічних потреб Третього Райху. Актуальність теми значно посилюється подіями сучасної російсько-української війни, адже у XXI столітті знову проявляються методи примусової депортації мирного населення, економічного використання праці, створення окупаційних адміністрацій та системного позбавлення людей базових прав на тимчасово захоплених територіях. Це створює поле дослідження для порівняння історичних форм насильницького використання праці українців і сучасних проявів політики імперського контролю, спрямованої проти України.

У роботі встановлено, що головною стратегічною метою німецької влади на Харківщині було ефективне задіяння робочої сили українських територій у різних сферах – промисловості, сільському господарстві, транспорті та відбудові інфраструктури. Специфіка регулювання праці населення визначалася включенням регіону до військової зони, що зумовлювало залежність діяльності місцевих адміністрацій від військової ситуації на фронтах. Нацистська влада застосовувала широкий спектр методів впливу: від соціальних пільг і податкових послаблень до штрафів, арештів та розстрілів за

невиконання трудових обов'язків. Залучення праці покладалося як на міських, так і на сільських жителів: чоловіків, жінок, а наприкінці окупації – навіть дітей і людей похилого віку.

Установлено, що німецькою адміністрацією була організована масштабна вербувальна та пропагандистська кампанія щодо залучення цивільного населення до роботи як на місцевих підприємствах, так і в Німеччині. На Харківщині діяли бюро праці, створювалися професійні навчальні заклади, здійснювалося систематичне поширення оголошень, листівок, газетних матеріалів. Незважаючи на декларації про «офіційне працевлаштування», умови праці нерідко були незадовільними: тривалий нерегламентований робочий день, низька оплата праці, антисанітарні умови, відсутність медичного забезпечення. Суттєвим чинником, що спонукав населення до роботи у нацистських структурах, були важкі житлові умови, спричинені руйнуваннями промисловості, інфраструктури, комунальних підприємств та комунікацій унаслідок відступу радянських військ у 1941 році.

Особливе місце в дослідженні займає аналіз політики примусового вивезення мешканців Харківщини на роботу до Німеччини. Нацистська влада посилювала репресивні заходи щодо тих, хто відмовлявся залишати регіон: застосовували штрафи, арешти, переслідування родичів, жорсткий контроль за реєстрацією у бюро праці. З'ясовано, що до Німеччини було вивезено більше 160 000 цивільних осіб Харківщини, що демонструє масштабність і системність економічного використання праці населення регіону.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у створенні цілісної концепції економічного використання праці Харківщини Третім Райхом. Уперше комплексно досліджено механізми трудових обов'язків, поєднання заохочувальних та каральних практик, функціонування вербувально-пропагандистської системи, діяльність професійних навчальних закладів для підготовки робітничих кадрів. Доведено, що діяльність Руху Опору, агітаційні кампанії та саботаж на підприємствах суттєво впливали на посилення репресивного характеру трудового режиму. Визначено, що експлуатація

відбувалася як на території окупованої Харківщини, так і в Німеччині, де українські робітники перебували в умовах суворої регламентації, низької оплати праці, заборони залишати робоче місце та системи примусових покарань.

Удосконалено розуміння специфіки трудової політики нацистської влади у військовій зоні; механізмів діяльності вербувальних комісій; факторів, що визначали мотивацію населення до роботи; характеристику умов праці на німецьких підприємствах. Уточнено особливості поєднання добровільних і примусових форм праці на ранніх етапах окупації.

Подальшого розвитку набули дослідження історіографії та методології економічного використання праці; аналіз нацистської політики залучення трудового потенціалу регіону; характеристика пропагандистських заходів, що формували «добровільну» участь населення у праці; оцінка причин високої смертності серед робітників нацистських підприємств унаслідок тяжких умов, недостатнього харчування та антисанітарії.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання її результатів у розробці навчальних курсів з історії Другої світової війни, історії нацизму, окупаційної політики та примусової праці. Матеріали дисертації можуть бути застосовані у міжнародних дослідженнях, присвячених порівнянню форм економічного використання праці в різних регіонах Європи. Зв'язок із сучасною російсько-українською війною підсилює актуальність роботи, оскільки дозволяє простежити історичну тяглість практик насильницьких депортацій, залучення праці цивільного населення та репресивного контролю на окупованих територіях.

Ключові слова: історія України, історична пам'ять, Друга світова війна, Третій Райх, територія України, німецька окупація, генеральний округ «Харків», нацистська політика, економічне використання праці, трудова сила, повсякденність, бюро праці, вербувальна комісія, пропагандистська кампанія, оstarбайтери.

ABSTRACT

Skrypnychenko Yu.F. Exploitation of labor resources of the Kharkiv region by the Nazi regime during the Second World War – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

A dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy in speciality 032 History and Archaeology (Field of Knowledge 03 Humanities). – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kharkiv, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the use of the Kharkiv region's labor force in 1941–1943 during the occupation of the region by Nazi Germany. The work analyzes the organizational, management, and legal mechanisms through which the German authorities tried to effectively use the Kharkiv region's labor force to meet the military and economic needs of the Third Reich. The relevance of the topic is significantly enhanced by the events of the modern Russian-Ukrainian war, because in the 21st century, methods of forced deportation of civilians, economic use of labor, the creation of occupation administrations, and systematic deprivation of people of basic rights in temporarily occupied territories are again being manifested. This creates a field of study for comparing historical forms of forced use of Ukrainian labor and modern manifestations of the policy of imperial control directed against Ukraine.

The work establishes that the main strategic goal of the German authorities in the Kharkiv region was the effective use of the labor force of Ukrainian territories in various areas - industry, agriculture, transport and infrastructure reconstruction. The specifics of the regulation of labor of the population were determined by the inclusion of the region in the military zone, which made the activities of local administrations dependent on the military situation on the fronts. The Nazi authorities used a wide range of methods of influence: from social benefits and tax breaks to fines, arrests and shootings for failure to fulfill labor duties. Labor was

assigned to both urban and rural residents: men, women, and at the end of the occupation - even children and the elderly.

It has been established that the German administration organized a large-scale recruitment and propaganda campaign to attract civilians to work both at local enterprises and in Germany. Labor offices operated in the Kharkiv region, vocational training institutions were established, and advertisements, leaflets, and newspaper materials were systematically distributed. Despite declarations of “official employment,” working conditions were often unsatisfactory: long, irregular working hours, low wages, unsanitary conditions, and lack of medical care. A significant factor that encouraged the population to work in Nazi structures was the difficult living conditions caused by the destruction of industry, infrastructure, utilities, and communications as a result of the retreat of Soviet troops in 1941.

A special place in the study is occupied by the analysis of the policy of forced deportation of residents of the Kharkiv region to work in Germany. The Nazi authorities intensified repressive measures against those who refused to leave the region: fines, arrests, persecution of relatives, and strict control over registration with the labor bureau were applied. It was found that more than 160,000 civilians from the Kharkiv region were deported to Germany, which demonstrates the scale and systematic economic use of the labor of the region's population.

The scientific novelty of the results obtained lies in the creation of a holistic concept of the economic use of labor in the Kharkiv region by the Third Reich. For the first time, the mechanisms of labor duties, the combination of incentive and punitive practices, the functioning of the recruitment and propaganda system, and the activities of professional educational institutions for training workers have been comprehensively investigated. It has been proven that the activities of the Resistance Movement, propaganda campaigns, and sabotage at enterprises significantly influenced the strengthening of the repressive nature of the labor regime. It has been determined that exploitation took place both in the occupied Kharkiv region and in Germany, where Ukrainian workers were in conditions of strict regulation, low wages, a ban on leaving the workplace, and a system of coercive punishments. The

understanding of the specifics of the labor policy of the Nazi authorities in the war zone has been improved; the mechanisms of the activities of recruitment commissions; the factors that determined the motivation of the population to work; the characteristics of working conditions at German enterprises. The features of the combination of voluntary and forced forms of labor in the early stages of the occupation are clarified.

Further development was achieved in the study of the historiography and methodology of the economic use of labor; analysis of the Nazi policy of attracting the labor potential of the region; characterization of propaganda measures that shaped the "voluntary" participation of the population in labor; assessment of the causes of high mortality among workers of Nazi enterprises due to difficult conditions, insufficient nutrition, and unsanitary conditions.

The practical significance of the work lies in the possibility of using its results in the development of training courses on the history of World War II, the history of Nazism, occupation policy and forced labor. The materials of the dissertation can be used in international studies devoted to the comparison of forms of economic use of labor in different regions of Europe. The connection with the modern Russian-Ukrainian war enhances the relevance of the work, as it allows us to trace the historical continuity of the practices of forced deportations, the involvement of the civilian population in labor, and repressive control in the occupied territories.

Keywords: history of Ukraine, historical memory, World War II, Third Reich, territory of Ukraine, German occupation, general district "Kharkiv", Nazi policy, economic use of labor, labor force, everyday life, labor bureau, recruitment commission, propaganda campaign, Ostarbeiters.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Скрипниченко Ю. Ф. «Остарбайтерство» на Харківщині в роки Другої світової війни в джерелах та історіографії радянського періоду: висвітлення проблеми. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 85. С. 80-83.
2. Скрипниченко Ю. Ф. Вербувально-пропагандистська кампанія щодо добровільного вивозу населення Харкова на різноманітні роботи до Третього Райху. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2015. Вип. 52. С. 69-75.
3. Скрипниченко Ю. Ф. Примусові робітники на Харківщині: загальні аспекти. *Військово-історичний меридіан*. 2015. Вип. 3 (9). С. 61-72.
4. Скрипниченко Ю. Ф. Біржі праці – установи для набору нацистами окупованого населення Харківщини на роботи. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип.1 (11). С. 92-101.
5. Скрипниченко Ю. Ф. Нацистська політика грабування і насильства – найкоротший шлях примусу населення Харківщини до різноманітних робіт. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 2. (12). С. 53-63.
6. Скрипниченко Ю. Ф. Медичний огляд – обов’язкова умова депортації населення з окупованої нацистами Харківщини до Німеччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 24. С. 91-94.
7. Скрипниченко Ю. Ф. До проблеми примусових робітників в нацистській Німеччині. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 3 (13). С. 56-65.
8. Скрипниченко Ю. Ф. Примусове вивезення населення окупованої Харківщини до нацистської Німеччини. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2016. Вип. 53. С. 79-91.
9. Скрипниченко Ю. Ф. Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах харківських остарбайтерів. *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: *Історія*. 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 125-130.

10. Скрипниченко Ю. Ф. Єврейські діти Харківщини – жертви Голокосту. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр.* 2018. Вип. 10 (13). С. 217-219.

11. Скрипниченко Ю. Ф. Заходи нацистської Німеччини щодо відбудови економічного потенціалу Харківщини, як найголовніша передумова для залучення місцевої робочої сили на окупаційні підприємства. *Військово-історичний меридіан*. 2018. Вип. 3 (21). С. 105-117.

12. Скрипниченко Ю. Ф. Методологія і методи дослідження діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2018. Вип. 4 (22). С. 39-46.

13. Скрипниченко Ю. Ф. Політика нацистської Німеччини по відношенню до осіб єврейської національності на території Харківщини в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 1 (23). С. 136-150.

14. Скрипниченко Ю. Ф. Біографічні відомості про «східних робітників» як джерело у вивченні історії остарбайтерства на Харківщині в роки Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 2 (24). С. 5-15.

15. Скрипниченко Ю. Ф. Відомості про остарбайтерів з Близнюківщини як усне джерело дослідження теми «Діяльність нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщини в 1941-1943 рр.». *Молодий вчений*. 2019. № 7 (71). С.14-17.

16. Скрипниченко Ю. Ф. Жінки-остарбайтери з Харківщини на примусових роботах в Третньому райху. *Молодий вчений*. 2019. № 8(2) (72). С. 163-166.

17. Скрипниченко Ю. Ф. Чоловіки-остарбайтери з Харківщини в роки Другої світової війни. *Молодий вчений*. 2019. № 9(2) (73). С. 261-264.

18. Скрипниченко Ю. Ф. Східні робітники: харківський вимір / Ю. Ф. Скрипниченко. *Молодий вчений*. 2019. № 10(2) (74). С.458-460.

19. Скрипниченко Ю. Ф. Добровільний виїзд до нацистської Німеччини громадян м. Люботин Харківської області в 1941-1943 рр. *Військово-*

історичний меридіан. 2019. Вип. 3 (25). С. 100-106.

20. Скрипниченко Ю. Ф. Регулювання питань соціального захисту населення нацистською владою на Харківщині в 1941-1943 рр. *Молодий вчений*. 2019.

№ 11(1) (75). С. 765-767.

21. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистської окупаційної влади щодо набору трудових ресурсів до Третього райху на Харківщині в 1941-1943 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. Вип. VII. С. 219-224.

22. Скрипниченко Ю. Ф. Усні історії про остарбайтерів з Харківщини в роки Другої світової війни. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр.* 2019. Вип. 11 (14). С. 172-175.

23. Скрипниченко Ю. Ф. Аналіз німецької літератури з теми «Політика нацистської Німеччини щодо використання населення окупованих територій в різних сферах економіки Третього райху». *Військово-історичний меридіан*. 2020. Вип. 1 (27). С. 19-27.

24. Скрипниченко Ю. Ф. Районні архівні документи, як складова частина джерельної бази «Діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень*. 2019. Вип. 12 (15). С. 124-126.

25. Скрипниченко Ю.Ф. Історична пам'ять про остарбайтерів в роки Другої світової війни через дослідження документів Харківського історичного музею. *Грані історії: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 2 (10). С. 37-41.

26. Скрипниченко Ю.Ф. Українські остарбайтери в роки Другої світової війни очима Марії Сосновської. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 44. С. 134-142. DOI:10.31652/2411-2143-2023-44-134-141

27. Скрипниченко Ю. Вербувально-пропагандистська агітація православної автокефальної церкви серед населення Харківщини в роки Другої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. Вип. 14/56. С.80-87. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56>

28. Скрипниченко Ю.Ф. Діяльність націоналістичних організацій Харківщини та їх роль у допомозі оstarбайтерам. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. Вип. 47. С. 65 - 74. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-65-74>
29. Скрипниченко Ю.Ф. Експлуатація трудових ресурсів Харківщини в період німецької окупації: українська та зарубіжна історіографія першої чверті ХХІ ст. *Українські історичні студії*. 2024. Вип. 16/58. С.116-125. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.16/58.12>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Скрипниченко Ю. Ф. Історія повсякденності, як один з факторів мотивації учнів до навчання з шкільного предмету «Історія України». *Матеріали науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства, та суспільствознавчих дисциплін»*. Харків, 2014. С.58-63.
2. Скрипниченко Ю. Ф. Вербувально-пропагандистська кампанія щодо вивозу населення окупованого Харкова до Третього Райху: перші результати. *«Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (27 лютого 2015 р., м. Харків)*. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Колегіум, 2015. С. 33-34.
3. Скрипниченко Ю. Ф. Проблеми та перспективи вивчення долі «остарбайтерів». *«Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (26 лютого 2016 р., м. Харків)*. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Колегіум, 2016. С. 122-123.
4. Скрипниченко Ю. Ф. Архівні документи як найголовніше джерело з вивчення історії «остарбайтерства». *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Суми, 24-25 березня 2016 року)*. Суми : ФОП Цьома С.П., 2016. С. 89-92.
5. Скрипниченко Ю. Ф. Антисемітська пропаганда в окупаційних періодичних виданнях Харківщини у роки Другої світової війни. *Матеріали Всеукраїнської*

науково-практичної конференції «Голокост на Україні: Академічний, комеморативний та освітній аспекти», присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру. Харків, 2016. С. 47-51.

6. Скрипниченко Ю. Ф. Депортація цивільного населення Харківщини до Німеччини: нацистська політика заохочення та покарання. *Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 3-4 листопада 2016 р.)*. Вінниця, 2016. С. 36-41.

7. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистської окупаційної влади в сфері професійної підготовки робітничих кадрів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.)*. Вінниця, 2017. С. 39-43.

8. Скрипниченко Ю. Ф. Висвітлення діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. в документах ЦДАВОВ України і ЦДАГОУ. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції (29-30 березня 2019 р., м. Дніпро)*. Ч.ІІ. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 214-217.

9. Скрипниченко Ю. Ф. Невигадані історії про остарбайтерів з Харківщини в роки Другої світової війни (інтернет-доповідь). *VI Міжнародний науково-практичний семінар «Гуманітарні науки: сучасна наукова парадигма» (11-12 квітня 2019 р. м. Полтава)*. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Програма IV Міжнародного науково-практичного семінару «Гуманітарні науки: сучасна наукова парадигма» 11-12 квітня 2019 року. С.13.

10. Скрипниченко Ю. Ф. Спогади родичів остарбайтерів про долі «східних робітників» з Харківщини в роки Другої світової війни. *Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад. Матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної конференції (17-18 квітня 2019 м. Кам'янське)*. Кам'янське, 2019. С. 29-37.

11. Скрипниченко Ю. Ф. Спогади про остарбайтерів через історію повсякденності. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали всеукр. наук. – теорет. конф. молодих учених (18-19 квітня 2019 р., м. Харків)*. Харків : ХДАК, 2019. С. 24-25.
12. Скрипниченко Ю.Ф. Українська діаспора про діяльність нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів окупованих територіях у роки Другої світової війни. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції науковців, юристів та аспірантів (24-25 квітня 2019 р. м., Сєвєродонецьк)*. Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 149-150.
13. Скрипниченко Ю. Ф. Заходи нацистської окупаційної влади щодо покращення умов праці і соціального захисту педагогічних працівників з підготовки робітничих кадрів на Харківщині в 1941-1943 рр. *X Міжнародна студентська наукова Інтернет-конференція «Повсякденність Другої світової війни 1939 - 1945 рр.»*. (17 травня 2019 р., м. Ніжин). Ніжин : Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. URL: <http://www.ndu.edu.ua/storage/2019/internetconfww2/skrypnichenko.pdf>
14. Скрипниченко Ю. Ф. Відношення населення Харківщини до політики нацистської Німеччини щодо залучення місцевого населення окупантами до примусової праці на німецькі підприємства в 1941-1943 рр. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції (24-25 травня 2019 р., м. Дніпро)*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 111-112.
15. Скрипниченко Ю. Ф. Джерельна база теми «Німецький окупаційний режим м. Люботина в 1941-1943 р. р.». *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (10 липня 2019 р., м. Тернопіль)*. Тернопіль, 2019. С. 67-69.
16. Скрипниченко Ю. Ф. Неопубліковані документи, що розповідають про діяльність нацистської окупації в сфері трудових ресурсів Харківщини в 1941-1943 р. р. і зберігаються у районних бібліотечних фондах Харківської області.

Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 липня 2019 р., м. Київ). Київ : МЦНД, 2019 С. 10-11.

17. Скрипниченко Ю. Ф. Політика Третього райху по відношенню до трудових ресурсів окупованих територій у роки Другої світової війни в збірниках документах і матеріалах. *Модернізація та наукові дослідження: інтеграція науки та практики. Матеріали науково-практичної конференції (26-27 липня 2019 р., м. Одеса). Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 39-42.*

18. Скрипниченко Ю. Ф. Секрет примирення називається пам'яттю. Інноватика в сучасній освіті та науці: теорія, методологія, практика : *Матеріали II Міжнародного літнього наукового симпозиуму (м. Одеса, 26–27 липня 2019 р.). Одеса : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 48-50.*

19. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність підприємств ремісничо-кустарної промисловості в період нацистської окупації 1941-1943 рр. *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту та права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 2 серпня 2019 р.). Полтава : ЦФЕНД, 2019. Ч. 2. С. 46-48.*

20. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Валківського району, Харківської області у роки Другої світової війни: короткі відомості. *Пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 20-21 серпня 2019 року). Київ : МЦНД, 2019. С. 20.*

21. Скрипниченко Ю. Ф. Передвоєнний економічний розвиток Харківщини. *Перспективні напрями розвитку економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 23 серпня 2019 р.). Полтава : ЦФЕНД, 2019. Ч. 2. С. 41-42.*

22. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Богодухівського району Харківської області. *Проблеми розвитку науки в контексті трансформацій суспільства. Матеріали науково-практичної конференції (м. Полтава, 30-31 серпня 2019*

року). Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 49-50.

23. Скрипниченко Ю. Ф. Побутові умови проживання робітників, які працювали на нацистських окупаційних підприємствах Харківщини в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 16 вересня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 58-60.

24. Скрипниченко Ю. Ф. Історичний досвід вирішення проблеми безпеки через призму актуальності теми «Остарбайтери» з Харківщини: східний вимір. *Безпека в сучасному світі. Матеріали Міжнародної наукової конференції (27-28 вересня 2019 р., м. Дніпро)*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 131-132.

25. Скрипниченко Ю. Ф. Статті районних газет про діяльність німецької влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 жовтня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 61-63.

26. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Зміївського району: біографічні відомості. *Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25-26 жовтня 2019 р.)*. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 69-70.

27. Скрипниченко Ю. Ф. Структуровані дані про примусових робітників з Чугуївського району Харківської області. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 12 листопада 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 99-100.

28. Скрипниченко Ю. Ф. Аспекти актуальності теми «Діяльність нацистського управління сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр.». *Пріоритети сучасної науки (частина III): матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 19-20 листопада 2019 року)*. Київ : МЦНІД, 2019. С. 11.

29. Скрипниченко Ю. Ф. Нацистське військове управління на Харківщині в

1941-1943 рр. *Інтеграція світових наукових процесів як основа суспільного прогресу: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 листопада 2019 р.).* Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 61-62.

30. Скрипниченко Ю. Ф. Особливості німецької економічної політики в сільському господарстві на Харківщині в 1941-1943 рр. *Сорок другі економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції.* Львів, 2019. С. 7-10.

31. Скрипниченко Ю. Ф. Американська історіографія проблематики використання гітлерівською Німеччиною населення окупованих територій в роки Другої світової війни. *Теорія та практика сучасної науки та освіти Матеріали Міжнародної наукової конференції (29-30 листопада 2019 р., м. Дніпро).* Ч.1. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 175-176.

32. Скрипниченко Ю. Ф. Розвиток освіти в Люботинському районі Харківської області в 1941-1943 рр. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (12 грудня 2019 р., м. Дніпро).* Дніпро : СПД «Охотнік», 2020. С. 218-220.

33. Скрипниченко Ю. Ф. Дані про остарбайтерів з Чугуївського району, як джерело у вивченні діяльності нацистської влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 11 грудня 2019 р.).* Тернопіль, 2019. С. 94-96.

34. Скрипниченко Ю. Ф. Німецькі громадські сільськогосподарські підприємства на українських землях під час Другої світової війни. *Сорок треті економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції.* Львів, 2019. С. 15-17.

35. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистського сільськогосподарського відділу Харківської міської управи в 1941-1943 рр. *Проблеми та перспективи*

сучасної науки та освіти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 грудня 2019 року). Львів : Львівський науковий форум, 2019. С. 55-57.

36. Скрипниченко Ю. Ф. Критичний аналіз збірників документів і матеріалів з вивчення історії примусових робітників на Харківщині в роки Другої світової війни. *Роль інновацій в трансформації образу сучасної науки: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27-28 грудня 2019 р.).* Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 118-121.

37. Скрипниченко Ю. Ф. Роздрібна торгівельна мережа в період нацистської окупації Харківщини. *Сорок четверті економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції.* Львів, 2020. С. 93-94.

38. Скрипниченко Ю.Ф. Особливості навчального процесу в освітніх установах під час окупації нацистською Німеччиною Харківщини в 1941-1943 рр. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції.* 03-04 грудня 2021 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР». / Наук. ред. О.Є. Висоцька. - Дніпро: СПД «Охотнік», 2021.

С.253-254 с.

39. Скрипниченко Ю.Ф. «Українське питання» в усних історіях східних робітників з Харківщини. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень. *Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень.* Київський національний університет імені Тараса Шевченка, рада молодих вчених Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 21 - 22 листопада 2024. Київ, 2024.

С. 134 – 136.

ЗМІСТ

Анотація.....	2
Abstract.....	5
Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	8
Зміст.....	18
Перелік умовних скорочень.....	19
Вступ.....	21
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	30
• Підрозділ 1.1. Стан дослідження проблеми.....	30
• Підрозділ 1.2. Джерельний комплекс дослідження.....	56
• Підрозділ 1.3. Методологія дослідження.....	72
Висновки до розділу 1.....	79
Розділ 2. Політика нацистського окупаційного режиму у сфері трудових ресурсів на Харківщині.....	81
• Підрозділ 2.1. Запровадження загальної трудової повинності та системи примусової праці.....	81
• Підрозділ 2.2. Заходи окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів.....	98
• Підрозділ 2.3. Умови праці та соціальне становище працюючого населення.....	117
Висновки до розділу 2.....	138
Розділ 3. Вербування трудових ресурсів Харківщини для роботи в Німеччині.....	140
• Підрозділ 3.1. Добровільний виїзд мешканців Харківщини до Німеччини.....	140
• Підрозділ 3.2. Примусове вивезення трудових ресурсів Харківщини до Третього рейху.....	158
• Підрозділ 3.3. «Соціальний захист» східних робітників у Німеччині: за спогадами харківських остарбайтерів.....	175
Висновки до розділу 3.....	192
Висновки.....	195
Список використаних джерел.....	201
Додатки.....	291

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. б/у – будинкоуправління
2. Вермахт – Збройні Сили гітлерівської Німеччини
3. ВІКДО-15 (Wirtschafts kommando-15) – економічна команда «Харків»
4. ВКП(Б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
5. ГО – генеральний округ
6. ДАХО – Державний архів Харківської області
7. ДКО – Державний Комітет Оборони
8. ЗВА – Зона військової адміністрації Вермахту
9. КДБ – Комітет державної безпеки
10. КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
11. НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
12. НКО – Народний Комісаріат Оборони
13. ОУН – Організація Українських Націоналістів
14. РВ – районе відділення
15. Раднарком, РНК – Рада Народних Комісарів
16. РКУ – Райхскомісаріат «Україна»
17. СБУ – Служба Безпеки України
18. СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
19. УПА – Українська Повстанська Армія
20. УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
21. УШПР – Український штаб партизанського руху
22. ХЕМЗ – Харківський електро-механічний завод
23. ХІМ – Харківський історичний музей
24. ХМУ – Харківська Міська Управа
25. хут. – хутір
26. п/відділ – підвідділ
27. ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

- 28. ЦДАГОУ України – Центральний державний архів громадських об'єднань України та українці
- 29. ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Однією з найбільш трагічних сторінок в історії українського народу є період Другої світової війни, під час якої Україна зазнала колосальних людських втрат і масштабних руйнувань. Значною мірою вони були спричинені не тільки бойовими діями, а й системною трудовою експлуатацією населення окупованих нацистською Німеччиною територій. Особливо відчутних втрат зазнала Харківщина, яка, будучи одним із провідних промислових та сільськогосподарських регіонів України, уже на початку німецько-радянської війни привернула увагу командування Третього Райху. Після окупації 1941 року Харків і область стали важливими центрами воєнного виробництва та забезпечення німецьких армійських підрозділів продовольством, що обумовило широке й примусове залучення місцевого населення до різних видів робіт на користь нацистського режиму. Протягом десятиліть після завершення війни кількість жителів Харківщини, які стали жертвами трудової експлуатації, умови їхньої праці, побуту та правового статусу залишалися мало вивченими через ідеологічні обмеження радянської історіографії. Лише після розпаду СРСР і становлення незалежної України стало можливим критично переглядати усталені радянські інтерпретації, очищати історичні наративи від політичних нашарувань та відновлювати справжню картину подій. Відкриття архівів, розвиток методів усної історії та демократизація історичної науки створили умови для формування об'єктивнішого уявлення про масштаби експлуатації українського населення окупованих територій.

Сьогодні, в умовах широкомасштабної війни Російської Федерації проти України, проблема історичної тяглості окупаційних практик знову набуває значущості. Сучасні реалії – примусові депортації цивільних громадян із тимчасово окупованих територій, використання їхньої праці у воєнних і господарських цілях РФ, запровадження фільтраційних процедур, примусові роботи та залучення населення до будівництва оборонних споруд –

демонструють відтворення механізмів, що мають історичні паралелі з практиками нацистського окупаційного режиму. Це дозволяє розглядати дослідження трудової експлуатації мешканців Харківщини у 1941–1943 рр. як реконструкцію минулого та одночасно шлях до глибшого розуміння сучасних загроз, спрямованих на порушення прав людини та знищення української ідентичності. Відповідно, обрана тема дослідження має історичний та суспільно-політичний вимір. Вона спрямована на відновлення історичної справедливості щодо мешканців Харківщини, які постраждали від експлуатаційної політики Третього Райху, а також на поглиблення розуміння того, як системи примусової праці застосовуються окупаційними режимами різних історичних періодів. Ретельний і комплексний аналіз форм та методів трудової експлуатації дає змогу виявити механізми насильницького контролю над населенням, що є надзвичайно цінним для сучасної України, яка протистоїть агресії держави, що системно впроваджує подібні практики.

У вітчизняній науковій літературі проблематика трудової експлуатації населення України в період нацистської окупації висвітлювалася у працях представників діаспори (В. Косик, М. П. Марунчак) та дослідників незалежної доби (Д. С. Гальчак, О. М. Гончаренко, Г. Г. Грінченко, М. В. Коваль, Т. Д. Лапан, О. Є. Лисенко, А. В. Меляков, Т. В. Пастушенко, В. А. Полуда, О. В. Потильчак, А. В. Скоробогатов та ін.). У зарубіжній історіографії це питання найбільш ґрунтовно опрацьоване американськими (А. Даллін, Е. Гомзе, Г. Куромій, Д. Фрід) та німецькими дослідниками (М. Айкель, У. Герберт, К. Гошлер, К. Дробиш, Е. Зеебер, Р.-Д. Мюллер, Г. Пфальман, Г. Шварц, Т. Шмельцер, М. Шперер, К. Штрайт, Г.-Х. Ульріке, Т. Франкенбергер, В. Якобмайєр). Значний пласт джерельних матеріалів становлять архівні документи, мемуари, щоденники, листи, усні свідчення та збірки спогадів, що розкривають різні аспекти трудової експлуатації населення Харківщини в роки окупації. Незважаючи на значний обсяг досліджень, комплексне узагальнення всіх сторін цієї проблематики залишається актуальним завданням. Потребує системного й поглибленого аналізу багатогранність

форм примусової та «умовно-примусової» праці, механізмів контролю, пропаганди, покарання, а також соціально-економічних наслідків для регіону. Саме ці питання визначають необхідність нового всебічного дослідження експлуатації трудових ресурсів Харківщини в період нацистської окупації.

Зв'язок з науковими програмами, планами, проектами, темами.

Тематика дисертаційного дослідження є складовою науково-дослідної програми «Історія освіти та культури України (кінець XVII–XIX ст.)» (державний реєстраційний № 8 від 21 жовтня 2022р.), що розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Метою дослідження є всебічний аналіз проблеми експлуатації трудових ресурсів Харківщини під час окупації регіону Третім райхом в 1941-1943 рр.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких *дослідницьких завдань*:

- Проаналізувати стан дослідження питання експлуатації трудових ресурсів Харківщини під час окупації регіону Третім Райхом в 1941-1943 рр. у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

- Охарактеризувати рівень джерельного забезпечення наукових студій щодо експлуатації трудових ресурсів Харківщини у період нацистської окупації.

- Окреслити методологічні аспекти проблеми дослідження експлуатації трудових ресурсів Харківської області у часи нацистської окупації.

- Розглянути запровадження нацистською владою на окупованій Харківщині загальної трудової повинності та системи примусової праці.

- Розкрити форми і методи трудової експлуатації нацистами цивільного населення Харківщини.

- Охарактеризувати боротьбу місцевого населення Харківщини проти трудової експлуатації нацистським режимом.

•Проаналізувати умови праці населення Харківщини в період нацистської окупації.

Об'єктом дослідження: трудові ресурси Харківщини під час окупації Третім райхом в 1941-1943 рр.

Предмет дослідження: форми та методи експлуатації трудових ресурсів Харківщини у період нацистської окупації.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період нацистської окупації Харківщини у 1941–1943 роках. Нижня межа зумовлена початком німецько-радянської війни та встановленням нацистського окупаційного режиму на території Харківщини, що спричинило докорінну зміну умов життя населення та започаткувало системне впровадження політики трудової мобілізації й експлуатації цивільних. Верхня межа визначена звільненням регіону радянськими військами у 1943 році, після чого припинилося функціонування установ, механізмів та адміністративних структур Третього Райху, відповідальних за регулювання праці місцевого населення. У дослідженні передбачено частковий вихід за визначені хронологічні межі. Це зумовлено необхідністю з'ясувати передумови запровадження трудової політики нацистів, визначити вплив довоєнних соціально-економічних процесів на ситуацію в регіоні, а також простежити післявоєнні наслідки трудової експлуатації, зокрема долю примусово вивезених мешканців Харківщини та особливості їхньої повернення. Такий методологічний підхід дозволяє комплексно відтворити контекст функціонування окупаційного режиму та глибше розкрити специфіку трудової політики Третього Райху на українських землях.

Територіальні межі дослідження окреслені Харківською областю з її тогочасним адміністративним поділом на 33 райони і населеними пунктами Німеччини, куди мешканців Харківщини вивозили на роботи.

Застосовані **методи дослідження** обумовлені метою та завданнями дисертаційної роботи. Методологічною основою дослідження є комплекс спеціально-історичних, аналітичних та міждисциплінарних підходів, що

дають змогу реконструювати механізми трудової політики нацистського режиму та простежити її вплив на населення Харківщини у 1941–1943 рр. У роботі використано критичний аналіз джерел для встановлення їхньої достовірності, виявлення суперечностей та зіставлення різнотипної документації окупаційної адміністрації, радянських установ і матеріалів усної історії. Для відтворення структури трудової політики та аналізу її функціонування застосовано структурно-функціональний аналіз. Методи мікроісторичного дослідження та усної історії дали можливість реконструювати індивідуальний досвід оstarбайтерів і соціальні практики взаємодії населення з окупаційною владою. Статистичний аналіз використано для встановлення кількісних параметрів трудової мобілізації та масштабів депортацій мешканців Харківщини. У дослідженні також застосовано цифрові методи гуманітаристики, включаючи контент-аналіз оцифрованих документальних масивів і використання геоінформаційних інструментів (GIS) для просторової реконструкції місць мобілізації та трудових об'єктів. Використання елементів дискурс-аналізу дозволило дослідити риторику вербувальних кампаній та наказів окупаційної влади. Міждисциплінарний підхід, що поєднує історичний аналіз із соціологічними та антропологічними інструментами, дав змогу простежити логіку функціонування трудової політики Третього Райху та виявити її тяглість у ширшому контексті окупаційних практик XX і XXI століть.

Наукова новизна одержаних результатів:

Уперше:

- сформовано цілісне концептуальне бачення системи експлуатації трудових ресурсів Харківщини в умовах німецької окупації як складової воєнно-економічної політики Третього Райху;
- доведено, що німецька окупаційна влада на Харківщині цілеспрямовано поєднувала заохочувальні та репресивні механізми запровадження загальної трудової повинності місцевого населення;

- на підставі архівних матеріалів встановлено масштаби примусового залучення цивільного населення Харківщини до праці на території Третього Райху, зокрема депортацію більше 160000 осіб.

Удосконалено:

- розуміння того, що на Харківщини в період окупації Третім Райхом при запровадженні агітації до праці, спостерігалася загальна мета – максимальне використання трудових ресурсів українських територій для постійного зростання різноманітних економічних потреб Третього Райху;

- розуміння того, що специфіка регулювання системи праці мешканців Харківщини у період окупації Третім Райхом у 1941-1943 рр. полягала в тому, що Харківщина входила до складу військової зони, і діяльність місцевої адміністрації значним чином залежала від військових змін на фронтах;

- розуміння того, що примусове залучення до праці на нацистських підприємствах провадилось через вербувальні комісії, які направляли працездатним мешканцям Харківщини повістки із вимогою вийти на роботу під загрозою штрафних та/або дисциплінарних покарань;

- розуміння того, що визначальними рисами трудової експлуатації мешканців Харківщини на підприємствах Німеччини були: суворе регламентація робочого дня; заборона з будь-яких причин залишати робоче місце; низька, неврегульована система оплати праці; частий вихід на роботу у вихідні; неналежні умови праці; чітка система покарань за непокору.

Дістали подальшого розвитку:

- наукові підходи до аналізу історіографії та методології проблеми експлуатації трудових ресурсів Харківщини в період німецької окупації;

- дослідження механізмів організації та реалізації окупаційною владою Третього Райху трудової політики на місцевому рівні з метою максимального використання трудового потенціалу Харкова та області для військових потреб Німеччини;

- уявлення про співвідношення заохочувальних і санкційних заходів у системі запровадження загальної трудової повинності для мешканців Харківщини – від матеріальних пільг і соціальної підтримки до жорстких репресивних практик;

- трактування співвідношення добровільного та примусового залучення населення Харківщини до трудової співпраці з окупаційною владою, з урахуванням вербувально-пропагандистської кампанії, діяльності бірж праці, професійних навчальних закладів і засобів масової інформації;

- аналіз причин вимушеного залучення населення Харківщини до праці в умовах окупації, зокрема впливу соціально-економічної руйнації регіону внаслідок бойових дій і дій відступаючих частин Червоної армії;

- дослідження впливу діяльності Руху Опору на посилення репресивного характеру експлуатації трудових ресурсів Харківщини;

- уточнення причин високої смертності серед харків'ян і мешканців області, залучених до праці на нацистських підприємствах, з огляду на важкі умови праці, хронічне недоїдання та антисанітарний стан.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, отримані автором самостійно. Усі публікації за темою дисертації, а також доповіді, представлені на наукових конференціях, є одноосібними.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у визначенні напрямів подальших досліджень експлуатації трудових ресурсів Харківщини під час окупації регіону Третім Райхом в 1941-1943 рр. Матеріали дослідження можуть бути використані істориками для написання підручників, посібників та розробки спецкурсів з історії Другої світової війни. Результати дослідження можуть стати в нагоді для здійснення міжнародного історичного співробітництва у питанні експлуатації трудових ресурсів різних країн та регіонів у період Другої світової війни.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були представлені на науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми

методики навчання історії, правознавства, та суспільствознавчих дисциплін (м. Харків, 2014 р.), «Краєзнавство і учитель – 2015» (м. Харків, 2015 р.); «Краєзнавство і учитель – 2016» (м. Харків, 2016 р.); «Голокост на Україні: Академічний, комеморативний та освітній аспекти» (м. Харків, 2016 р.); «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (м. Суми, 2016 р.); «Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Вінниця, 2016 р.), «Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки» (м. Вінниця, 2017 р.); «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (м. Вінниця, 2018 р.); «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 2019 р.); «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (м. Дніпро, 2019 р.); науково-практичній конференції науковців, юристів та аспірантів (м. Сєверодонецьк, 2019 р.); «Гуманітарні науки: сучасна наукова парадигма» (м. Полтава, 2019 р.); «Повсякденність Другої світової війни 1939 -1945 рр.» (м. Ніжин, 2019 р.); «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, 2019 р.); «Перспективи розвитку сучасної науки (м. Київ, 2019 р.); «Модернізація і наукові дослідження: інтеграція науки і практики» (м. Одеса, 2019 р.); «Інноватика в сучасній освіті та науці: теорія, методологія, практика» (м. Одеса, 2019 р.); «Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту та права: теорія і практика» (м. Полтава, 2019 р.); «Проблеми розвитку науки в контексті трансформацій суспільства» (м. Полтава, 2019 р.); «Пріоритетні напрями наукових досліджень» (м. Київ, 2019 р.); «Перспективні напрямки розвитку економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика» (м. Полтава, 2019 р.); «Актуальні дослідження правової та історичної науки (м. Тернопіль, 2019 р.); «Безпека в сучасному житті» (м. Дніпро, 2019 р.); «Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства» (м. Київ, 2019 р.); «Пріоритети сучасної науки» (м. Київ, 2019 р.); «Інтеграція світових наукових процесів як основа суспільного прогресу» (м. Київ, 2019 р.); «Теорія та практика сучасної науки та освіти» (м. Дніпро, 2019 р.); «Проблеми та перспективи сучасної науки та

освіти» (м. Львів, 2019 р.); «Роль інновацій в трансформації образу сучасної науки» (Київ, 2019 р.); «Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад» (м. Кам'янське, 2019 р.), «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (м. Вінниця, 2019 р.); «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019» (м. Бахмут, Донецька область, 2019 р.); «Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень» (м. Вінниця, 2019 р.); «Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика» (м. Дніпро, 2019 р.); «Культура та інформаційне суспільство XXI століття» (м. Харків, 2019 р.); «Економіко-правові дискусії (юридичне спрямування)» (м. Львів, 2020 р.); «Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика» (м. Дніпро, 2021 р.), «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (м. Київ, 2024 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження подано у шістдесяти восьми публікаціях, з них двадцять дев'ять наукових статей – у фахових виданнях України, тридцять дев'ять наукових праць, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура дисертації зумовлена окресленою метою та завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, дев'яťох підрозділів, висновків, списку використаних джерел (809 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 318 сторінок, основний обсяг – 182 сторінки. Робота містить 18 таблиць, 18 додатків (на 19 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми

Історія Другої світової війни – одного з найбільш резонансних явищ ХХ ст. – отримала значне наукове осмислення у світовій історіографії. За час, що минув від її завершення, створено низку праць, присвячених різним аспектам, пов'язаним із її початком, перебігом та завершенням. В умовах домінування в сучасній світовій науці історико-антропологічного підходу на перший план висуваються проблеми, що стосуються безпосередньо людських долі. Однією з них є використання трудових ресурсів окупаційною владою. Оскільки українці в цьому контексті – одні з центральних дійових осіб (нацистський окупаційний режим тривав в Україні понад три роки), то значний відсоток праць висвітлює саме їхнє становище.

Огляд історіографії експлуатації нацистами трудових ресурсів на території України доцільно здійснити відповідно до двох етапів: 1) 40–80-ті роки ХХ ст., у якому окремо розглянути радянську, західну (американську та німецьку) та діаспорну (українську) історіографії; 2) 90-ті роки ХХ ст. – перша чверть ХХІ ст., де також розділити українську, західну (німецьку, англійську) та російську з білоруською історіографії.

Історіографія 40-80-х рр. ХХ ст.

Радянська історіографія. Радянську історіографію досліджень проблематики використання трудових ресурсів окупованих територій на роботах у Третьому Райху можна розділити на чотири етапи: перший – 1941–1945 рр.; другий – друга половина 1940-х – 1950-ті рр.; третій – кінець 1950-х – перша половина 1980-х рр.; четвертий – друга половина 1980-х – 1991 рік.

Перші публікації, присвячені досліджуваній в дисертації проблемі, з'явилися ще під час війни. Означені праці мали переважно агітаційно-

пропагандистський характер, їх науково-довідковий апарат був незначним [318; 392; 619; 639; 755]. Факти нелюдського поводження нацистів з мирним населенням окупованих територій висвітлюються у працях І. Еренбурга [770], С. Галаджева [335], О. Глухого [343], З. Шульги [767], Л. Новиченка [532], Е. Кононенко [442], М. Калініна [411]. Структура німецького військово-економічного управління розкрита в брошурі «"Зелена папка" Герінга» О. Леонтєва, у якій розглядаються, зокрема, питання управління у сфері трудових ресурсів на завойованих територіях [476]. Окремі питання німецько-нацистського режиму на Харківщині розкриваються в збірнику: «Сліди нацистських звірів». К. Поль одним з перших порівнює східних робітників, вивезених на роботи до райху, з рабами, оперуючи такими поняттями як «невільники» [582].

У цілому впродовж зазначеного періоду розпочався процес збирання фактологічного матеріалу, а за оstarбайтером закріплюється образ жертви окупаційного режиму.

В повоєнне десятиліття відбувалося не лише збирання, а й певний аналіз та узагальнення фактичного матеріалу з питань використання праці радянських громадян на роботах у Третньому Райху.

Так, П. Індіченко у дисертації «Провал аграрної політики німецьких нацистів на тимчасово окупованій радянській Україні в 1941–1944 рр.» (1949 р.) вивчав особливості робіт у аграрному секторі Третього Райху [401]. У дослідженні М. І. Супруненка «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1956 р.) були розглянуті економічні питання, пов'язані із намаганням нацистської влади запровадити новий аграрний закон, що мав спростити використання праці населення на сільськогосподарських роботах [722]. Діяльність нацистського режиму, зокрема на Харківщині, у сфері експлуатації місцевого населення висвітлена в дисертації О. С. Сігала «Окупаційний режим німецько-нацистських завойовників на Харківщині в період з жовтня 1941 по серпень 1943 рр.» (1946 р.) [621]. Означені студії мали чітко визначені ідеологічні параметри, і тому ставлення до тих, хто опинився

на захопленій гітлерівцями території, було негативним, що відобразилося і на публікаціях вищезгаданого часу.

Монографічні роботи періоду відлиги розкривають це питання більш детально. Так, М. В. Коваль у праці «Історія пам'ятає! Кривавий шлях нацистів на Україні» (1965 р.) [436] розглянув нацистські плани стосовно України, зокрема – планування та реалізацію політики голоду, економічного пограбування українських сировинних і людських ресурсів, залучення цивільного населення до роботи на нацистських підприємствах. Наукова збірка «Німецько-нацистський окупаційний режим» (1965 р.) містить праці І. І. Слинька, М. В. Ковалю, В. С. Ковалю про вивезення українського населення на роботи до нацистської Німеччини. Зокрема, І. М. Слинько зробив суттєвий висновок про те, що політика нацистів стосовно завойованих територій полягала у забезпеченні зростаючої потреби у робочій силі та примушуванні мільйонів робітників брати участь у війні на боці Третього Райху проти власних країн.

У свою чергу В. Н. Земсков у статті «До питання про репатріацію радянських громадян 1944–1951 рр.» (1990 р.) [396] підняв тему повернення колишніх трудових переселенців із Третього Райху. Як видно, наукові студії епохи «перебудови» розширили можливості дослідницького аналізу питань Другої світової війни та долі східних робітників. Водночас цей період характеризувався певною сенсаційністю, неакадемічним висвітленням окремих питань, а часом – відвертим ігноруванням певних фактів.

Західна історіографія

Зарубіжні дослідники, особливо європейські та американські, розглянули питання східних робітників у Третьому Райху під іншим кутом зору. У цілому переважна більшість студій із даного питання, опублікованих на заході після Другої світової війни, належать німецьким або американським вченим. Слід зазначити, що першими проблематику експлуатації праці на захоплених Третім Райхом територіях України розробили науковці із США, які після завершення війни отримали доступ до документальних архівів нацистської

влади.

Дослідження Д. Фріда «Використання праці іноземних робітників у Німеччині» (1945 р.) [782] порушує питання чисельності східних робітників Третього Райху. Автор критично оцінює офіційну німецьку статистику щодо кількості робітників на підприємствах Третього Райху. Дослідник не відкидає позиції, що певна частина прибулих до Німеччини робітників діяла за власною ініціативою, однак більшість були привезені примусово. Проте Д. Фрід окремо не досліджує долі східних українських робітників, аналізуючи узагальнено вихідців із СРСР та Польщі.

А. Даллін у дослідженні «Німецька влада в Росії 1941–1945» (1957 р.) [778], використавши при написанні трофейні німецькі документи, виявив значні протиріччя між різними галузями німецького військово-політичного керівництва в їхній боротьбі за здійснення «східної політики», вплив на завойованих територіях та ставлення до народів СРСР. Розглядаючи явище співпраці радянських громадян із нацистським військово-політичним керівництвом, він приділяє увагу лише найбільш істотним проявам (власівський рух, національно-визвольні рухи козаків, кавказьких народів та українців). На переконання А. Даліна, крім примусового вивезення на роботи до Німеччини, значна частина радянського населення, зокрема з України, відправлялась працювати на німецькі підприємства усвідомлено, вважаючи політику Третього Райху визвольною.

Е. Гомзе у дослідженні «Праця іноземців у нацистській Німеччині» (1967 р.) [789] проаналізував розбіжності між нацистськими міністерствами стосовно експлуатації остарбайтерів, довів відмінності у відношенні до різних груп іноземних робітників та зробив акцент на ролі населення Німеччини як ініціативного чинника в націонал-соціалістичній політиці щодо трудових ресурсів із різних країн Європи. Однак місце українських робітників у загальній системі примусової праці у Третньому Райху Е. Гомзе не розкриває.

У цілому американська історіографія з даної проблематики стосується питання національно-визвольної боротьби та не заперечує можливості

добровільного характеру праці на підприємствах Третього Райху [640, с.176]. Питання експлуатації та нелюдського облаштування життя східних робітників засуджуються, проте висвітлюються з позиції політичних планів Німеччини.

Хоча документи щодо примусової праці іноземних робітників зберігаються практично в кожній німецькій архівній установі і цілком доступні для дослідників, в історичній науці Німеччини студії, присвячені тематиці остарбайтерів, почали з'являтися лише на початку 60-х рр. XX ст. Німецькі історики К. Дробиш [779], Т. Шмельцер [804], Е. Зеебер [806] зробили перші спроби надати повну картину використання праці іноземців у нацистській Німеччині. Більшою мірою як політико-моральну, а не соціально-економічну проблему вони трактували використання праці робітників із окупованих територій. Злочинами проти іноземних робітників вважалися: примусове вигнання, неякісне харчування на підприємствах різної форми діяльності, неприйнятні умови проживання.

У тому ж десятилітті в монографії німецького історика Г. Пфальмана «Іноземні робітники та військовополонені в німецькій військовій економіці» (1968 р.) [801] розглядаються питання використання примусової праці іноземців. На думку дослідника, така праця є варіантом успішної європейської зовнішньої політики, у якій мали місце «випадкові», викликані війною, порушення. У своїй роботі він використовував певні статистичні дані, різні положення та укази нацистських міністерств.

У 70-х рр. XX ст. із цієї тематики з'явилося дослідження Н. Мюллера під назвою «Вермахт і окупація (1941–1944)» (1974 р.) [513], де на основі документів науковець обґрунтовано спростовує поширену на той час у західній науці тезу про так звану «непричетність» нацистських збройних сил до злочинів щодо цивільного населення на території УРСР.

З кінця 70-х років посилюється інтерес до означеної проблематики. Це пов'язано з такими факторами, як зосередження уваги на жертвах нацизму та розвиток нового історіографічного напрямку – історії повсякдення, із його увагою до звичайних людей, що спричинило виникнення мікроісторичних

проектів. Такі дослідження здійснювалися на регіональних рівнях.

Відтак ініціативу перехопили академічні кола, розпочавши вивчення архівних джерел. Йдеться про документи тих структур, які мали стосунок до використання праці іноземців. У цих наукових студіях охарактеризовано масштаби, наведено періодизацію процесів залучення робітників з інших країн, визначено сфери застосування примусових трудових ресурсів.

Однак найбільший інтерес у німецьких істориків до проблем східних примусових робітників на підприємствах Третього Райху виникає лише у 80-х рр. ХХ ст.

Фундаментальною у цьому аспекті є узагальнююча праця У. Герберта «Іноземні робітники: політика й практика «використання іноземців» у військовій економіці Третього Райху» (1986 р.) [786]. У ній розкрито соціальний аспект проблеми оstarбайтерів. Автор розглянув умови праці та проживання східних робітників у військовій промисловості нацистської Німеччини [785]. Дослідник виділив у середовищі «східних робітників» ізольовані соціальні групи, наголошуючи на недослідженості проблеми жінок-остарбайтерок та їхніх дітей. У своїх розвідках автор комплексно проаналізував проблему за окремими галузями економіки, виявив відмінності в умовах праці для вихідців з різних держав. Основна увага досліджень професора У. Герберта була приділена нацистській політиці примусової праці іноземних робітників, що потребувало узагальнюючого підходу.

У роботі В. Якобмайєра «Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941–1945» (1986 р.) [791] увага зосереджується на питанні перебування переміщених осіб у західноєвропейських країнах після завершення Другої світової війни та на примусових методах повернення до СРСР радянських громадян.

Діаспорна історіографія

У досліджуваній темі значне місце посідає монографія В. Косика «Україна і Німеччина в Другій світовій війні», у якій автор виклав власну концепцію історії Другої світової війни [445]. У роботі дослідник визначив,

що примусові робітники стали жертвами як нацистської Німеччини, так і Радянського Союзу. Для більшості видань діаспори характерна героїзація національно-визвольної боротьби та чітка антирадянська спрямованість. Проте Косик не приділив достатньої уваги розгляду нацистського експансіонізму у сфері трудових ресурсів та організації системи примусової праці.

У 1966 році Українською видавничою спілкою у Лондоні була видана книга Олексія Воропая «Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі», яка надала можливість краще зрозуміти та осмислити трагедію людей, примусово вивезених з окупованих територій до нацистської Німеччини [771].

Соціальний аспект проблеми використання населення України на примусових роботах в історіографії української діаспори висвітлений недостатньо. Перебування українських робітників, остарбайтерів серед категорій політичних в'язнів нацистських концтаборів розглядав М. П. Марунчак. Ієрархічну та повсякденну структуру в нацистських концтаборах, повсякденне життя ув'язнених: одяг, санітарні та гігієнічні умови, час, вільний від праці, розглянуто в дослідженнях: «Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах» [501], «Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні» [499]. Автор провів наукове дослідження у таких страшних фабриках смерті, як Аушвіц та Маутхаузен, спираючись на чисельні джерела.

Певні відомості про транспортування та кількість українських робітників до Німеччини містяться у книзі Марунчука «В боротьбі за Українську державу» [500].

Загалом варто констатувати, що вивчення проблематики примусової праці серед істориків української діаспори не набуло широкого поширення. Основна увага у їхніх дослідженнях, присвячених Другій світовій війні, зосереджувалась на висвітленні діяльності ОУН та УПА. Проте ті праці, які були написані в цей період українськими вченими за кордоном і стосувалися

проблеми східних робітників, цінні як самим фактом їх появи (свідчення наукового та суспільного інтересу до проблеми), так і своїм «українським» ракурсом. Для дослідників із діаспори наголос на українському аспекті мав значно більшу вагу, ніж для радянських істориків. Ці студії стали підґрунтям для досліджень вітчизняних істориків періоду незалежності.

Історіографія 90-х років XX ст. – першої чверті XXI ст.

Українська історіографія

Переходячи до аналізу сучасної вітчизняної історіографії використання трудових ресурсів нацистами, варто зауважити, що проголошення незалежності України відкрило нові можливості для дослідників. Розсекречення великого масиву архівних матеріалів 1941-1945 років поставило перед істориками низку завдань, з-поміж яких – з'ясування справжнього становища перебування людей на завойованій гітлерівцями території. Крім цього, нові перспективи відкрило знайомство з емігрантською та іноземною літературою. Тож українська історіографія проблеми, починаючи з 1990-х рр., вийшла на якісно новий рівень.

Загальні праці по Україні

Серед українських науковців доби незалежності одним із перших, хто видав серію публікацій, присвячених цій тематиці, був М. В. Коваль. У своїх працях він зосередив особливу увагу на основних питаннях досліджуваної проблеми, а саме: колоніальному сприйнятті України та українців з боку гітлерівців, запровадженні рабсько-кріпосного режиму, визначенні основних етапів депортації робітників з України, підкреслив принизливе, нелюдське ставлення до громадян України з боку нацистів [433, 434, 437–439].

Попри те, що проблемі східних робітників присвячено лише частину монографії [438], автор розкрив у ній такі аспекти, як агітаційно-пропагандистська політика окупантів, насильницька депортація, реакція населення (зокрема опір вербуванню, кидання матерів під колеса, втечі, самокаліцтво, діяльність підпільників та партизанів), статус і життя українців у неволі, визволення (яке нерідко супроводжувалося несправедливими

образами та знущаннями над співвітчизниками, які перебували в Німеччині) і репатріація.

Дослідник підкреслив, що проблема остарбайтерства мала значно ширший масштаб, ніж фізичні розправи нацистів щодо партійно-радянських діячів або представників єврейської національності. Автор розглянув спірні питання: участь у вербуванні представників ОУН (м), які підтримували німецьку пропаганду, та ОУН (б), які виступали проти вивезення українців; негативну роль духовенства УАПЦ у цих процесах; прикрі явища «здачі» окупантам місцевих жителів, не забувши при цьому згадати старост, які рятували односельчан, та медичних працівників, які видавали фіктивні довідки про стан здоров'я.

Варто зазначити, що дослідження охоплює всю територію України, при цьому М. В. Коваль вказує регіональні особливості окремих процесів (наприклад, стриманість населення Києва та Харкова у довірі обіцянкам нацистів щодо «райських» умов у Райху), зазначає область, звідки походить особа, чії слова наводяться. Водночас праця носить узагальнюючий характер, і деякі аспекти, наприклад умови перебування українців у Райху, розкриті доволі поверхнево.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. захистив дисертацію з цієї проблематики О.В. Потильчак («Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації») [588]. У названій роботі досліджено ті особливості, які мала політика німецької окупаційної адміністрації в Україні щодо експлуатації трудових ресурсів, та заходи, здійснені нацистами у цьому напрямі. О.В. Потильчак досить чітко висвітлив методи формування системи примусової праці та специфіку цього процесу в Україні; розглянув особливості використання трудових ресурсів населення та військовополонених. Окрема увага приділена процесу депортації населення України на роботу до Райху, зауважено успішність цієї політики. Автор детально аналізує статус, умови життя і праці українських остарбайтерів на території Німеччини. Значним внеском О.В. Потильчака є виокремлення проблеми експлуатації трудових

ресурсів України як самостійного об'єкту наукового розгляду. Його праця базується на широкій джерельній базі, головний масив якої становлять архівні документи з ЦДАВО та ЦДАГОУ радянського та німецького походження. Значна їх частина введена автором до наукового обігу вперше. О.В. Потильчак вперше детально розпрацював такі аспекти теми, як механізм запровадження нацистами трудової повинності на окупованих українських територіях та створення цілої системи примусової праці, форми та способи експлуатації праці населення, оstarбайтерів та військовополонених, налагодження підготовки трудових резервів та функціонування мережі професійної освіти в період окупації. Використання робочої сили з України в Німеччині розглядається як один із проявів трудової політики нацистів і в інших наукових працях цього автора [589; 590; 592]. Загалом дослідження О.В. Потильчака, торкається окремих проблем, вивченню яких присвячена і пропонована нами дисертація, однак наукові студії названого автора висвітлюють їх у контексті історії України загалом (територія Райхскомісаріату та зони військової адміністрації), тоді як у фокусі наших наукових пошуків – комплексне дослідження конкретно Харківщини з відповідною ґрунтовною документальною базою. Також О. В. Потильчак не розкриває такі аспекти проблеми, як добровільний виїзд населення до гітлерівської Німеччини та вербувально-агітаційна роботи серед населення щодо переїзду до райху.

О. В. Потильчак у співавторстві з В. І. Кучером видав монографію «Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» (2011 р.) [459]. Характеризуючи окупаційні структури, які використовувалися як інструмент для експлуатації українських ресурсів, автори повідомляють про господарські команди, зокрема в Харкові. До їх складу входили керівник-офіцер, кілька фахівців з використання робочої сили, з окремих галузей сільського господарства, промислової економіки, транспортування, озброєння та загальних економічних питань. Господарські команди забезпечувалися збройними підрозділами для охорони виявлених запасів продовольства,

сировини та знарядь виробництва [459, с. 135–136].

Наведено трагічні відомості про умови перебування остарбайтерів з Харківщини в таборі Берлін-Галензе. Так, троє робітників були розстріляні за «крадіжку» у зв'язку з голодом кількох картоплин та юшки. За рік перебування в таборі до кінця 1942 р. живими залишилося лише 50 мешканців Харківщини, решта загинули від недоїдання [459, с. 247].

Цінний матеріал з тематики експлуатації трудових ресурсів Харківщини міститься в докторській дисертації О. О. Салати [8]. У контексті розгляду німецької інформаційної політики на окупованих територіях дослідниця згадує про вербувальну кампанію українських робітників до Німеччини, яка, зокрема, у Харкові розпочалася ще в грудні 1941 р. Для її успіху було здійснено активну пропаганду та агітацію всіма доступними окупаційній владі засобами.

Документи харківських архівів засвідчують використання окупаційною владою дезінформації для посилення свого впливу. На одній із світлин зображено радянських робітників на німецьких фабриках та заводах із підписом: «З великим бажанням працюють робітники з України біля точильного верстата на німецькій фабриці. Такого світлого і чистого робочого місця в себе на Батьківщині вони не бачили! У години дозвілля і по вихідних – народні пісні і танці». Незважаючи на це, бажаючих їхати до Німеччини ставало все менше.

Це змусило окупаційну владу Харківської області та міську управу частіше використовувати радіо і гучномовці для звернення до населення та примусового зібрання людей молодого та середнього віку для вивезення на роботи до Німеччини. Пропаганда стосувалася також співпраці місцевих мешканців у боротьбі з більшовизмом. Дослідниця згадує фотодокумент, на якому зображено, як добровольці з одного села отримують відзнаки за хоробрість [8, с. 196, 261].

У дослідженні наводиться також інформація про зміну ставлення більшості населення Харкова до окупаційної влади навесні 1943 р.,

напередодні звільнення міста Червоною армією. Та частина місцевих жителів, яка раніше співпрацювала з німецькою військовою адміністрацією, негайно почала допомагати радянським військам під час їх наступу [8, с. 370].

Тема професійного навчання місцевого населення в інтересах окупаційної влади, започаткована О. В. Потильчаком, була розвинута у дослідженні О. П. Перехреста [568], де розглянуті організаційні дії німецької влади зі створення аграрних навчальних закладів, розкрито причини їх відкриття та неуспіх нацистських планів в освітній сфері. У монографії «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» [569] О. Г. Перехрест торкається питання співпраці педагогічних кадрів з окупаційною владою. Автор повідомляє, що в зоні військового командування на базі колишніх сільськогосподарських інститутів та технікумів створювали навчальні заклади сільськогосподарського профілю. До викладання залучалися педагоги, які працювали там до окупації, але вони були змушені пройти реєстрацію в органах влади. Німецьке керівництво прискіпливо відбирало кадри для викладання та піклувалося про їхню ідеологічну підготовку. З цією метою проводилися численні семінари, наради та конференції, де роз'яснювали вимоги окупантів щодо викладання і виховання. Такі семінари проходили також у Харкові та області [569, с. 253].

Використанню нацистською владою працездатного населення у важкій промисловості України присвячена монографія М. Лободи «Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950)» (2012 р.) [494], у якій на основі спогадів очевидців, періодичної преси та архівних документів показано реальні умови праці та повсякденного життя робітників важкої промисловості під час окупації України (1941–1944 рр.) та у період відбудови (1943–1950 рр.).

Дослідниця наводить інформацію про місцеві підприємства Харківщини та їхніх робітників. Спершу, через масштаби руйнувань і знищення обладнання, залучення харківських підприємств вважалося неможливим [494, с. 27]. Згодом почали вводитися в експлуатацію об'єкти, які виконували воєнні

замовлення для потреб армії окупантів. Харківські машинобудівні та металообробні підприємства були залучені для виготовлення боєприпасів та виконання ремонтних робіт озброєння, автомашин і танків [494, с. 29, 53].

М. Лобода зазначає недовіру до місцевих спеціалістів, зокрема факт, що у 1942 р. очікувалося прибуття на харківські підприємства 85 нідерландських фахівців [494, с. 49]. Через численні випадки арештів та акти побиття працівників різками, батогами та палицями на Харківському тракторному заводі дослідниця ілюструє явище застосування фізичних покарань до робітників [494, с. 54]. Крім монографії, особливості праці робітників на німецьких підприємствах розглянуто М. Лободою в статтях «Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.): історіографія питання» (2009 р.) [493] та «Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.)» (2010 р.) [492].

Важливе значення для вивчення історії використання праці східних робітників під час Другої світової війни має книга «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (2011 р.) [732], у якій на основі архівних та документальних матеріалів показано одну з трагічних сторінок української історії періоду нацистського режиму – повсякденне життя цивільного населення в умовах німецько-нацистської окупації українських територій. У колективній монографії, у розділі, присвяченому вербуванню, примусовій праці та репатріації українських робітників до нацистської Німеччини, дослідники С. Гальчак, Т. Пастушенко та М. Шевченко системно розглядають цю проблему [10]. Автори описують еволюцію поглядів німецького керівництва на дане питання, відмінність їхніх дій на радянських територіях порівняно з досвідом у Польщі, а також особливості політики німецьких окупаційних адміністрацій у використанні праці місцевих жителів та вивезенні робочої сили до Райху у трьох різних зонах – дистрикті «Галичина», райхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації.

Проблема оstarбайтерів із Харківщини розглядається в загальному контексті, однак їй відводиться досить значне місце. Дослідники називають

Харків серед чотирьох великих українських міст, населення яких, починаючи з 1942 р., перебувало в центрі уваги окупантів з метою вивезення до Німеччини. Автори пов'язують це явище з тим, що жителі великих промислових міст особливо тяжко відчували тягар війни, який супроводжувався голодом та безробіттям. Харків був одним із семи центрів, які відвідав Головний уповноважений з використання робочої сили Ф. Заукель у серпні 1942 р. під час свого другого візиту до України, у результаті якого він зробив висновок про невичерпність місцевих трудових ресурсів [10, с. 51]. Харківська область стала одним із головних джерел постачання робочої сили до Райху [10, с. 60].

Важливим дослідженням у цій проблематиці є дисертація В.А. Полуди «Становище військовополонених у нацистських таборах на території Райхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації (1941–1944 рр.)» (2017 р.) [581], у третьому розділі якої – «Трудове використання військовополонених і залучення їх до бойових дій на боці Німеччини» – аналізуються нормативно-правові документи, законодавче регулювання та механізми використання праці, що застосовували військове командування Вермахту та цивільна адміністрація завойованих територій для залучення військовополонених до праці.

Тема примусової праці в Райху висвітлюється також у колективній монографії «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації» (2023 р.) під науковою редакцією Оксани Кісь. Поряд із загальними проблемами, пов'язаними з жіноцтвом, розглядаються питання листування східних робітниць із рідними, ліро-поетичне осмислення дійсності та використання фольклорних мотивів.

У зазначених дослідженнях на основі джерел, більшість із яких вперше введено до наукового обігу, автори відтворюють взаємовідносини між людьми та нацистською владою в усіх сферах життя, умови та шляхи перебування в неволі під час Другої світової війни. У багатьох роботах значну увагу приділено харківському аспекту проблеми, що свідчить про його значення на

загальноукраїнському рівні. Водночас у деяких дослідженнях недостатньо акцентовано увагу на узагальненості поданої інформації, а також на можливих регіональних відмінностях явищ та процесів, що виправляється спеціальними роботами, присвяченими окремим територіям або областям.

Праці по регіонах

У 2000-х роках були започатковані регіональні студії. Важливими роботами стали праці Д.С. Гальчака. У своїй монографії «Східні робітники з Поділля у Третньому Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам» (2003 р.) [338] автор, опираючись на потужну джерельну базу, значною мірою це – документи архівів України та інших держав, системно розкриває проблему експлуатації трудових ресурсів Поділля. Дослідник проаналізував методи і заходи вербувальної та депортаційної кампаній, приділивши в цьому контексті окрему увагу ролі «румунського чинника». Д.С. Гальчак детально зупиняється на самому перебуванні подолян в нацистській неволі: починаючи від характеристики системи розподілу оstarбайтерів в райху і завершуючи послідовним розбором умов праці та життя східних робітників. Автор звертається також до такого важливого аспекту проблеми, як протидія подолян трудовій експлуатації – як на окупованій території, так і в райху. Цінності праці додають цитати показових уривків джерел, особливо листів оstarбайтерів. Ще більш ґрунтовно проблема розроблена в книзі цього ж дослідника «На узбіччі суспільства: Доля українських «оstarбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.)» (2009 р.) [335], де, крім іншого, було проаналізовано політику та заходи румунської окупаційної влади, а також повоєнну долю подолян-оstarбайтерів.

Відомою розвідкою, присвяченою регіональному аспекту оstarбайтерства, є монографія Т. В. Пастушенко [560]. На основі архівних матеріалів та спогадів відтворено процес вербування, депортації, перебування в Німеччині, повернення на Батьківщину та повоєнної ресоціалізації східних робітників з Києва та області. Характерною особливістю праці є те, що у фокусі наукової студії Тетяни Пастушенко – долі людей у системі двох

тоталітарних держав.

Автор у рівній мірі приділяє увагу, з одного боку, заходам нацистів та їх впливу на життя київських остарбайтерів, а з іншого – репатріації та соціальній політиці СРСР після війни щодо громадян, примусово вивезених на роботи до Райху. Дослідниця також аналізує особисту роль виконавців директив із кожного боку. У монографії простежено еволюцію нацистської та радянської соціальної політики стосовно східних робітників.

За статистичними матеріалами Т. В. Пастушенко встановлено, що загальна цифра 2,4 млн вивезених з України до Німеччини осіб, яку використовують історики, не враховує точну кількість депортованих жителів Київської області. За її даними, нова цифра депортованого населення регіону на 4 000 більша, ніж вважалося раніше. Натомість, кількість самих киян – удвічі менша, ніж зазначено у радянській історіографії. Такі результати дослідження мають значення не лише для регіонального аспекту, але й підкреслюють необхідність аналогічного перегляду даних по всій Україні.

Особливу цінність представляє аналіз усноісторичних джерел – спогадів остарбайтерів, які дозволяють з'ясувати оплату праці, соціально-побутові умови перебування українців у Німеччині та стратегії виживання київських робітників. У спогадах дослідниця виявляє образ жертви в розповідях про депортацію та репатріацію, а також те, що, описуючи умови перебування у Райху, люди не завжди позиціонували себе як жертви. Дослідниця приділяє увагу також ролі випадку та особи в історії.

С. І. Власенко у дисертації «Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.)» [329] розглядає співпрацю місцевого населення з окупаційною владою. Німецьке керівництво прагнуло через залучення українців забезпечити виконання власних завдань, тому проводило активну пропаганду у цьому напрямі [329, с. 106–107]. Дослідниця зазначає, що на території військової зони України, до якої входила і Харківська область, формувалися допоміжні органи місцевого самоврядування (управи), допоміжна українська поліція та українська

допоміжна господарська адміністрація. У роботі наведено структуру, склад, функції цих органів та повноваження їхніх посадових осіб [329, с. 85–101].

З метою забезпечення продовольством армії та цивільного населення Німеччини, окупаційна влада ставила завдання відновлення діяльності сільського господарства та організації ефективного використання трудових ресурсів окупованих територій. Колгоспно-радгоспна система дозволяла централізовано організовувати працю селян і вилучати її результати, що було використано окупантами для відновлення колективної системи праці. На чолі колгоспів і МТС стояли представники місцевого населення, тоді як керівництво радгоспами здійснювалося як німцями, так і українцями, які залишалися повністю підзвітними окупаційній владі. Сільськогосподарські кооперативи, що відновили діяльність, також входили до системи вимушеної співпраці з німцями [329, с. 109, 113–116].

Для забезпечення успіху збиральної кампанії 1941 р. до роботи мобілізували все працездатне населення від 14 років, обіцяючи щедрі виплати, які залишилися декларативними. Через брак робочих рук на сільськогосподарські роботи відправляли міське населення Харкова [329, с. 109, 113–118]. На Харківщині для оплати праці вчителів, агрономів, лікарів, працівників сільської поліції та управи створювався зерновий фонд села, до якого робили внески місцеві мешканці [329, с. 122].

На початку окупаційного періоду німецька влада, використовуючи приватновласницькі прагнення селян і обіцянки реформування аграрної сфери в майбутньому, домоглася часткового позитивного ставлення населення до співпраці, хоча для більшості воно було вимушеним. Частина селян пасивно або активно протистояла нацистській політиці [329, с. 127–128]. У рамках досягнення підтримки серед селян нацистське керівництво розпочало реформування аграрної сфери, характеристиці та аналізу цих заходів С. І. Власенко присвятила окремий розділ [329, с. 135–179].

Спеціальні праці по Харківщині

Окремі відомості про Харківщину, життя населення, яке в силу тих чи

інших обставин залишилося в місті, його підпільну боротьбу проти німецького «нового порядку», спротив запровадженню в життя політики примусового вивозу цивільного населення до нацистської Німеччини розглянуті в ряді наукових і публіцистичних праць [314; 380; 608 та ін.].

Значний внесок для вивчення проблеми експлуатації трудових ресурсів Харківщини зробив А. В. Меляков. Його дисертація «Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.» (2002 р.) [502] засвідчує потенціал названої теми. У роботі здійснено ґрунтовний аналіз масових джерел, котрі відображають процес депортації цивільного населення Харківщини на примусові роботи до Німеччини в період 1941–1943 рр. Дослідивши обставини появи цих документів і функціональне призначення, автор визначив ступінь їх достовірності та репрезентативності як історичного джерела для вивчення проблеми остарбайтерства. В дисертації розкрито інформаційний потенціал матеріалів фільтраційних справ та органів Харківського міського самоврядування, листів «остарбайтерів»-мешканців Харківщини з Німеччини в Україну та репатріантів переміщеним особам для вивчення таких важливих тем, як матеріально-побутові умови та морально-психологічний стан остарбайтерів. Дослідження засвідчило, що названі документи підлягають характеристиці «масові», а отже при роботі з ними ефективними будуть такі методи, як контент-аналіз та табличний. А. В. Меляков зробив важливий висновок, що названі джерела дають ключ до розкриття не лише типових, але й унікальних рис процесів депортації населення Харківщини на роботи до Райху. Цінність названого дослідження в тому, що автором здійснено ретельну роботу з пошуку та аналізу пріоритетних документів для розкриття проблеми примусового вивезення жителів Харківщини до нацистської Німеччини, надано їх комплексну характеристику. Водночас студія носить джерелознавчий характер, у ній лише окреслено потенціал документів, який необхідно використати під час відповідного історичного дослідження.

Життя мешканців Харківщини в роки нацистської окупації висвітлив А.В.

Скоробогатов у монографії «Харків у роки німецької окупації (1941-1943)» (2006 р.) [638]. Автор проаналізував політичні, економічні та соціальні аспекти становища цивільного населення Харкова, розкривши умови життя пересічного мешканця міста під час німецького управління. Вагомим внеском у вивчення проблеми оstarбайтерства та співпраці місцевого населення з окупаційною владою стала монографія А.В. Скоробогатова [636], що географічно і хронологічно тісно пов'язана з темою трудової експлуатації населення.

У контексті аналізу трьох переписів населення автор зазначає їхню ціль: збір даних слугував для оцінки масштабів залучення трудових ресурсів та депортації робочої сили до Німеччини [636, с. 14–16]. В умовах дефіциту робочих рук військова влада іноді звільняла частину військовополонених на поруки, особливо якщо вони були уродженцями Харківщини або України загалом [636, с. 78]. Співпраця місцевого населення з окупантами частково мотивувалася прагненням отримати мінімальні засоби існування, про що зазначав Г. Герінг. Пріоритетне забезпечення продовольством стосувалося робітників, задіяних на життєво важливих підприємствах, а також тих, хто обслуговував німецькі військові частини та установи [636, с. 86, 92].

У документальних джерелах також наведено слова інтенданта 55-го армійського корпусу, що українське населення Харкова могло б стати резервом робочої сили для німців [636, с. 90]. Частина місцевих мешканців працювала на цивільних об'єктах, значення яких стосувалося як вермахту, так і життєзабезпечення міста [636, с. 92]. Аналіз настроїв населення ґрунтується на повідомленнях начальника поліції безпеки та СД Харкова, які фіксували зниження бажання людей працювати у листопаді 1942 р. Навесні 1943 р. мешканці Харківщини, що раніше співпрацювали з німецькою військовою адміністрацією, змінили орієнтацію та підтримали наступаючі радянські війська [636, с. 269].

Наведений матеріал має значну наукову цінність, зокрема завдяки ґрунтовній документальній базі та великому фактажу. Особливий інтерес у

контексті досліджуваної теми становлять ті розділи праці А.В. Скоробогатова, де автор приділяє окрему увагу оstarбайтерству та співпраці місцевого населення з окупаційною владою.

Автор системно розглядає еволюцію поглядів німецького керівництва щодо використання трудових ресурсів населення СРСР у Райху та дії, що здійснювались на території України для реалізації цієї політики. Детально описано початковий етап кампанії з вербування оstarбайтерів Харківщини: добровільний характер залучення, активна пропаганда, застосовувані засоби та обставини, що сприяли її успіху, відповідальні органи, перший потяг зі східними робітниками-харків'янами, ставлення місцевого населення до цієї політики.

Особлива увага приділяється реакції депортованих людей. Автор наводить промовистий документ – петицію 25 українських жінок з Харкова до керівництва Бутуке-Верке в Берліні, складену у травні 1942 р. Наступна добровільна кампанія у Харкові зазнала провалу, причини якого пояснюються документально: листи східних робітників, повідомлення про їхнє становище, а також «зворотні транспорти» із хворими та скаліченими українцями свідчили про невідповідність реальних умов праці в Німеччині обіцянкам пропаганди. Унаслідок цього окупаційна влада вдалася до примусових заходів.

У праці детально висвітлено подальше вербування населення: через реєстрацію на біржі праці, облави та полювання на потенційних працівників. Розкрито умови цього процесу, супротив мешканців Харківщини та арешти з боку окупаційної адміністрації. Значна увага приділена кількісним аспектам: дослідник на основі архівних джерел прагне визначити точну кількість депортованих осіб із Харкова та області [636, с. 111–120].

Автор також звертається до неоднозначної теми колаборації, зосереджуючись на двох напрямках. Одним із них була служба в поліції, що зумовлювалося браком німецьких поліцейських сил для наведення порядку в місті. Українська допоміжна поліція не мала самостійності,

підпорядковувалася окупантським органам адміністрації. При цьому українські поліцаї нерідко проявляли негуманність у ставленні до співвітчизників [636, с. 125–126]. Іншим напрямом стала діяльність Харківської міської управи (ХМУ), створеної вже наступного дня після окупації. Дослідник приділяє їй детальну увагу [636, с. 127–174].

У контексті проблеми експлуатації трудових ресурсів Харківщини монографія А.В. Скоробогатова має значну наукову цінність. Автор, спираючись на документальні джерела, подає фактичні відомості про вербувальну кампанію, реакцію місцевого населення, кількість депортованих до Райху, початковий етап остарбайтерства в регіоні, а також про співпрацю населення з окупантами у структурах місцевої поліції та міського управління.

Попри це, праці А.В. Скоробогатова не концентрують увагу на умовах праці харківських робітників у Німеччині під час Другої світової війни; ця проблема висвітлена лише побічно. Для кращого розуміння реальних умов праці на промислових, сільськогосподарських та транспортних підприємствах, а також повсякденності цивільного населення Харківщини у період нацистської окупації (1941–1943 рр.) слугують численні статті автора [626; 629; 630; 631; 632; 633; 634; 635; 637].

Варто відзначити, що дослідження А.В. Мелякова та А.В. Скоробогатова практично єдині, у яких проблематика харківських робітників розглядається спеціально, а не в контексті загальноукраїнських процесів. Разом із тим, ці роботи охоплюють лише окремі аспекти використання праці мешканців Харківщини на роботах у Третньому Райху, зокрема організаційні питання, депортацію населення та його подальшу репатріацію.

Західна історіографія

У німецькій історіографії розвиваються тенденції щодо публікації документів окремих архівів, з'являються дослідження з історії та практики компенсацій колишнім остарбайтерам. Суттєвим поштовхом для потужної наукової роботи з цієї проблематики послугувала діяльність Німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», який

здійснював компенсаційні виплати колишнім східним робітникам упродовж 2001–2006 рр. Така діяльність фонду зумовила потребу врегулювання практичних завдань, чому сприяла відповідна дослідницька робота. Необхідно було з правової, історичної та економічної позицій обґрунтувати здійснення платежів.

Самобутнім комплексним дослідженням про політику Третього Райху щодо експлуатації населення із завойованих територій є праця М. Шперера «Примусова праця під свастикою. Іноземні цивільні робітники, військовополонені та в'язні в Німецькому райху та окупованій Європі» (2001 р.) [808]. М. Шперер пов'язує появу розгалуженої системи трудових таборів у Третьому Райху саме з масовим прибуттям остарбайтерів. Чимало примусових робітників були поляками, більше половини з яких трудилися в сільському господарстві, де німецькі фермери стежили за умовами життя й праці. Інші іноземні робітники (данці, бельгійці) тоді здебільшого прибували до Німеччини добровільно й орендували кімнати в дешевих готелях та гуртожитках. Лише незначна частина примусових робітників і, звісно, військовополонені мешкали у спеціально створених таборах під охороною. Автор наводить статистичні підрахунки кількості примусових робітників у Третьому Райху за окремими галузями економіки для отримання точних даних про чисельність живих колишніх остарбайтерів та в'язнів концтаборів. Окрім того, у книзі подано аналіз експлуатації примусової праці окремих категорій робітників, в'язнів та військовополонених, висловлена думка автора щодо компенсації колишнім примусовим робітникам. Дослідження М. Шперера виділяється серед інших німецьких наукових розвідок всебічністю методів і майже енциклопедичним висвітленням проблематики примусової праці. Характерною особливістю дослідження М. Шперера є виокремлення із числа східних робітників остарбайтерів з України.

У дослідженні Крістіана Штрайта «Радянські військовополонені – масові депортації – примусові робітники» (1996 р.) основний акцент зроблено на порівнянні становища німецьких військовополонених у Радянському Союзі та

радянських у Німеччині [766]. Зазначено, що в системі радянських штрафних таборів німецькі військовополонені мали у багатьох сенсах “привілейоване” становище. Тоді як серед радянських військовополонених померла через голод, епідемії та важку працю більш ніж третина. К. Штрайт зазначає, що після невдалого «бліцкригу» й усвідомлення того, що бойові дії затягнуться, радянські полонені раптом стали останнім резервом робочої сили, якою можна було володіти, і варто було якнайшвидше та в найбільшій можливій кількості їх використовувати. Однак відсутність плану щодо забезпечення великої кількості військовополонених місцями для проживання та їжею суттєво обмежила можливість їх експлуатації, призвівши до високих показників смертності. Загалом автор підкреслює, що становище військовополонених на примусових роботах Третього Райху було значно гіршим, ніж інших радянських остарбайтерів.

Р.-Д. Мюллер у студії «Насильницьке рекрутування «східних робітників»: 1941-1944» (1997 р.) [796] розглядає питання неефективності масового відправлення населення завойованих територій на роботи до Третього Райху та необхідності залучення частини громадян для роботи на місцевих підприємствах, боротьби з партизанами, на чому наполягала значна частина військового керівництва Вермахту у численних зверненнях до ставки фюрера.

Варто наголосити на актуальності гендерної тематики в дослідженні політики нацистської Німеччини щодо експлуатації населення окупованих територій у різних галузях її економіки. Цю тему опрацювала Тамара Франкенбергер у дослідженні «Ми були худобою. Біографічні спогади колишніх радянських примусових робітниць» [12]. Т. Франкенбергер розглянула підстави й сфери залучення праці «східних робітниць» у Третньому Райху. Зазвичай жінок вивозили з окупованих територій до Німеччини так само, як і чоловіків. Але найчастіше на окупованих територіях основний трудовий актив становили саме жінки, бо чоловіки служили тим часом у Червоній армії і масово гинули під час оборони міст, а ті, які залишалися в

містах, найчастіше не мали через хвороби або вік достатнього здоров'я, щоб їх можна було залучити до німецького виробництва. Саме тому жінки з окупованих територій, на переконання Т. Франкенбергер, поряд із військовополоненими були найчисленнішим трудовим ресурсом примусових робітників Третього Райху. Дослідниця детально розглядає умови проживання й праці примусових робітниць у німецьких трудових таборах [641, с.21, 23].

Соціальний аспект проблеми використання трудових ресурсів України в німецькій історіографії ще недостатньо висвітлений. Проте вагомий внесок у цьому напрямку зробили німецькі історики, які всебічно проаналізували характер експлуатації східноєвропейських робітників. Серед них можна виділити М. Айкеля, який приділяв увагу німецькій практиці набору робочої сили у статті «Через брак людей... Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр.» (2005 р.) [289]. Автор, спираючись в основному на німецькі та українські архіви, аналізує механізми нацистської політики вербування остарбайтерів та її недоліки. Автор зазначає, що праця на Німеччину для осіб неєврейської національності класифікувалася як трудовий обов'язок. Він приділяє увагу реєстрації населення як засобу обліку потенційних трудових ресурсів та описує жорстокі методи, до яких вдавалися під час примусового вербування людей. Дослідник зосереджує увагу на такому явищі, як нестача кваліфікованих робітників, на що скаржилися місцеві окупаційні установи, пише про конфлікт інтересів вищого керівництва та органів на місцях. Інспекції негативно реагували на плани Ф. Заукеля: «наведені цифри спустошать села». Коли в грудні 1942 р. вийшло додаткове розпорядження про термінову депортацію до Райху 500 тис. українських хатніх робітниць, Харківська господарська інспекція завербувала майже 2 тис. жінок: з кожного села, яке знаходилося в зоні комендатури, залучали по три робітниці. Пише і про допомогу для родин остарбайтерів. Дослідник вказує на проблему браку джерел, які б висвітлювали питання використання праці окупантами на місцях, але при цьому приділяє достатню увагу характеристиці експлуатації трудових

ресурсів у різних регіонах України. Торкається і питання колаборації, зазначаючи, що окупаційна влада мала потребу в людських ресурсах для виконання відповідних завдань, допоміжні органи не мали самостійності, а молодь йшла туди з метою уникнення депортації до Райху [289].

Загалом увага в сучасній німецькій історіографії була зумовлена суспільними викликами. Регіональні та спеціалізовані студії, поряд із узагальнюючими і міждисциплінарними наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. загалом розкрили названу тему.

Щодо англomовної історіографії, то Обставини, що спонукали певну частину місцевого населення співпрацювати з нацистською владою, проаналізовано в монографії Г. Куромія «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки» (1998 р.) [794].

Російська та білоруська історіографії

Дослідження історії східних робітників на підприємствах Третього Райху здійснюють також російські вчені, для яких названий напрям наукових студій є одним з пріоритетних.

О.О. Шевяков у своїх розвідках [764; 765] особливу увагу приділяє соціологічному дослідженню кількості жертв радянського мирного населення, яке проживало на своїй землі під час окупації гітлерівськими військами, у тому числі жертв серед тих, хто був примусово відправлений у Третій Райх на роботи.

Значним дослідженням серед російських авторів та й взагалі на пострадянському просторі є праця П. Поляна «Жертви двох диктатур» (1996 р., перевид. 2002) [584; 583]. Написана на основі маловідомих чи зовсім невідомих радянських і німецьких архівних матеріалів, окремих анкетних опитувань і листів східних робітників, вона є ґрунтовною та певною мірою хрестоматійною для вивчення проблеми експлуатації трудових ресурсів як військовополонених, так і цивільного населення СРСР. У першій частині монографії приділено увагу набору робочої сили до Німеччини на всій завойованій території СРСР, а особливо в Україні. У цій науковій розвідці

простежуються долі радянських військовополонених і цивільного населення, вивезеного гітлерівцями в роки Другої світової війни до нацистської Німеччини. Автор також приділяє увагу питанням репатріації та компенсаційних виплат оstarбайтерам. Актуальним аспектом дослідження, що надає йому особливої цінності, є започаткована в ньому спроба проаналізувати специфіку вербувальних кампаній у республіках СРСР та особливості трудової експлуатації радянських громадян різних національностей. Однак усе-таки аналіз проблеми експлуатації трудових ресурсів на регіональному рівні є недостатнім.

Щодо більш конкретних висновків, то історіографія політики і практик нацистської влади у сфері трудових ресурсів на Харківщині у 1941-1943 роках у зарубіжних та вітчизняних наукових студіях охоплює найбільш суттєві аспекти з даної проблематики. Водночас більша частина публікацій носить узагальнений характер, окреслюючи основні факти та події у сфері використання праці радянських громадян, не виділяючи при цьому населення України та Харківщини зокрема. Останній фактор став головною передумовою проведення даного дослідження.

Харківщина як промислове та аграрне серце України в часи Другої світової війни стала плацдармом для зіткнення інтересів СРСР та Третього Райху, котрі не бажали віддавати цей регіон. Особливе місце тут займали трудові ресурси – значні та кваліфіковані, які обидві сторони протистояння прагнули використати для своїх потреб у веденні війни. Однозначність положення мешканців Харкова та області окреслювалась лише в радянських дослідженнях. У них місцеве населення суцільно було постраждалим від нацистського режиму.

Натомість європейські та американські студії критично досліджують аспекти, пов'язані з життям та долею східних робітників. Україна в цих дослідженнях не завжди виступає постраждалим від нацистського режиму: у багатьох наукових працях радянська влада зображується однаково тоталітарною та репресивною щодо місцевого населення, а переселення на

роботи до Третього Райху деякими авторами визнається лише частково примусовим. Однак варто зауважити, що зарубіжні автори приділяють увагу науковому пошуку, що стосується життя та долі остарбайтерів, умов їх проживання та роботи, репатріації та компенсації шкоди, завданої експлуатацією праці східних робітників. Харківщина в цих дослідженнях не займає якогось особливого місця.

Таке становище актуалізує необхідність реконструкції повної картини використання праці мешканців Харківщини у Третьому Райху впродовж 1941-1943 років, а також спеціальне дослідження таких актуальних питань, як повсякдення східних робітників з Харківщини, їх емоції, усні розповіді їх рідних, політика примусу до праці, гендерний аспект проблеми, медичний огляд, конкретна діяльність відділів Харківської міської управи, використання праці мешканців Харківщини на окупованій території та багато інших.

1.2. Джерельний комплекс дослідження

Проблема експлуатації населення Харківщини з боку окупаційної влади Третього Райху потребує звернення до комплексу історичних документів. У зв'язку з цим джерельну базу дослідження становлять різнопланові за формою та змістом матеріали. Вони об'єднані в шість блоків.

Перша група – це офіційні документи, що з'явилися в процесі функціонування різних державних установ та організацій того часу, з фондів Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ), Державного архіву Харківської області (Держархів Харківської обл.). До неї належать документи офіційних державних установ окупаційної влади, що формували політику та законодавство щодо використання трудових ресурсів окупованих територій, а також закони, накази, постанови, директиви керівництва СРСР, республіканського, обласного, міського партійного керівництва, які регламентували питання

щодо політики і ставлення до громадян, котрі добровільно чи примусово працювали на потреби нацистської Німеччини, як на Харківщині, так і в Третьому Райху.

Другу групу джерел становлять збірники документів.

Третя – це статистичні документи, які передусім відображають кількість мешканців Харківщини, переселених до Третього Райху або відправлених на роботи безпосередньо за місцем проживання.

Четверта група джерел дослідження використання праці мешканців Харківщини на користь Третього Райху охоплює періодичні видання (газети, журнали), у яких висвітлюються ті чи інші аспекти повсякденного життя та праці оstarбайтерів.

П'ята – це матеріали кінохроніки часів німецької окупації Харківщини та документальні стрічки, присвячені цій тематиці.

Шоста група – це джерела особового походження (спогади, щоденники, листи) колишніх оstarбайтерів-мешканців Харківщини та інших очевидців цих подій.

1. Офіційні документи

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), у фонді Ф. 3206 «Райхскомісаріат України» (Оп. 2, 3, 4, 6) зберігаються накази і розпорядження Райхскомісара України. Названі документи надають цінну інформацію про відбудовні роботи, призначення німецьких спеціалістів на службу, відрядження в Україну кваліфікованих фахівців, проведення занять із вільнонайманими працівниками, їхнє матеріальне постачання, встановлення національних німецьких символів, умови роботи на промислових підприємствах України, виплату заробітної плати робітникам і службовцям та стягування податків, проведення банківських операцій німецьких банків в Україні.

У фонді зберігаються телеграми уповноваженого з вербування робочої сили про транспортування людей з України та Білорусі; матеріали для пропаганди в окупованих східних областях, листування з відділом пропаганди

про його особовий склад, створення побутових умов для пропагандистської роботи в Україні [147; 156; 160; 163; 164; 165; 174; 176; 177; 178; 179; 180; 183]. Ці документи дають уявлення про специфіку організації використання праці населення на підконтрольній Третьому Райху території України. За їх допомогою можна оцінити провідні елементи системи керівництва Третього Райху в Україні, побачити продумані стратегічні плани управління українськими територіями для забезпечення їх утримання під владою та використання в інтересах німецького фронту.

Офіційні документи Третього Райху відклалися також у фонді Ф. 3676 «Штаб імперського керівника (Райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, мм. Берлін, Київ» [150; 155]. Ідеться про документи щодо організації в Берліні інституту і бюро у справах Сходу (листування, доповіді, журнали). Ці джерела важливі для вивчення організації навчальних закладів для дітей німецьких родин, які мешкають в Україні, підготовку викладацького складу для ремісничих шкіл, навчальні плани шкіл; документи про шкільну освіту в окупованих східних областях (довіді, листування). Названі документи висвітлюють плани нацистського керівництва щодо використання праці населення на окупованій Третьому Райху території України.

У фонді КМФ-8 наявна колекція мікрофотокопій документів німецько-нацистських адміністративних установ, військових угруповань і їх тилівих підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях [145; 154; 161; 171; 173]. У фонді зберігаються матеріали зборів і листування щодо господарського управління в східних областях; повідомлення гауляйтера О. Мейєра щодо економічних можливостей окупованих областей СРСР в аспекті «тотальної мобілізації» від 14 жовтня 1944; листування та вказівки про порядок одруження іноземних працівників у Німеччині; листування щодо використання населення України і Білорусі, оплати їх праці, страхування; дані про умови роботи й заробітну плату німецького персоналу на Сході; листування про вербування та відправлення до Німеччини робочої сили з України, умови роботи, медичне обслуговування і працевлаштування східних

робітників; заяви окремих осіб про направлення їх на роботу до Німеччини тощо. Ці документи допомагають оцінити становище українських оstarбайтерів у Третьому Райху, рівень обмеження їхніх прав та масштаби експлуатації українців. На основі даних документів формується розуміння планів німецького керівництва щодо забезпечення управління переміщенням людей.

Багато цінних джерел про період окупації Харкова і області зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Значущі питання розкриті в матеріалах українського товариства «Просвіта» в м. Харкові, вміщених у фонді Ф. 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» (Оп. 4. Копії документів періоду участі СРСР у Другій світовій війні) [186; 193; 211; 216; 220; 221; 228]. Ці джерела є важливими для усвідомлення економічного становища, впливу німецької пропаганди, настроїв населення в період німецько-нацистського управління містом. У цілому документи відображають позицію місцевої влади Третього Райху щодо експлуатації території Харківщини.

Цінну інформацію про реалізацію політики Третього Райху стосовно використання трудових ресурсів Харківщини містить Державний архів Харківської області, насамперед фонди: Ф. р-2982. Харківська міська управа (Оп.1. [13; 19; 32; 87]; Оп.2. [24; 47]; Оп.3. [45; 101]; Оп.4. [41; 42; 43; 71; 73; 76; 117; 119; 120]; Оп.5. 1942-1943 [16; 38]). Йдеться про накази, постанови, розпорядження міської управи, що надають інформацію про роботу підприємств, установ міста, реєстрацію населення на біржі праці, особисті, адресні списки співробітників міської та районних управ.

Ці матеріали використані у дослідженні для розуміння таких аспектів, пов'язаних з історією німецької окупації: списків підприємств, що існували в період німецького управління в м. Харкові, та їх керівників; аспектів розширення кустарно-ремісничої промисловості, встановлення відпускних цін на товари; інформацію про низьку продуктивність праці та високу собівартість

продукції на підприємствах, про незадовільний стан торгівлі й споживання Харкова.

Також матеріали цього фонду корисні тим, що включають плани роботи та звіти відділів, листування міської управи з керівництвом підприємств, установ, організацій; бухгалтерські документи з виплати заробітної плати; свідоцтва на право оренди торговельних приміщень і торгівлі в цілому, звітності про ремонт доріг і житлових приміщень. Документи дають можливість проаналізувати деталі перетворення Харківщини на важливий центр промисловості Третього Райху в часи окупації [643].

Матеріали фонду Ф. р-3014. «1-а Харківська міська поліклініка ім. Пирогова» (Оп.1. 1941–1943) [92] корисні для дослідження тим, що розкривають умови праці, повсякденне життя лікарів під час німецько-нацистського управління, їх примусове відрядження до Німеччини, проходження обов'язкового медичного огляду для цивільних мешканців Харківщини та його результати.

Матеріали фонду Ф. р-3064. «Управа 9-го району» (Оп. 1. 1942–1943 рр.) [5] дають інформацію для розуміння того, хто добровільно бажав працювати в Третьому Райху. Це важливо для усвідомлення того, що не всі радянські громадяни переселялися до Третього Райху примусово.

Матеріали фонду Ф. р-3065. «Управа 10-го району» (Оп. 1. 1941–1942) [97] містять інформацію для характеристики обсягів робочої сили, яка була потрібна Третьому Райху для роботи на підприємствах, що забезпечували потреби фронту.

Матеріали фонду Ф. р-3066. «Управа 16-го району» (Оп. 1. 1941–1942) [60] використані в даному дослідженні для аналізу поведінки Третього Райху, ставлення до місцевого населення та його майна, яке в багатьох випадках розграбовували німецькі військові. Ці матеріали демонструють, що плани Третього Райху щодо Харківщини були виключно експлуататорськими.

Матеріали фонду Ф. р-3069. «Управа 6-го району» (Оп. 1. 1941–1943) [31; 46; 87] вміщують інформацію про встановлення трудової повинності,

репресивні заходи щодо осіб, які відмовлялися від трудової мобілізації до Німеччини, умови здачі приміщень в оренду громадянам, які бажали зайнятися індивідуальною та колективною трудовою діяльністю. Ці документи відображають активні заходи німецького командування щодо управління Харківщиною.

Матеріали фонду Ф. р-3070. «Управа 8-го району» (Оп.1. 1941–1943) [8; 57] репрезентують умови проживання місцевого населення Харківщини в період німецької окупації, коли продукти харчування отримувались за картками, обмежувались права на пересування та працю.

Матеріали фонду Ф. р-3072. «Управа 1-го району» (Оп.1. 1942–1943) [81] цінні тим, що містять інформацію про реєстрацію населення, анкети родичів громадян, примусово відправлених до Німеччини, з проханнями про матеріальну допомогу; повістки, надіслані громадянам із повідомленням про відправку до Німеччини, розпорядження про звільнення від мобілізації спеціалістів, реєстраційні списки громадян, намічених до відправки. Ці матеріали при їх критичній оцінці дуже важливі з погляду розуміння мобілізації та переселення мешканців Харківщини на роботи до Третього Райху.

Матеріали фонду Ф. р-3086. «Міська комендатура м. Харкова» (Оп. 1. 1941–1943) [49] дали можливість уточнити конкретні аспекти реквізиції в населення продуктів харчування, житлових приміщень для німецьких військових. Матеріали фонду Ф. р-3265. «Борівський районований відділ народної освіти м. Борова Харківської області» (Оп.1. 1942–1943) [12; 37; 74; 115] передусім зображують повсякденне та трудове життя педагогічних працівників навчальних закладів, які залишились на Харківщині та працювали далі. Опрацювання названих документів дає можливість оцінити вплив Третього Райху на систему освіти Харківщини.

Матеріали фонду Ф. р-3386. «Державний маєток «хутір Борівське» (Оп. 1. 1942–1943) [90] формують уявлення дослідника щодо протистояння мешканців Харківщини діяльності командування Третього Райху з

використання трудових ресурсів шляхом саботажу (відмова виходити на роботу, працювати, пошкодження різноманітного обладнання тощо).

Матеріали фонду Ф. р-3734. «Харківський Політехнічний інститут, м. Харків» (Оп. 1. 1941–1943) [63] сприяють виявленню рівня тиску керівництва Третього Райху на інженерну інтелігенцію Харківщини та її ролі у вербуванні міського населення на роботи на німецьких підприємствах.

У фонді Ф. р-62 «Український штаб партизанського руху (УШПР) (1942–1944)» (Оп. 1.) Центрального державного архіву громадських об'єднань України [198] відклалися доповідні записки, спеціальні повідомлення та довідки УШПР в НКО СРСР Головного розвідувального управління КП(б) НКВС СРСР і УСРС про організацію управління, стан торгівлі на території України, будівництво оборонних споруд, використання людського контингенту для служби в німецько-нацистській армії та роботи в Третьому Райху; виписки з донесень партизанських об'єднань і загонів про стан і режим роботи залізничних і шосейних доріг, річкового транспорту на тимчасово окупованих територіях України; дії партизан з пошкодження комунікацій противника; довідник відділу про дислокації гарнізонів, каральних органів і антирадянських національних формувань противника, розташування аеропортів, складів і таборів військовополонених; наявність оборонних споруд, стан та режим роботи залізничного транспорту й промислових підприємств на окупованих територіях тощо. Дані документи є важливими з огляду на предмет дослідження в питанні протидії німецькій окупації України та використання примусової праці місцевих мешканців із їхнім вивезенням на роботи до Третього Райху.

У фонді Ф. 166. «Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950)» (Оп. 2, Оп. 3 – документи загальної частини комісії: стенограми бесід, спогади учасників війни, листи громадян з нацистського полону, копії актів про збитки та злочини, заподіяні окупантами, інші документи повоєнного часу, 1941–1950 рр.) [192; 205; 209; 210; 213] зберігаються: директиви, накази, додатки до них колишнього Райхсміністра

Німеччини щодо використання внутрішніх ресурсів окупованих територій РСР для потреб Третього Райху; інструкції колишніх представників німецької влади про обкладання податками населення, використання робочої сили окупованих областей України; матеріали збірника «Громадяни Української РСР на каторзі у нацистській Німеччині»; листи на Батьківщину від радянських громадян, вивезених до Німеччини тощо. Ці документи допомагають скласти дослідницьке уявлення про заходи щодо забезпечення трудовими ресурсами потреб економіки Третього Райху.

Таким чином, означені фондові матеріали з реалізації політики Третього Райху на завойованих територіях дають змогу відтворити у дослідженні картину діяльності нацистської влади у сфері експлуатації трудових ресурсів Харківщини для забезпечення воєнних потреб Німеччини. Фондові документи ілюструють життя мешканців Харківщини в умовах постійного адміністративного тиску та примусу з боку окупаційної влади, метою якої було максимально залучити місцевих мешканців до робіт на промислових підприємствах для підтримки потреб фронту. Документи, що містяться у вітчизняних архівах, дають можливість простежити обсяги планів нацистів щодо мешканців Харківщини, які добровільно та примусово підлягали вивезенню до Третього Райху.

2. Збірники документів

Частина архівних документів опублікована у відповідних збірниках із досліджуваної проблематики [407; 413; 445; 506; 511; 530; 531]. Ці документи дають можливість відтворити історичні факти і події. Джерела презентують політичний аспект німецького управління, проте недостатньо детально розкривають дії Німеччини стосовно України.

Варто виділити декілька комплексних публікацій, до яких належить збірник документів державних архівів України з історії окупаційного режиму в зоні військового управління, упорядкований В. В. Жигло [379].

Важливими є збірники регіональних документів та матеріалів: збірники документів і матеріалів «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-

1943 рр.» [751; 752] та «Звірства і злочини німецько-нацистських загарбників на Харківщині» [394]; серія збірників архівних документів і матеріалів по районах Харківщини [414; 504; 745; 746]; науково-публіцистичний збірник «Вогненні роки. Нововодолажчина у Другій світовій війні» [432]. Ці збірки розповідають переважно про повсякденне життя цивільного населення міста і області під час нацистського управління Харківщиною в роки Другої світової війни; діяльність німецької влади стосовно місцевих мешканців Харківщини, депортацію молоді до Німеччини, масову примусову евакуацію; боротьбу населення в окупованому Харкові проти політики нацистів щодо місцевих цивільних мешканців. Ці матеріали досить розрізнені, але корисні в сенсі відтворення повсякденного життя мешканців Харківщини у часи окупації.

Збірка «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів», складена під редакцією Г.Г. Грінченко, відтворює долі примусових робітників Харківщини в період Другої світової війни. За змістом спогади окреслюють неоднозначність положення східних робітників у Третньому Райху. Колишні оstarбайтери підкреслюють складність переживань як внутрішніх, пов'язаних із перебуванням у статусі фактичних полонених або рабів у чужій країні, так і зовнішніх, пов'язаних із умовами проживання та праці, які, до речі, більшість респондентів визнає задовільними [523].

Статистичні матеріали

Важливим джерелом у даному дослідженні є статистичні документи, які передусім відображають кількість населення Харківщини, переселеного до Третього Райху або направлено на роботи безпосередньо за місцем проживання.

Джерелом цієї групи є списки радянських громадян, вивезених німцями на роботу до Німеччини, що зберігаються у ЦДАВО України у Ф. 4470 «Списки і листи радянських громадян, вивезених до нацистської Німеччини (колекція)» (Оп. 1.) [181]. Ці джерела демонструють масштаби депортації місцевого населення України до німецьких підприємств.

У Харківському державному архіві також міститься значна кількість документів, присвячених статистичним даним діяльності окупаційної влади Третього Райху.

Матеріали фонду Ф. р-3080. «Німецьке господарське командування «ВІКДО» (Оп. 1; 2. 1941–1943) [28; 29; 52; 72; 83; 105; 118] мають значну цінність для дослідження, оскільки у них містяться списки громадян, які працювали на різних підприємствах, в установах і організаціях, або були примусово вивезені до Третього Райху; адресна картотека осіб, які приписувалися в місті Харкові або вибували в період нацистської окупації; посвідчення та добові табелі радянських громадян, вивезених до Німеччини; пільги для сімей, родичі яких працювали на місцевих промислових, сільськогосподарських або транспортних підприємствах, або добровільно чи примусово виїхали до Німеччини.

Матеріали фонду Ф. р-3736. «Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області» (Оп. 1, 2. 1941–1943) [1; 2; 3; 4; 68; 95; 98; 109; 110] особливо цінні, оскільки містять найбільший обсяг статистичної інформації про кількість громадян, примусово вивезених на різні роботи до нацистської Німеччини, а також списки підприємств, установ і організацій, що функціонували під час німецької окупації; списки мешканців Ленінського (тепер Холодногірського) району міста Харкова, вивезених до Німеччини, акти матеріальних збитків, завданих промисловим і сільськогосподарським підприємствам з боку нацистів, та злочини, скоєні ними на Харківщині.

Матеріали фонду Ф. р-3081. «Харківська біржа праці» (Оп. 1. 1941–1943) [15] корисні тим, що містять посвідчення та списки радянських громадян, які працювали на окупаційних підприємствах Харківщини. Аналітичне опрацювання цих списків дає можливість зрозуміти, яка частина мешканців Харківщини була залучена до промислових робіт в окупованому Харкові.

Матеріали фонду Ф. р-3079. «Управа 2-го району» (Оп.1. 1941–1943) [77; 78; 79; 102] мають дослідницьке значення, адже містять списки співробітників

управи 2-го району, які користувалися їдальнями, інформацію про явку громадян до вербувальної комісії та реєстрацію на біржі праці; доповідні записки й повідомлення керівників будинкоуправлінь, постанови бургомістра про покарання осіб, які не з'явилися до вербувальної комісії та біржі праці, про повернені повісток, численні порушення правил реєстрації на біржі праці громадянами Харкова.

Матеріали фонду Ф. р-3077. «Пропаганда штафель У-3» (Оп. 1. 1942–1943) [6] корисні для дослідження тим, що наводять списки місцевого населення, яке працювало в місцевих музеях, художніх майстернях, консерваторіях, театрах, інститутах та інших установах, закладах. Ці матеріали містять вагому інформацію про те, що названі установи наповнювались пропагандистським матеріалом, зокрема спрямованим на вербування мешканців Харківщини на роботи до Німеччини.

Матеріали фонду Ф. р-3201. «Рентгенологічний і онкологічний інститут в м. Харкові (Оп. 1. 1942–1943)» [58] містять цінні для даної наукової студії списки військовополонених, які перебували на випробуванні в інституті, переписка з біржею праці щодо реєстрації співробітників і обмін паспортів на робочі картки, списки співробітників інституту, паспорти яких передавалися до біржі праці. Критичне осмислення цих документів надає перспективу формування позиції щодо обсягу залучення до примусової праці мешканців Харківщини-медичних працівників, зокрема, й щодо тих, хто був вивезений до Третього Райху.

3. Періодика

Окрему групу джерел дослідження діяльності нацистської влади стосовно трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни становлять матеріали періодичних засобів масової інформації.

Серед таких джерел найбільше значення мають друковані періодичні видання, які містять численні статті, повідомлення про економічну діяльність промислових, сільськогосподарських, транспортних підприємств окупованих українських територій; про заходи і методи впливу німецької влади на

місцевих мешканців з метою залучити останніх до робіт на різноманітні потреби Третього Райху [53].

На Харківщині українська націоналістична друкована періодична продукція була представлена газетою «Нова Україна», «Харківськими короткими зведеннями», щотижневим часописом «Харків'янин» [16; 36; 54; 112]. Матеріали періодики інформували про численні розпорядження, постанови нацистської влади (Харківської міської управи, районних, сільських бургомістрів, бірж праці, поліцейських відділків тощо); роз'яснювали місцевому населенню умови праці та відпочинку робітників на підприємствах, установах, організаціях; публікували звернення бірж праці, керівників підприємств із запрошеннями приходити на ту чи іншу роботу. Друкована продукція також містила пропагандистську інформацію про міжнародні події, ситуацію на «західному» і «східному» фронтах, висвітлювала злочини радянської влади проти українського народу. Дослідження цих матеріалів цінні з позиції аналізу ідеологічного підґрунтя діяльності окупаційної влади Третього Райху на Харківщині.

У Державному архіві Харківської області у Фонді Ф. р-2983. «Редакція газети “Харків'янин”» (Оп. 1. 1943) [36; 54] і Фонді Ф. р-2984. «Редакція газети “Нова Україна”» (Оп. 1. 1941–1943.) [111; 112] включені відомості про підприємства, установи, організації, що передплачували згадані періодичні видання; списки співробітників, які працювали в установах, численні статті, постанови, оголошення, котрі надсилала гітлерівська влада до газет із пропагандистською метою залучення місцевого населення до праці на промислових і сільськогосподарських підприємствах Харківщини і нацистської Німеччини. Окрім цього, в них зберігаються оголошення про реєстрацію професорів і доцентів вищих навчальних закладів, про вербування робочої сили на завод ХЕМЗ. Ці документи використовуються у дослідженні для розуміння загального плану німецького керівництва щодо залучення мешканців Харківщини на роботи до Третього Райху.

Україномовна газета «Нова Україна» виходила щодня з 7 грудня 1941 р. Зміна ситуації на фронті та політичної кон'юнктури впливала на редакційну політику та назву газети. Вже з березня 1943 р. часопис мав назву «Харківські короткі зведення», а з травня 1943 р. – «Харків'янин». Структура – аналогічна подібним часописам, що виходили в інших регіонах України. Три основні розділи (оголошення про роботу в Німеччині, статті про умови праці в Німеччині, листи остарбайтерів) дають пряму інформацію про вербувальну кампанію на Харківщині. Поряд із цим, оголошення про курси підвищення кваліфікації, професійні курси, видачу матеріальної допомоги, різного роду переписи та реєстрацію населення опосередковано вказують на окремі аспекти вербувальної діяльності.

Листи остарбайтерів, які публікувалися на сторінках часописів протягом усього окупаційного періоду, на перший погляд, подібні між собою за структурою та змістом. Однак більш детальний аналіз дає можливість простежити зміни в пропаганді та зробити висновок про те, на які професійні, гендерні та вікові групи були зорієнтовані такі публікації.

4. Кінохроніка, агітаційні матеріали, художня та публіцистична література

Різнманітні плакати, картини та інші агітаційні матеріали Третього Райху стосовно трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни представлені фондovими матеріалами Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова [231; 237, 667]. У цьому ж музеї зберігаються кінохроніки воєнних років [229; 230; 235; 236]. Загалом музейна складова джерельної бази покликана візуалізувати життя місцевого населення Харківщини в період німецького управління та віддзеркалити невеликі деталі з повсякдення мешканців Харківщини, які неможливо розкрити в науковій літературі.

Відомості про окупаційний «новий порядок», про заходи нацистської влади щодо залучення цивільного населення, військовополонених до різних примусових робіт на потреби Третього Райху, умови праці й проживання місцевих мешканців під час нацистського управління Харківщиною у роки

Другої світової війни отримуємо з документальних кінофільмів: «Життя, яке воно є. Харків у окупації» [381], «Нещаслива зірка» [528], «Ніч у 641 день» (сюжет цієї документальної стрічки побудований на спогадах, переживаннях і думках харків'янки Олени Чернай, яка разом зі своїми двома синами змогла не лише вижити, але й записати у щоденник усі страхіння нацистської окупації Харкова 1941–1943 років), [534], «В серпні 43-го» [316]. У цих фільмах показні унікальні кадри окупованого Харкова, зокрема заводи важкої промисловості, текстильні та інші фабрики, необхідні німцям для забезпечення потреб фронту, на які мешканців Харківщини залучав до обов'язкових робіт окупаційний режим Третього Райху. Ці документальні фільми розкривають важливу тематику харківських оstarбайтерів на німецьких підприємствах та способи залучення мешканців Харківщини до цих робіт. Водночас, слід зауважити, що безпосередньо експлуатації трудових ресурсів Харківщини Третім Райхом приділена незначна увага.

До джерел інформації, що нас цікавить, можна віднести художню та публіцистичну літературу [285; 477; 607, 286; 342; 554; 573; 725]. Наприклад, у романі «Нагрудний знак «OST» розповідається про трирічне нелюдське перебування підлітка Сергія (псевдонім, насправді – п'ятнадцятирічного Віталія Сьоміна), примусово відправленого до нацистського арбайттабору 1942 р.[728]. Цей вид джерел підкреслює не фактологічний, а емоційний аспект проблематики експлуатації населення Харківщини на підприємствах Третього Райху, розкриваючи почуття тих, хто без власної волі був переселений із Батьківщини щоб працювати на німців.

5. Джерела особового походження

Дослідження діяльності нацистської влади стосовно трудових ресурсів завойованих територій у цій науковій студії було розширене додаванням джерел особового походження (спогади, щоденники, листи тощо).

Важливим є видання під загальною назвою «Пам'ять заради майбутнього». У чотирьох його книгах викладені спогади українців, які стали жертвами нацистського режиму. Розкривається питання примусової праці

українців на підприємствах Третього Райху, окреслене через власні переживання людей, переселених до німецьких трудових таборів. Збірка корисна як база значного масиву усної історії політики Третього Райху на завойованих територіях [550; 551; 552; 553].

Особисті документи колишніх примусових робітників Харківщини, які збрали історики-дослідники в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (щоденники, численні спогади, листи тощо), включені до збірки «Місто і війна: Харків у роки Великої Вітчизняної війни» [350]. Вона містить документи особистого походження з сімейних колекцій, державних архівів, музеїв, створених у період від початку Другої світової війни до моменту формування збірки. Аспекти примусової праці мешканців Харківщини та їх переселення до Німеччини розглядаються побічно в загальному контексті. Це є одним з очевидних недоліків збірки разом із недостатньою систематизацією матеріалу: матеріал викладений доволі хаотично зі змішуванням документів різних стилів [669, с.121].

Корисними є також матеріали збірника «Полум'яні рядки» [574]; збірник «Спогади – терни. Про моє життя німецьке», що оповідає про трагічний досвід перебування мешканців Харківщини-остарбайтерів на роботах у нацистській Німеччині; збірник архівних документів і матеріалів закордонних істориків [299; 300; 397]. Усі ці видання достатньо повно ілюструють положення українського остарбайтера та при критичному аналізі дають можливість відтворити основні аспекти подій тих років.

Серед мемуарних робіт слід виділити також працю українського публіциста і громадського діяча Ф. Пігідо-Правобережного «Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця» [572]. Він показує, що багато хто з остарбайтерів бачив у переїзді на роботи до Третього Райху спробу визволитися з-під сталінської тиранії, але, на їх нещастя, потрапляв до іншої тиранії – гітлерівської. Пігідо-Правобережний не намагається довести, що якась з цих тираній була кращою за іншу – його місія описати очима очевидця ту катастрофу, через яку пройшло населення України у середині ХХ ст. [688,

с. 41]. Мемуари Пігідо-Правобережного певним чином ставлять під сумнів радянські міфи про завзятість громадян СРСР у «захисті Вітчизни», особливо в значній частині областей України (щодо Харкова він описує випадки, коли радянська влада знищувала продукти харчування, щоб вони не залишилися німцям, через що вмирали тисячі мешканців міста).

Спогади колишніх східних робітників містяться також у працях К. Житникової [382], С. Г. Куця [458], Н. Підлісного [573], Т. Соловйової [712] та інших авторів [450; 451]. 1966 р. Українська видавнича спілка в Лондоні видала книгу Олекси Воропая «Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі» [771]. Ця книга дала можливість краще зрозуміти і осмислити трагедію людей, які в силу різних причин були примусово вивезені з окупованих територій до нацистської Німеччини [704, с. 150].

Серед мемуарів, опублікованих наприкінці XX – на початку XXI ст., є багато спогадів жінок, змушених у минулому працювати не лише на різних промислових, сільськогосподарських, транспортних підприємствах українських територій, але й у нацистській Німеччині [383]. 2003 р. була опублікована книга «Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних фактів радянського і перехідного періодів» [741].

Спогади мешканців Харківщини, які пережили страх нацистської окупації, опубліковані на сторінках численних газет і журналів [449; 603; 714; 376]. Зі спогадів ветеранів війни, які звільняли місто від нацистських окупантів, дізнаємося про наслідки так званого «нового порядку», коли майже весь Харків було зруйновано, а більшість мирного населення – або знищено, або вивезено на роботи до Німеччини [505]. Спогади колишніх східних робітників із окупованих територій СРСР, зокрема з України, стали характерною особливістю праць німецьких істориків у 1990-х рр. Мемуарам оstarбайтерів присвячено праці С. Гліда «Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України» [342], П. Мірчука «У німецьких млинах

смерті. Спогади з побуту в німецьких тюрмах і концтаборах 1941–1945» [508]; А. Хелемендик-Кокота «Колгоспне дитинство й німецька неволя» [753]; К. Панківського «Роки німецької окупації 1941–1944» [555], «Тріщина через все життя: спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд: каталог виставки» [729].

Отже, джерельна база є достатньо репрезентативною та варіативною для реконструкції діяльності нацистської влади стосовно трудових ресурсів українських окупованих територій у цілому і Харківщини зокрема у роки Другої світової війни.

1.3. Методологія дослідження

У модерній українській і зарубіжній історіографії проблематика дослідження практики німецької влади Третього Райху в галузі трудових ресурсів Харківщини за років Другої світової війни ґрунтується на належній методологічній основі, провідними частинами якої є принципи та методи. Методологічний базис дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах науковості, історизму, об'єктивності, системності, антропоцентризму.

Принцип науковості визначає прагнення до доказовості і відображення наслідків наукових досліджень. Принцип наукової об'єктивності проголошує прагнення автора до неупередженості, зменшення емоційного сприйняття та ідеологічних шаблонів на усіх стадіях дослідницької роботи. У даному дослідженні цей принцип відбився насамперед у висновках із теми, яка віддзеркалює той факт, що друковані джерела з історії східних робітників із Харківщини вперше стали предметом фахового комплексного дослідження. Принцип наукової об'єктивності є всезагальним, адже здійснення наукових студій неможливе без посилення безпосередньо до науковості. Принципом, що формує методологію, є історизм. Цей принцип постає із судження про відмінності між теперішнім і минулим, що часто не корелює зі

справжньою дистанційністю в часі. Адже, незважаючи на те що історія оstarбайтерів у часовому просторі далека від сьогодення менш ніж на одне століття, історичні відхилення є суттєвими: життя в тоталітарній державі, війна, факт колективної травми. Крім того, метод історизму визначає розбір історичних ситуацій та саmostійних фактів у розвитку і взаємовідношенні з іншими суспільними та політичними подіями. Відповідно, джерела до опрацювання історії східних робітників Харківщини розбираються відповідно до контексту, як і наслідок історичної реальності, у якому їх було вироблено. Використання в цьому дослідженні даного принципу дає перспективу більш повно і чітко вивчити організацію та втілення в життя владою Третього Райху політики щодо трудових ресурсів завойованих територій, наприклад, у плані залучення місцевих мешканців до різноманітних робіт, переселення цивільного населення Харківщини до нацистської Німеччини під час Другої світової війни. У цілому, принцип історизму надав змогу не лише об'єктивно сконцентрувати і розглянути факти, але й означити взаємовідношення послідовного розвитку в просторі і часі, встановити причинно-наслідкову послідовність.

Звернення до принципу об'єктивності при вивченні практики нацистської влади стосовно трудових ресурсів Харківщини в період 1941-1943 років надало перспективу: по-перше, передати цілісність; по-друге, з'ясувати реальність подій, що мали місце на Харківщині під час Другої світової війни; по-третє, здійснити розгляд і зіставлення існуючих у науковій літературі розбіжних позицій, точок зору, завдяки яким були зроблені окремі саmostійні висновки.

Принцип системності було використано, по-перше, для здійснення цілісного вивчення архівів відповідних фондів з метою виявлення якнайбільшої кількості джерел із проблематики дослідження. По-друге, знайдені джерела розбираються як єдиний і нероздільний комплекс, який дає можливість цілісно відтворювати історію життя і праці східних робітників із Харківщини. Наприклад, завдяки застосуванню принципу системності стало

можливим дослідження й аналіз численних джерел: за генезисом (приватних, урядових, установчих, організаційних); за місцем зберігання (приватних, архівних); за жанром (наукових, науково-публіцистичних). Для дослідження умов життя та праці робітників на підприємствах Третього Райху варто ретельно вивчити: нормативні акти, періодичні видання того періоду (газети, часописи, журнали, які знаходяться в українських і закордонних центральних і місцевих архівах; документи спеціального походження, такі як біографічна та мемуарна література). Цей принцип використано в роботах О.В. Потильчака, Т.Д. Лапан, Т.В. Пастушенко, С.Д. Гальчака, А.В. Мелякова та ін. Крім того, специфіку відображення досвіду праці в Третьому Райху в щоденниках оstarбайтерів на прикладі порівняльного аналізу чотирьох приватних історій прослідкував В.В. Чернявський.

На основі принципу антропоцентризму відображається справжнє становище пересічного населення Харківщини в історичному процесі. Цей принцип проявляється у прагненні в джерелах пізнати «людину в історії», повсякдення східних робітників, їх сприйняття та рефлексію пережитого на різних етапах життя, що дало можливість розвідки інформативного потенціалу розбіжних видів джерел спеціального походження. Користуючись у власних наукових дослідженнях принципом антропоцентризму, вчені тим самим змінюють стереотипи, що склалися в радянському суспільстві про роль та долю східних робітників. Радянська історіографія іноді зображала оstarбайтерів як зрадників батьківщини, які замість того, щоб битися з ворогом, відправлялися до нього працювати, підсилюючи виробничу міць Третього Райху. Саме ці стереотипи прищеплювалися радянському суспільству та міцно закріпилися в ньому. Лише після того, коли архіви стали більш доступними для більшості досліджень, з'явилися наукові праці про щоденне життя місцевого населення захоплених територій у роки війни, змінилася і суспільна думка громадян про дану категорію осіб – не як про зрадників батьківщини, а як про жертв Другої світової війни. Цей принцип знайшов відображення у дослідженні М.П. Ковальського та В.В. Ченцова у

статті «Фільтраційні справи – невідомі джерела державних архівів», у якій були висвітлені різні аспекти історії примусових робітників від моменту вивезення до повернення та особливості їх післявоєнного життя [433, с.35].

Виходячи з наведених принципів дослідження, було обрано методологічний інструментарій, до якого увійшли загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, порівняння), спеціально-історичні (історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, ретроспективний, історико-критичний), міждисциплінарні методи (гносеологічний, статистичний, метод реконструкції, соціологічний).

Так, тема дослідження потребувала пояснення терміну «остарбайтер» (Ostarbeiter), який у перекладі з німецької буквально означає «східний робітник». Як зазначав П. Полян, дане найменування нацистські чиновники використовували до багатонаціональної групи цивільних робітників, які були вивезені із завойованих територій Радянського Союзу, чітко показуючи їх особливий від інших іноземців соціально-правовий статус. Г.Г. Вербицький у книзі «Остарбайтери: Історія росіян, примусово вивезених на роботи у Німеччину під час Другої світової війни», наголошував на тому, що «остарбайтер» – це визначення, прийняте у Третьому Райху для позначення людей, які були вивезені зі Східної Європи з метою експлуатації їх безоплатної або низькооплачуваної робочої сили.

У націонал-соціалістичній внутрішній політиці для визначення остарбайтерів було зафіксоване поняття «іноземний працівник». Під час Нюрнберзького процесу, коли розглядалися справи проти нацистських політиків, промисловців, доволі часто застосовувалась термінологія «примусові працівники». Цей термін вживався до всіх іноземних робітників. Організатори, відповідальні за примусові роботи, ділили робітників за національним походженням на три групи: німецькі примусові робітники, іноземні і расово-неповноцінні [660, с.59]. Поляки й українці у цій «систематизації» прирівнювалися до переслідуваних євреїв і ромів.

Вчений О. Далговський зіставляв термін «остарбайтер» із терміном «трудові ресурси», або як значущий потенціал живої праці, що має у своєму розпорядженні соціум протягом певного проміжку часу, або як частину населення країни чи її адміністративно-територіальної одиниці, яке може бути зайнятим у суспільно-корисній праці в господарстві, або як частину працездатного населення, котра має фізичні та розумові здібності та знання, необхідні для корисного використання.

За допомогою застосування гносеологічного методу відбулося осмислення наведених визначень за суттю одного явища, і на цій основі було вирішено використовувати саме термін «остарбайтер». Застосування в дослідженні нацистського терміну «остарбайтер», на даний момент загальноприйнятого та загальновживаного на науковому та побутовому рівні, дало можливість уникнути необхідності в постійному додатковому поясненні та уточненні доволі широкого терміну «примусовий робітник», а також чітко визначити як територію походження робочої сили та історичний контекст даної суспільної групи, так і її дискримінаційний статус у системі залучення праці іноземців Третім райхом. З іншої сторони, гносеологічний метод не завжди може дати змогу виділити всі риси визначень та реально пояснити їх суть.

Для уточнення статистичних даних про чисельність переселеного та репатрійованого цивільного населення Харківщини застосовувалися статистичні методи, застосування яких також дало змогу сформулювати як загальні тенденції, так і виключення й різновиди досліджуваного історичного процесу. Практичне використання статистичного методу дозволило: об'єктивно відобразити фактичне становище дослідження історії робітників із Харківщини в роки управління Третім райхом; сформувати кількісні, порівняльні таблиці: щодо дійсної кількості добровільно і примусово депортованих із Харківщини до Німеччини; чисельності типових і пересильних таборів, точок для переселенців; кількості робітників, які повернулися на батьківщину з Німеччини, абсолютного показника смертності

остарбайтерів з Харківщини тощо. Статистичний метод наявний здебільшого у нормативно-урядових документах, як радянських, так і німецьких. Проте він не може відтворити повної картини щоденного життя людей, які ставали не лише статистичними одиницями, але й жертвами нелюдської політики Третього райху.

Метод реконструкції застосовувався для зображення подій і обставин певної історичної реальності на основі історичних джерел, свідчень учасників та наукового моделювання. Так, німецький дослідник О. фон Плато, користуючись цим методом для розбору усних свідчень, дослідив домінуючі тематичні блоки та шаблони, специфічні для спогадів примусових робітників (на кшталт «допомоги бутербродами»), підняв питання про схеми подання інформації та «мистецтво розповіді». Учений акцентував увагу на цінності усних свідчень для відтворення справжніх історичних явищ та вважав їх провідним матеріалом для опрацювання індивідуального осмислення різноманітних аспектів історичного процесу. Метод реконструкції є виключно додатковим, оскільки не може повною мірою відтворити виняткові події майже 80-річної давнини. Однак завдяки цьому методу є можливим занурення в історичну атмосферу, що сприяє творчому пошуку історика.

Краще зрозуміти політичні, економічні, соціальні обставини, у яких опинилося місцеве населення під час нацистського управління Харківщини, допомагає соціологічний метод. Так, через його застосування були окреслені об'єктивні і суб'єктивні чинники, які суттєво вплинули на реалізацію політики гітлерівської Німеччини щодо трудових ресурсів Харківщини [671]. Соціологічний метод є корисним для формування суджень про суспільні структури, створені за часів управління Харківщини Третім Райхом. Водночас його вживання незначне для вираження закономірностей щоденного життя остарбайтерів. До соціологічного методу можна приєднати психологічний метод, який полягає у виокремленні психологічних рис людей, які опинилися в певних умовах. Наприклад, О. Рождественська дослідила розповідь про працю остарбайтерів у плані подолання травми-стигми, за якою респондент

«ремонтую» біографію, користуючись різними стратегіями самоуявлення. Психологічний метод є вагомим для пізнання сутнісних аспектів явища праці східних робітників та їх зіставлення з історичними подіями.

Отже, використання в якості методологічної основи описаних вище принципів та методів (загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних) дало можливість у даному дослідженні:

- 1) ґрунтовно і комплексно простежити історію діяльності влади Третього Райху в галузі трудових ресурсів Харківщини під час Другої світової війни;
- 2) утворити фактологічні засади дослідження цієї проблематики;
- 3) досягти поставленої цілі дослідження;
- 4) сформулювати як ступінь дослідження тематики, так і її самостійні складові елементи;
- 5) гарантувати істинність висновків дослідження історії діяльності Третього Райху щодо трудових ресурсів Харківщини під час німецько-нацистського управління (1941-1943 рр.);
- 6) окреслити, що спогади про жертв примусового переселення цивільного населення із Харківщини на роботи до Третього Райху під час Другої світової війни залишатимуться значною складовою історичної пам'яті українців;
- 7) критично розглянути наукову і джерельну базу з тематики дослідження.

У цілому, оцінюючи історіографічний, джерелознавчий, методологічний стан дисертаційного дослідження історії діяльності нацистської влади стосовно трудових ресурсів Харківщини у 1941–1943 роках, необхідно відзначити, що впродовж другої половини XX – початку XXI ст. різні наукові праці у вивченні даної проблеми характеризувалися значною нерівномірністю та непослідовністю. На сьогодні більшість праць з історії дослідження діяльності нацистської влади у сфері трудових ресурсів завойованих територій носить лише науково-популярний, фрагментарно-обмежений характер. У зарубіжній і вітчизняній історичній науці немає узагальнюючої, комплексної наукової праці, яка повністю висвітлила б і дослідила історію діяльності

нацистської влади стосовно трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни.

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографії, джерельної бази та методологічних підходів засвідчив, що проблема трудової експлуатації населення Харківщини в період німецької окупації досі не набула статусу самостійного й комплексно опрацьованого напрямку вітчизняної історичної науки. Попри значну кількість праць, присвячених загальним питанням нацистської окупаційної політики в Україні, трудові практики на регіональному рівні переважно розглядалися фрагментарно та без урахування локальної специфіки.

Радянська історіографія сформувала початковий дослідницький корпус із цієї проблематики, однак її аналітичний потенціал був істотно обмежений ідеологічними рамками та домінуванням нормативно-обвинувачувального підходу. Це зумовило спрощене трактування трудової політики Третього райху, ігнорування внутрішньої диференціації окупаційних практик та відсутність регіонально орієнтованих досліджень, зокрема щодо Харківщини. Значною мірою ці обмеження були відтворені й у пострадянських російських студіях, що зберегли спадковість радянських інтерпретацій і не забезпечили концептуального переосмислення проблеми.

На цьому тлі західна історіографія демонструє більш розвинений аналітичний інструментарій у вивченні трудової політики Третього райху, проте її дослідження здебільшого зосереджені на загальноєвропейському або німецькому контексті, залишаючи український матеріал, зокрема харківський регіон, поза фокусом глибинного аналізу. Українські дослідження періоду незалежності, включно з напрацюваннями науковців діаспори, суттєво розширили джерельну базу та започаткували відхід від ідеологізованих схем, однак і вони не забезпечили системного осмислення механізмів трудової експлуатації саме на регіональному рівні.

Оцінка джерельної бази показала її високу репрезентативність і різноплановість, що створює можливості для багатовимірного аналізу трудової політики окупаційної влади. Водночас фрагментарність збережених документів, нерівномірність їх походження та відсутність комплексних зібрань зумовлюють необхідність критичної верифікації інформації та застосування реконструктивних підходів для відтворення цілісної картини процесів трудової мобілізації.

Методологічний аналіз підтвердив доцільність поєднання спеціально-історичних і міждисциплінарних методів, що дозволяє не лише описувати факти, а й інтерпретувати їх у логіці причинно-наслідкових зв'язків, соціальних трансформацій та регіональних особливостей функціонування окупаційного режиму. Такий підхід забезпечує аналітичну глибину дослідження й створює підґрунтя для подальшого розгляду трудової експлуатації населення Харківщини як складової системної політики Третього райху.

Отже, узагальнення історіографічних напрацювань, аналіз джерельної бази та визначення методологічних орієнтирів підтверджують наукову актуальність теми та обґрунтовують необхідність її комплексного дослідження, орієнтованого на регіональний рівень і аналітичне осмислення механізмів трудової експлуатації в умовах нацистської окупації.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ У СФЕРІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ НА ХАРКІВЩИНІ

2.1. Запровадження загальної трудової повинності та системи примусової праці

Нацистський режим на Харківщині є однією зі складових сторінок історії Другої світової війни. У період німецького управління Харківська область входила до «генерального округу (ГО) Харків», куди, окрім неї, було включено Курську, а також південну частину Орловських областей [488, с. 38]. Тривалість даного режиму в містах і селах Харківської області була різною. Наприклад, у місті Харкові він тривав з 24 жовтня 1941 до 23 серпня 1943 року. Із 16 лютого по 12 березня 1943 року він переривався короточасним визволенням міста в результаті військових операцій Червоної Армії. У місті Лозовій Харківської області режим переривався чотири рази і тривав протягом періодів з: 11 жовтня 1941 р. до 27 січня 1942 р.; 23 травня 1942 р. до 11 лютого 1943 р.; 28 лютого 1943 р. до 9 березня 1943 р.; 9 березня 1943 р. до 16 вересня 1943 р. [488, с. 286].

Під час Другої світової війни нацистська Німеччина, здійснюючи експансію природних і трудових ресурсів завойованих нею українських земель, прагнула в першу чергу задовольнити власні економічні та політичні потреби. Для цього було обрано методи максимального грабунку захоплених територій та експлуатації населення [615, с. 129]. Причинами, що призвели до запровадження подібної політики, були: проблеми з сировинними та транспортними ресурсами [577, с. 4]; постійна нестача кваліфікованих інженерних та робітничих кадрів [460, с. 4]. Із 1941 року спостерігалось падіння продуктивності праці в німецькій промисловості у зв'язку з тим, що до збройних сил вермахту було «мобілізовано багато фахівців» [324, с. 4]. Враховуючи ці чинники, 23 січня 1942 року А. Розенберг видав постанову

«Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях» [483, с. 372]. Дія цього документу поширювалася й на Харківщину.

На окупованій Харківщині нацистська Німеччина особливу увагу планувала приділити промисловості. Це було зумовлено тим, що в області в довоєнний період було сконцентровано значні виробничі потужності. Харків став одним із найбільших центрів машинобудівної промисловості СРСР [409, с. 233]. Так, напередодні радянсько-німецької війни тут працювало «553 підприємства, з них: у машинобудівній та металообробній промисловості – 162, текстильній – 69, харчовій – 69, деревообробній – 42, хімічній – 53, поліграфічній – 27, будівельній – 24, шкіряно-взуттєвій – 23, інших галузях – 117» [483, с. 374].

Окрім Харкова, різнопрофільні підприємства працювали й в інших містах області. Зокрема, «напередодні Другої світової війни в Краснограді було чимало підприємств легкої та харчової промисловості. На комбікормовому заводі працювало 400 робітників та службовців. У борошномельному виробництві було зайнято 900 робітників. М'ясокомбінат щодоби давав чотири тони м'яса, багато видів ковбасних і копчених виробів. Райпромкомбінат, створений у 1940 році, налагодив роботу чотирьох цехів: ковальського, деревообробного, складально-слюсарного, бондарського. Працювали маслозавод, райхарчкомбінат, швейпром та артілі, що виробляли речі масового вжитку» [408, с. 602].

У Харківському районі в довоєнний період працювали Мереф'янський скляний, Будянський фарфорово-фаянсовий заводи, Роганська картонна фабрика, Люботинське паровозне депо, Артемівський спиртзавод, Люботинська ткацька фабрика [746, с. 123]. Зокрема Мереф'янський скляний завод був досить великим підприємством, що за випуском продукції у грошовому еквіваленті в українській скляній промисловості займав 3-тє місце. Його питома вага становила 19,4% загальної кількості скловиробів, а за кількістю робітників (1513 осіб) він займає 1-ше місце серед склозаводів

України [504, с. 45]. Будянський фаянсовий завод був чи не єдиним заводом у Європі, який забезпечував виробництво повного циклу [303, с. 20].

Крім підприємств, німецька влада важливого значення надавала науковим установам [483, с. 702]. На початку 1940-го року Харків був великим науковим центром, тут діяло 46 науково-дослідних та проектних інститутів [744, с. 78]. Зокрема, у довоєнний період у місті діяло п'ять науково-дослідних інститутів у сфері електроенергетики; сім – у сфері чорної металургії тощо [757]. Особливо нацистські управлінці були зацікавлені в:

- отриманні доступу до наукових розробок Харківського фізико-технічного інституту. У 1940 році у ФТІ співробітниками Фрідріхом Ланге, Віктором Масловим, Володимиром Шпінелом був розроблений проект атомної бомби;

- технічних розробках винахідників та раціоналізаторів [599, с. 15], викладачів та студентів вищих і середньо-спеціальних навчальних закладів [114]. На території Харківщини в 1940-1941-х навчальних роках працювало 36 вищих навчальних закладів, де навчалось 41826 студентів. 21843 учні навчалися в 68 середньо-спеціальних учбових закладах [521, с. 110];

- сільськогосподарському науковому потенціалі, до складу якого входили: Харківська овоче-картопляна селекційна станція, Українська науково-дослідна станція бджільництва, Українська науково-дослідна станція шовківництва [504, с. 77-80].

У захопленій Харківщині німецьке військове командування приваблював і розвинений сільськогосподарський потенціал [378, с. 61]. У довоєнний період в області працювало 2086 колгоспів та 94 радгоспів. Валовий збір усіх зернових культур складав 15515 тис. центнерів, урожайності зернових культур – 13 центнерів з гектару. Загальна кількість великої рогатої худоби складала 537,3 тис. голів, 545,1 тис. свиней, 264,0 тис. овець та кіз, 202,0 коней. Поголів'я худоби в населення на 1 січня 1941 року становило: великої рогатої худоби – 224,6 тис. голів, свиней – 237,1, овець та кіз – 66,0, коней – 2,1 тис. голів [748].

У передвоєнний період на Харківщині була досить розвинута транспортна мережа [684]. Експлуатаційна довжина залізничних шляхів складала 1403 км. Протяжність автомобільних шляхів – 13,9 тис. км., у тому числі з твердим покриттям – 0,5 тис. км. Окрім м. Харкова, роль транспортної розв'язки для залізничного та автомобільного транспорту в економічній системі окупованих територій відігравало місто Ізюм [319, с. 51].

Нацистський уряд приваблювали дитячі і санітарно-курортні зони Харківщини [504, с. 112]. На думку Вермахта, після захоплення Харківщини оздоровчі санаторії повинні бути передані німецькій армії для лікування поранених солдат і офіцерів Третього Райху.

Наприкінці літа 1941 року партійне керівництво Радянського Союзу для того, щоб підприємства, установи, організації, цінне промислове й сільськогосподарське обладнання не дісталось ворогу, прийняло рішення про евакуацію обладнання та висококваліфікованих інженерно-технічних кадрів з міста та області до східних регіонів Радянського Союзу [664, с.106]. Після відступу регулярних військ Червоної Армії «в жовтні 1941 року виникла загроза захоплення Харкова. Це було передбачуваним, отже, заздалегідь були розроблені евакуаційні плани, і тепер розпочався перехід до їх реалізації. На Схід почали переміщуватись численні вантажні ешелони із обладнанням тракторного, авіаційного, паровозоремонтного та інших підприємств Харківщини, матеріальними цінностями, а те, що неможливо було вивезти, цілеспрямовано руйнувалося та псувалося. Запаси продуктів харчування, що не встигли вивезти, псувалися, заливалися гасом, нафтою, спалювалися. Проводилася тактика спаленої землі, щоб ворог не отримав нічого» [604, с. 4].

Так, Харківський тракторний завод (ХТЗ) був евакуйований до міста Сталінград, потім – до станції Алтайська Західносибірської залізниці. Машинобудівний завод «Світло шахтаря» – до міста Пенза. Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ) – до міста Прокоп'євськ (Кузбас), де став називатися Прокоп'євським електромеханічним заводом (ПЕМЗ) [495, с. 78]. Лише «у вересні – жовтні 1941 р. із Харкова було відправлено до тилу 319

ешелонів з обладнанням, сировиною та матеріалами; евакуйовані 26 тис. робітників, 34 великих заводи та фабрики». Із використанням подібних заходів евакуації «місто Харків дісталось ворогу без світла, води, каналізації, резервів палива та будь-яких запасів хліба чи інших продовольчих товарів» [527, с. 104].

В інших містах і селах Харківщини відступаючими частинами Червоної армії також проводилася політика «спаленої землі». В Ізюмі були евакуйовані: паровозоремонтний завод – до Уфи, Красноярська, Ташкента; завод оптичного скла – до Нікольська. Із вересня 1941 р. на Схід евакуювалося колгоспне майно, трактори, худоба (переправлялася степом), продовольство. Промислові установи, які неможливо було евакуювати, мости, греблі, електростанції, органи зв'язку – виводилися з ладу [604, с. 51].

Враховуючи ці обставини, на думку нацистських експертів та командування, введення до експлуатації в повному обсязі харківських підприємств, з огляду на масштаби руйнувань та знищене найцінніше обладнання, вважалось взагалі неможливим [494, с. 27]. Тому німецьке командування в першу чергу планувало розпочати відновлення тих підприємств, які б «сприяли просуванню військ та забезпечували виконання планів військового командування: залізничний, водний транспорт, харчову промисловість, підприємства комунального господарства» [321, с.28]. До цього переліку були віднесені такі підприємства, як:

- Харківський паровозобудівний завод, пізніше перейменований на танковий завод № 183. Він «мав досвід проектування, виробництва та модернізації колісно-гусеничних і гусеничних танків усіх класів: легких (БТ-2,5,7, 7А, 7М); середніх (Т-34) і важких (Т-35)» [321, с. 11];

- Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе (ХТЗ), запущений у 1931 році. Завод займався розробкою, серійним виготовленням та збутом тракторів та інших енергетичних засобів широкого діапазону потужностей, виготовленням запасних частин до тракторів [409, с. 114];

– Харківський авіаційний завод – авіазавод № 135. Від дрібносерійного U-Z та ИП-1, він швидко перейшов до багатосерійного випуску літаків-розвідників Р-10 (в 1937-1940-х роках було виготовлено 357 машин), а з 1939 р. став провідним підприємством із випуску ближніх бомбардувальників СУ-2 [321, с. 9];

– Чугуївський авіаційно-ремонтний завод, заснований в 1938 році [352].

Усі перераховані вище підприємства до війни пройшли реконструкцію, були устатковані імпортом верстатним парком, мали досвід співробітництва з іноземними фірмами та концернами: «Крупп», «Майбах», МАН, «Ганоман», «Брати Зульцер», «Джон Браун», «Вікерс», «Крісті», «Даймлер-Бенц», «Бош» тощо. Було практично опрацьоване виробництво броньованої та спеціальної сталі, кольорового лиття (в першу чергу – алюмінієвого для танкових та авіаційних дизелів), запроваджено використання електро та автогенної зварки і різки металу [321, с. 12].

Саме на цих та інших харківських напівзруйнованих підприємствах, фактично без обладнання, нацистська окупаційна влада планувала в першу чергу налагодити ремонт своєї військової техніки (танки, гармати) [595]. Вищезгадані дії давали можливість німецькому військовому керівництву швидко та економічно вигідно з використанням місцевої робочої сили здійснювати ремонтні роботи, аби не переправляти пошкоджену військову техніку до Німеччини. Планувалось також налагодити випуск боєприпасів на місцевих підприємствах.

Найважливіші для німецької армії промислові підприємства знаходилися у відомстві військового командування, решта – під владою міської управи. Першорядним їх завданням була відбудова промислових підприємств.

На Харківщині відбудовні роботи мали різноманітний характер:

1) ремонтувалися будівлі, дахи, вікна, двері майстерень, які передбачалося запустити в експлуатацію;

2) з-під уламків витягувалися машини, що вціліли, відчищалися від бруду та ремонтувалися; встановлювалися на фундаменти машини та верстати, зняті з метою вивезення з Харкова, однак із якихось причин не відправлені;

3) машини першої необхідності, верстати та обладнання ремонтувалися на площах залізничних станцій та поверталися назад до виробництв;

4) виготовлялися запасні частини до деяких машин та обладнання.

Отже, у випадку необхідності ремонт відбувався в повному обсязі. Проте, ці роботи носили характер не повного, а часткового відновлення підприємства, часом лише деяких майстерень та обладнання, необхідного для налагодження роботи» [48, арк.9; 108]. Так, зокрема, неможливо було налагодити широкомасштабне виробництво тракторів, тому з початку 1942 року на обох тракторних заводах Харкова було розпочато лише монтаж гусеничних тракторів з уцілілих вузлів та агрегатів. Готові трактори передавалися переважно до війська в якості спеціальних артилерійських тягачів. Частина їх, з дерев'яно-газовим двигуном, була надана галузі сільського господарства» [636, с. 99]. Відновлення виробництва на велетні вітчизняного машинобудування – заводі ХЕМЗ було доручено німецькій фірмі АЕГ, якій вдалося за період окупації налагодити тут головним чином лише ремонт електричних машин, трансформаторів, апаратури [636, с. 99]. На Харківському велосипедному заводі були відновлені лише окремі цехи, де ремонтували автомашини, мотоцикли та велосипеди. На зброярні майстерні були перетворені цехи колишньої трудової комуни ім. Дзержинського, де виготовляли та ремонтували стрілецьке озброєння: гвинтівки, автомати та кулемети [636, с. 100].

Для забезпечення потреб солдат і офіцерів армії в одязі, взутті німецьке військове командування приділяло велику увагу відновленню підприємств легкої промисловості окупованих територій. Так, з 18-ти підприємств текстильно-трикотажно-швейної промисловості у грудні 1942 р. були запущені чотири: прядильно-ткацька фабрика «Комаровський текстильник», яка виготовляла одяг для німецької армії (випуск ковдр на день становив 100-

120 одиниць); трикотажна фабрика, Нетіченський бульвар №19, де вручну виготовлялися светри, підштанники та рукавички; панчішна фабрика, Державінська 38, на панчішних машинах в ручному режимі виготовляла до 100 пар шкарпеток щодня; трикотажна фабрика, Основ'янська №61/65, яка отримала замовлення на виготовлення для німецької армії в'язаних онуч. Всі вони розпочали випуск продукції із застосуванням ручної праці. До стану готовності були приведені трикотажна фабрика «Динамо» та артіль-цех канатного заводу, що виробляли засоби широкого вжитку для села» [62, арк.1].

Відремонтувавши обладнання, що частково вціліло, нацисти у Панютиному на вагоноремонтному заводі налагодили ремонт танків та вагонів, у Лозівському залізничному депо – паровозів» [430, с. 482]. Меблева фабрика Мерчицька, що на Валківщині, «виготовляла все необхідне для фронту: милиці для інвалідів, вагони, бочки, діжки, ящики» [478, с. 238]. Різноманітну фарфорову, скляну продукцію для німецької армії та особистих потреб офіцерів і генералів Вермахту виготовляв Будянський фаянсовий завод [298, с. 27]. База постачання військ Вермахту діяла в м. Лозовій Харківської області [460, с. 23].

У цілому, «під час обстеження міста чиновниками міської управи 1 квітня 1942 р. виявлено 189 підприємств: 62 підприємства машинобудівної та металообробної, 29 – текстильної, 24 – деревообробної, 26 – хімічної, 21 – харчової, 16 – силікатної та ще 11 підприємств інших галузей промисловості» [483, с. 374-375]. Рентабельність відновлених підприємств залежала від: «а) визначення певного профілю підприємства зі сталою номенклатурою продукції, що виготовлялася; б) переобладнання чи пристосування обладнання та машин до цього профілю підприємства; в) забезпечення підприємства відповідною рушійною енергією, сировиною, інструментами, сталістю цін тощо» [636, с. 13, 14].

Німецька влада використовувала під майстерні з пошиття одягу, ремонту взуття приватні оселі місцевого населення. Так, у Валках, в оселі, що раніше належала місцевому громадянину Зюбанову, за адресою вулиця Кірова, 19,

перебувала німецька установа, працювали чоботарі, які ремонтували солдатське взуття [481, с. 66]. На Ізюмщині в часи нацистського управління почали працювати млини [348, с. 132], проте – на короткий час. Зокрема, у самому Ізюмі установи, організації та підприємства стабільно функціонували лише з 1 грудня 1942 р. по 4 лютого 1943 р., тобто два місяці. У той же час у селах Ізюмщини їх існування було набагато тривалішим – від 7 місяців до півтора року [348, с. 129]. Значна частина таких підприємств розташовувалася в тісних і непристосованих для роботи приміщеннях, більшість майстерень не мала спеціального обладнання, інвентарю та необхідних меблів. Крім того, німецькі державні та кооперативні підприємства з пошиття одягу та взуття не відзначалися високою якістю виконання робіт [484, с. 28].

Питання з організації сільськогосподарського виробництва та заготівлі продуктів харчування за дорученням економічного штабу «Схід» безпосередньо вирішувало військове командування. Вони погоджувалися господарськими інспекціями груп армій та підпорядкованими їм різноманітними «господарськими» та заготівельними командами, окружними та районними сільськогосподарськими фюрерами та комендантами, які призначалися військовим командуванням. Фактично різниці між військовою та цивільною адміністраціями не було, оскільки їх завдання й методи управління сільським господарством були майже однаковими» [569, с. 154].

Згідно з законом «Про новий аграрний порядок», прийнятим 15 лютого 1942 року, передбачався відступ від радянського колективного господарства і перехід до вільних селянських господарств. Радянські колгоспи фактично перетворювалися на сільськогосподарські «громадські господарства» на чолі з керуючими. Приватною власністю оголошувалися присадибні ділянки. Нацистами на «державні господарства» були перейменовані радгоспи. Проте «у створених громадських дворах і державних маєтках залишалася система трудоднів. При цьому коефіцієнт праці розраховувався наступним чином: чоловік – 1, жінка – 0,8, підліток – 0,6» [461, с. 23].

Із «11 лютого 1942 р., за наказом Харківської земельної управи в громадських господарствах передбачалося збільшення розмірів садиб удвічі, але за умови, що вони не будуть перевищувати (у Богодухівському, Харківському, Чугуївському, Зміївському округах) 1 га, в інших – 1,5 га. Такі пропозиції, ймовірно, диктувалися складним продовольчим становищем на Харківщині. Німецька влада певним чином пішла назустріч цим побажанням. Згідно з донесенням гарнізонної комендатури Харкова від 20 серпня 1942 р., у Харківському сільському районі землю отримали 30% селян з максимальним наділом 1 га на двір» [483, с. 375].

Нацистською владою «селянам також надавалося право оренди землі. Так, за наказом обласної управи у Харківському районі на 22 квітня 1942 р. 53 громадські господарства надали селянам 3660 га землі. З кожним орендарем районна земельна управа укладала договір на умовах внесення до державної каси по 50 руб. за гектар на час підписання, та в термін з 1 серпня до 10 жовтня – з кожного гектара по 150 кг картоплі, 80 кг помідорів, 80 кг ранньої та 150 кг пізньої капусти, 80 кг огірків, 170 кг столового буряку, 40 кг моркви, разом – 750 кг орендної натуральної платні з гектара. Городні культури можна було замінити кукурудзою та просом» [483, с. 386]. У цілому в сільському господарстві нацистська «економічна діяльність мала обмежуватися використанням виявлених запасів» [231, арк. 80].

Забезпечити відбудову підприємств та їх подальшу експлуатацію без використання місцевих трудових резервів було неможливо. Відразу після встановлення нацистського режиму поневолене населення Харківщини стало головним об'єктом примусової експлуатації. Примусова праця регіонального характеру мала місце ще задовго до наказів про рекрутування остарбайтерів. На Харківщині, виконуючи численні розпорядження керівників Третього райху, нацисти з особливою увагою взялися реалізовувати політику пригноблення місцевого населення [690, с. 63].

Із повідомлення німецького командування, яке було опубліковане в газеті «Нова Україна» від 26 листопада 1942 року: «німецькі збройні сили, що

понесли такі великі втрати заради звільнення України, не допустять, щоб молоді сильні люди тинялися вулицями і займалися дрібницями. Хто не працює, той повинен бути примусово притягнутий» [537]. Керівництво економікою захоплених українських територій неодноразово підкреслювало, що «першочергово вся робоча сила повинна бути використана для потреб військового господарства в самій Німеччині. Інша її частина в завойованих областях використовується для потреб армії та влади Вермахту і для робіт в сільському господарстві» [196, арк. 8].

Для реалізації запроваджуваних заходів керівництво нацистської Німеччини пропонувало владі завойованих територій інструкції з трудової експлуатації цивільного населення. Згідно з директивою з керівництва економікою «Зелена папка» від червня 1941 року:

«1. Вже під час наступу необхідно залучати до роботи придатних для цього місцевих мешканців, особливо для наступних робіт: першочергової відбудови шляхів сполучення, збирання трупів, прибирання потерпілих від військових дій населених пунктів, побудови тимчасових приміщень і т. д. Залучення до роботи місцевого населення не повинно заважати та бути збитковим збиранню врожаю та польових робіт. Залучення населення до роботи здійснюється військовими частинами або польовими комендантами.

2. Залучення робітників до будівництва шляхів сполучення, виготовлення літних полів та інших наземних споруд військово-повітряних сил, будівництва ангарів та бараків здійснюється за заробітну плату або за продукти харчування. При термінових роботах цим повинні опікуватися зацікавлені організації разом з господарськими відділами чи господарськими закладами (за групою, використанням робочої сили і питанням заробітної платні). Вербування робітників відбувається простими, звичайними для даної місцевості методами; у випадку необхідності робочі зводяться в робочі колони. Цих робітників не можна знімати з інших суттєвих підприємств, особливо з сільськогосподарських робіт, якщо це не визначається військовою необхідністю» [189, арк. 29].

До таких робіт у примусовому порядку залучалося доросле цивільне населення, яке разом із військовополоненими розбирало руїни, прибирало вулиці від сміття, снігу, будувало та відновлювало дороги, копало й укріплювало окопи. Це, здебільшого, були непрацюючі чоловіки віком від 18 до 50 років та жінки – віком від 18 до 40 років. Не залучалися до виконання громадсько-необхідних робіт:

«а) непрацездатні особи в зв'язку з хворобою до відновлення працездатності;

б) інваліди;

в) жінки вагітні та ті, що мають дітей віком до 10 років включно» [9, арк. 8].

Згідно з повідомленням штандарткомендатури про трудову повинність від 23 березня 1942 року: «Всі мешканці Харкова зобов'язані виконувати необхідні роботи місцевого порядку за вказівками Міської управи та районних бургомістрів. Вони повинні чистити вулиці від снігу та криги, чистити двори і вживати всіх заходів, потрібних для очищення міста, так само як і виконувати всі інші види тяжких робіт. Ці роботи проводяться на користь населення та німецьких Збройних Сил. Тому кожен мешканець має передати себе з необхідним інструментом у розпорядження Міської управи та її представників, працювати за їх вказівками та допомагати їм. Тих, хто ухиляється від виконання цього розпорядження, буде суворо покарано» [430]. Для прикладу, взимку жителів Харкова залучали на очистку дороги на Ізюм від снігу [560, с. 128].

Крім суспільних робіт цивільне населення примусово залучалося до збирання трупів радянських солдат і офіцерів, риття для них могил [455, с. 280]. Оскільки «населення міста всіляко ухилялося від складних та виснажливих оборонних робіт, то у відповідь гітлерівська влада за допомогою військових та поліції проводила широкомасштабні акції. Увесь район оточувався пікетами, після чого проводилася перевірка будинків. Але часто

навіть такі заходи не давали бажаних результатів, оскільки в місті була вкрай несприятлива демографічна ситуація» [749, с. 80].

До суспільних робіт залучали і сільських мешканців. Зокрема, юнаки та чоловіки сіл Олександрівки і Самарського ремонтували залізничну колію і автомобільну дорогу від Шевченкового до села Коробочкине. Вони засипали ями і воронки, розбирали завали техніки і гужового транспорту, прибирали вбитих волів та коней [730, с. 149]. Крім того, селяни вантажили на різний транспорт чорнозем, який потім у товарних вагонах вивозився у великій кількості до Німеччини [348, с. 138]. У Зміїві 22 жовтня 1941 року більш ніж 500 чоловік за наказом міської управи в супроводі 80 німецьких солдатів вирушили збирати кукурудзу на полі колгоспу імені Шевченка [498, с. 69].

Одним із першочергових кроків нацистської влади Харківщини зі швидкого відновлення промислового, сільськогосподарського потенціалу міста й області для постійно зростаючих потреб нацистської Німеччини стало запровадження загальної трудової повинності для місцевого населення [430, с. 46]. Її причинами на захоплених нацистами територіях стало не лише те, що німецька економіка не мала потужностей задовольняти все більш зростаючі військові потреби, а й достатньо активна діяльність підпільних організацій (комуністичних, комсомольських), партизанських загонів, постійний саботаж із боку місцевого населення.

Серед мешканців завойованої території Харківщини підпільними організаціями поширювалась друкована продукція антигітлерівського характеру із закликами до різних форм економічного саботажу [719, с. 310]. Зі спогадів Н. Бабусенка: «Звичною стала поява листівок із закликами протидіяти владі, ... створювати для німців нестерпні умови в окупованому ними місті Харкові й області» [749, с. 167]. Такі листівки, звернення підпільників до населення Харківщини мали значний ефект. Так, наприклад, у зведенні поліцейського керівництва за травень 1942 року зазначалося: «шеф-директор ХЕМЗ повідомив, що вагонетка, відремонтована великими зусиллями, знову виведена з ладу невідомими саботажниками. Завод потерпає від серйозних

труднощів...» [749, с. 166-167]. На харківському «заводі «Серп і молот» підпільники підірвали підготовлений до пуску цех» [595, с. 347]. У Вовчанському районі «коли в Білоколодязькій МТС нацисти відремонтували трактори і автомашини, призначені для воєнних потреб, Д.С. Голуб, який тут працював, повідомив про це партизанів і допоміг їм знищити цю техніку» [408, с. 378]. На Краснокутщині підпільники неодноразово зривали роботу цукрового заводу, польові роботи, збір продуктів [303, с. 30].

Військове керівництво нацистської Німеччини вважало, що ті, хто ухиляється від праці на потреби Третього райху, є зрадниками та саботажниками не лише стосовно нової Європи, а і особисто своєї власної батьківщини, якій загрожує більшовизм [444, с. 600-601]. У сільській місцевості «за будь-які прояви непокори під час набору робочої сили окупанти, як правило, виконували свої погрози: спалювали села, хати, відбирали худобу, розстрілювали» [531, с. 261]. Наприклад, робітників люботинського депо Василя і Петра Герусів за виведення з ладу паровозів живцем спалили на базарній площі, а їх товаришів Дмитра Гриневецького, Зорича, Дмитра Коптева повісили на залізничному мості [719, с. 309].

Згідно з наказом А. Розенберга від 16 серпня 1941 року про обов'язкову трудову повинність, віковий ценз для європейського населення захоплених територій вводився від 14 до 60 років [445, с. 523]. Із часом, згідно з розпорядженням Верховного командування сухопутних військ «Про трудову повинність і призначення трудящих на роботу у прифронтовій смузі знову зайнятих східних областей» від 6 лютого 1943 року, загальна трудова повинність цивільного населення передбачала вік від 14 до 65 років» [21, арк. 31].

У сільському господарстві «примусову трудову повинність виконували селяни віком від 15 до 45 років. Незабаром верхня вікова ланка дійшла до 65 років, а нижня спустилася до 14 років. Однак на практиці широко використовувалась праця підлітків та людей віком понад 65 років» [569, с. 184]. Одним із перших на Харківщині наказ про обов'язкову трудову

повинність для всіх без винятку мешканців, від чотирнадцяти до сімдесяти років, видали у Золочівському районі [430, с. 317]. Мінімум трудоднів, який вони мали виробити на громадській ниві, становив: для чоловіків – 150 днів на рік, для жінок – 100, для молоді та літніх понад 60 років – 30 днів» [430, с. 30]. За виконанням трудової повинності в сільській місцевості було встановлено суворий контроль. Будь-які ухилення від неї каралися [287 нижче, с. 57]. Зокрема, той хто вперше не вийшов на роботу в «общинний двір» або виконання трудової повинності по ремонту доріг, піддається штрафу в 50 крб., вдруге – карається 25 різками, а у випадку саботажу – стратою через розстріл» [762, с. 76]. Так, наприклад, на Нововодолажчині тих, хто не виходив на роботу, заарештовували і під конвоєм відводили у поле [85, арк. 34].

Починаючи з другої половини 1942 року, у зв'язку зі зростанням дефіциту робочої сили, нацисти на всіх підконтрольних територіях приступили до використання дитячої праці з десяти і навіть дев'ятирічного віку. На Нововодолажчині на громадських полях змушували працювати навіть дітей з 8 років [436, с. 34]. Малолітніх мешканців Харківщини залучали до досить небезпечних, фізично виснажливих робіт [325, с.84]. Так, зокрема у червні 1942 року нацисти змушували вихованців Красноградського дитбудинку, що на Харківщині, закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися [721, с. 88]. У Чугуєві в грудні 1941 року німці примушували дітей разом із дорослими рити для вбитих німецьких солдатів і офіцерів неглибокі траншеї, приблизно по 50-70 см., укладати в них трупи і над кожним ставити хрест з надією на нього каскою [325, с. 212].

Попри свою расову теорію, німці використовували й працю осіб єврейської національності. У «директиві з поводження з євреями» зазначалось, що «євреї, придатні до роботи, будуть за потреби залучатися до примусових робіт» [495, с. 47-49]. Особи єврейської національності, які «...не зможуть працювати, повинні бути знищеними» [406, с. 252]. Згідно з наказом А. Розенберга від 16 серпня 1941 року, у захоплених східних областях для осіб єврейської національності вводилася обов'язкова трудова повинність з 14 до

60 років [495]. Однак існували певні обмеження щодо їх діяльності [687, с.138]. Як відомо з протоколу засідання президії Міської управи м. Харкова від 22 листопада 1941 року, їх категорично заборонялося приймати на роботу до державних та громадських установ [87, арк. 1-3]. У сільській місцевості єврейське населення було також значною мірою обмежене в трудовій діяльності [189, арк. 183].

У квітні 1941 року головним командуванням сухопутних військ було видано директиву з приводу використання полонених у майбутній війні на Сході. «Директивою колишнього Райхсміністра Німеччини «Про використання внутрішніх ресурсів окупованої території Радянського Союзу для потреб Німеччини» від червня 1941 року зазначалося, що на підконтрольних територіях: «для роботи слід використовувати військовополонених, домовившись в цьому питанні з місцевою військовою владою. Військовополонені мають бути використані на роботі, особливо для збирання врожаю» [189, арк. 29]. У «Розпорядженні про поводження з радянськими військовополоненими у всіх таборах військовополонених» вказувалося, що «в'язні можуть використовуватися на роботах лише в закритих колонах, ізольовано від цивільних осіб та полонених інших країн» [588, с. 83].

На Харківщині під час збирання багатого врожаю в сільському господарстві восени 1941 року була вперше у великих масштабах використана праця військовополонених, що не було випадковістю. На даній території діяло кілька десятків таборів по 250–700 полонених у кожному. У Лозовій, що на Харківщині, із першого дня свого управління, нацисти організували два концентраційних табори: на території колишньої будівельної бази й млина [413, с. 3] та силікатного заводу [298, с. 21]. Із червня 1942 року табір для військовополонених функціонував в Ізюмі [347, с. 144]. У Харкові восени 1941 року на території колишньої Холодногірської в'язниці нацистами було створено табір для радянських військовополонених (нім. Lager für Kriegsgefangene), один із найбільших таборів прифронтової зони на

радянських територіях, зайнятих Вермахтом [430, с. 19]. У таборі, який проіснував до кінця липня 1943 року, перебувало від 50 до 70 тисяч полонених. У Валківському районі, що на Харківщині, табори для військовополонених були в Черемушній, Литвинівці, Левандалівці та Ков'ягах [715, с. 138]. У Литвинівському таборі серед в'язнів перебували також жінки [715, с. 117]. Два концентраційних табори діяли у селищі Андріївка Балакліївського району [319, с. 82].

У переважній більшості праця військовополонених використовувалася «для виконання найважчих, найбільш трудомістких та небезпечних для життя робіт» [409, с. 50]. Зі звіту німецьких органів управління Харкова з 16 вересня до 15 жовтня 1942 року до ВІКДО: «Під час звіту кількість військовополонених досягла 453. За професією визначено: 99 – у металургійну промисловість, 79 – у будівельну промисловість, 56 – на лісові розробки, 219 – для некваліфікованих робіт» [413, с. 19]. Нацистська влада Харківщини використовувала військовополонених для виконання важких земляних робіт. Зокрема, діяльність військовополонених застосовувалася при ритті протитанкових ровів, окопів та дротяних загороджень в м. Люботині; при будівництві аеродрому, розташованого в 28 км південніше с. Рогані; при будівництві складів боєприпасів в Харкові та Люботині; при будівництві продовольчого складу в Краснограді; при будівництві складу хімічних речовин в Харкові та Люботині [485]. В Лозовій на території теплоелектроцентралі знаходився склад боєприпасів і обладнання, де працювали радянські військовополонені [460, с. 22]. В Ізюмі виснажених, ослаблених від голоду полонених змушували виконувати важкі роботи з відновлення залізниці та шосейних доріг [347, с. 145].

Паралельно із запровадженням загальної трудової повинності, населенню Харківщини нова влада дозволяла створювати виробничі артілі та самостійне виробництво. Згідно з реєстром кустарних промислових та торгівельних підприємств по Харківській управі за 1942 р. у Люботині був зареєстрований (19.07.1942 р.) кіоск-закусочна, який тримав Качура С.І. [719, с. 307]. Під час

нацистського управління Калашник М.П. побудував у Люботині велику промислову хлібопекарню з трьома печами, яка за своїми потужностями виробляла до 3,5 т хліба на добу. При будівництві він використав обладнання пекарні Головхлібу та матеріали зруйнованих залізничних приміщень. Займався постачанням хліба німцям та спекуляцією серед місцевого населення [719, с. 321].

Таким чином, для Харкова та області, як і для інших захоплених нацистами міст і сіл України, спостерігалася загальна мета – максимальне використання трудових ресурсів українських територій для постійного зростання різноманітних економічних потреб Третього райху. Запровадження та контроль трудової повинності на Харківщині в роки нацистського управління відображає багатогранність, складність та динамізм, які були характерними для організаційної та практичної діяльності німецької влади Харківщини стосовно відбудови місцевої промисловості та налагодження сільськогосподарського виробництва. Її особливість полягала в тому, що Харківщина входила до складу військової зони, і діяльність місцевої адміністрації значним чином залежала від військових змін на фронтах. Нацистська влада Харківщини доклала чимало зусиль для запровадження загальної трудової повинності. Її виконувало міське та сільське населення, чоловіки та жінки; доросле працездатне населення, діти та громадяни похилого віку. Залучали до робіт єврейське населення міста та військовополонених.

2.2. Заходи окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів

Із метою більш ефективного використання трудових ресурсів для постійно зростаючих військових потреб Третього райху нацисти з перших днів управління створили на Харківщині розгалужений апарат керування. Ще задовго до початку війни гітлерівським командуванням було прийняте рішення стосовно того, що керування захопленими областями мало

здійснюватися військовим командуванням, проте це мало тривати відносно короткий проміжок часу. З просуванням армії вглиб країни керування захопленими територіями мало передаватися цивільній адміністрації [287, с.52]. Головним завданням військового керівництва вважалося набуття Вермахтом статусу «вищого територіального органу влади» [533, с.123; 124]. Структура керування військовою захопленою зоною була сформована 3 квітня 1941 року згідно з «особливими вказівками із забезпечення частини С» [723, с.101]. У цілому вся територія зони військового командування була розділена на 3 райони: 1-й – безпосередньо фронтовий район, у якому влада належала командуючому дивізією або корпусом; 2-й – армійський тилловий район; 3-й – тилловий район групи армій [408, с.332]. Керування військовою зоною мав здійснювати адміністративний відділ при штабі командуючого військ тилового району, а з кінця 1942 року – адміністративні відділи при штабах груп армій [596, с.101;102]. У військовій зоні пріоритетними завданнями військового керівництва, на думку одного з дослідників даної проблематики В. Нестеренка, було задоволення поточних потреб військ, які перебували в районі діяльності польової комендатури, а також підготовка економічної експлуатації району для потреб військового господарства [287, с.52].

Апарат керування, створений нацистами, зазнавав певних змін залежно від ситуації на фронті. Починаючи з осені 1941 року, Харківщина входила до складу окупаційної військової зони. Із 24 жовтня 1941 року до 9 лютого 1942 року функції місцевої комендатури були покладені на керівні структури спочатку 55-го армійського корпусу, а згодом – тилового району 6-А [723, с.147], з 9 лютого 1942 до липня 1942 року важливу роль в керуванні почала відігравати фельдкомендатура-787, а з липня 1942 року до кінця німецького управління Харківщиною значна її частина перейшла до армійського тилового району 585 групи армій «В», й штандартскомендатура «Харків» почала підлягати його безпосередньому командуванню. Сільські райони Харківщини перейшли під відомство 213-ї охоронної дивізії [723, с.147]. Територіальні межі військової окупаційної зони постійно змінювалися. Наприклад, статус

Красноградщини коригувався залежно від складності ситуації на фронті, переходячи з «безпосереднього району бойових дій» до «тилового армійського району» і навпаки [596, с.102].

Керування Харківщиною здійснювалося як німецькими військовими органами влади, так і цивільною адміністрацією, яку умовно можна поділити на місцеву та німецьку. Ефективність нацистського керування залежала від співпраці між різними структурними підрозділами окупаційної влади Харківщини [665, с.110].

Головну роль у військовому керуванні Харковом відіграла міська комендатура, яку очолив німецький генерал Ервін Фіров. Основним її завданням, за директивою командування 6-А, було «розв'язання всіх військових питань, що стосувалися міста» [417, с.43]. Комендатура включала відділи: реєстрації та прописки, військовий, у справах військовополонених, поліції та каральних загонів, фінансової частини, транспортний, сільськогосподарський [328, с.61]. Міській комендатурі безпосередньо підпорядковувалися німецький уповноважений у справах цивільного керування, німецький уповноважений у справах поліції, фельдкомендатура та війська. Міське керування прямо залежало від німецького уповноваженого у справах цивільного керування. У підпорядкуванні німецького уповноваженого у справах поліції знаходилися протипожежна поліція та поліція.

У військовому керуванні на Харківщині важлива роль належала фельдкомендатурі-787. До її обов'язків входило: швидке підкорення міського населення; встановлення і підтримання мирного порядку в місті шляхом створення системи органів допоміжної поліції; організаційні дії щодо розселення солдат і офіцерів Вермахту; організація та контроль діяльності концентраційних таборів; охорона важливих військово-стратегічних та економічних об'єктів, проведення щоденної боротьби з терористами, саботажниками, шпигунами, диверсантами і партизанами. Крім цього, вони включали й активну участь у заходах, спрямованих на вирішення численних продовольчих проблем; введення в дію підприємств на захопленій території з

метою забезпечення різних потреб Вермахту; підтримання в належному стані автомобільних і залізничних доріг тощо.

Фельдкомендатурі були підвідомчими три ортскомендатури: ортскомендатура I/259; ортскомендатура I/294; ортскомендатура II/931. Також у підпорядкуванні фельдкомендатури знаходилися табір військовополонених і фронтовий збірний пункт. Її представники не лише віддавали численні розпорядження місцевим органам влади, а й здійснювали чіткий контроль за їх виконанням. Адміністративно-територіально Харківська область у травні 1942 року була розділена на дев'ять «гебітів» та 33 «крайси» [20, арк.76]. Керівниками цих адміністративно-територіальних одиниць стали німецькі сільськогосподарські гебітс- та крайсфюрери. Основним їх завданням було забезпечення продуктами харчування гітлерівських військ.

Основними принципами, якими керувалися представники нацистської адміністрації, стали: мінімізація управлінських витрат та максимальна ефективність діяльності адміністративного апарату; безапеляційність, суворість та безжалісність у спілкуванні з підкореним народом, використання його потенціалу винятково для потреб Райху; досягнення висунутих завдань будь-якими засобами; високий рівень самостійної діяльності німецьких місцевих управлінців; виправдання вірогідних помилок посиленням на нагальну потребу та необхідні дії задля перемоги [346, с.133].

Місцеві допоміжні органи влади в період нацистського управління на території військової зони України в цілому і Харківщини зокрема діяли у формі управ, які комплектувалися з місцевого населення [328, с.61]. У Харкові структура українського управління включала міську управу та районні бургомістрати, яких було 19. Формування Харківської міської управи закінчилося навесні 1942 р. Вона складалася з 22 відділів (адміністративний, персональний, пропаганди, земельний, фінансовий, міського господарства, торгівлі, промисловості, житловий, охорони здоров'я, культури та освіти, праці, статистики, релігійний та ін. [75, с.337]), які, у свою чергу, формували підвідділи [328, с.61]. Паралельно Німецьким Головним Командуванням у

Харкові було призначено обер-бургомістра та бургомістра (міського голову) – професора Крамаренка [347, с.39]. Саме на ці органи управління покладалось безпосереднє відновлення міського господарства, допомога військовому командуванню в його діяльності та здійснення заходів адміністративного, господарського та культурно-соціального управління містом [347, с.39].

У містах Харківщини теж діяли управи. Зокрема в Південному управа знаходилася по вул. 1-го Травня, 95 (нині в цьому будинку АТС), в Комарівці – по вул. Просвіта, 46 (зараз будівлі не існує) [495, с.84]. У Люботині була створена міська управа, голова (бургомістр) якої відповідав за діяльність усіх підприємств і установ. Бургомістр через своїх заступників вів господарську роботу в місті. При управі були створені відділи: комунальний, шкільний, персонального обліку населення, розподілу трудових повинностей, фінансовий, торгово-кооперативний та відділ податкових інспекторів [719, с.307]. Крім того бургомістр через старост, а ті – через уповноважених та сорокохатників за сприяння поліції виконували волю коменданта міста (німця) [719, с.307]. У Люботині міська управа займалася відновленням залізниці, роботою паровозного депо та майстерень, часткового ремонту житла для німців, облаштуванням господарських дворів [719, с.307].

Харківська область поділялася на округи на чолі з окружними земельними управами, що підпорядковувалися обласній земельній управі. Протягом періоду нацистського керування до складу Харківської обласної земельної управи, створеної 1 грудня 1941 р. на базі сільськогосподарського відділу Харківської міської управи, входило 11 структурних одиниць (відділів): загально-адміністративний, економічно-статистичний, відділ бухгалтерії та ревізії, агрономічний, тваринництва, ветеринарна група, технічний, землевпорядження та меліорації, лісового господарства, управління господарствами (включно з секторами: керівного персоналу, зернового та тваринницького господарства, бурякових та приміських господарств), оргбюро сільськогосподарської кооперації [334, с. 22]. З початку

лютого 1942 року головою Харківської окружної земельної управи був С. Бервицький.

Округи поділялися на райони. Упродовж періоду нацистського керування Харківщини керівником районної управи був бургомістр. На цю посаду призначали кандидатуру з представників місцевого населення. За своєю компетенцією районна управа була виконавчим органом німецької адміністрації. Головні завдання цих управ полягали у стягненні податків із місцевого населення, вербуванні та транспортуванні населення до Третього райху, обліку місцевого населення (народження, одруження та смерті). Протягом усього періоду керування вона мала здійснювати контроль над працездатним населенням району, слідкувати за діяльністю громадських і державних господарств, виконанням селянами плану заготівлі продукції, своєчасним збором податків тощо [340, с.60].

У захоплених селах представниками місцевої влади були: старшина, староста і писар, які призначалися військовим комендантом із числа місцевих мешканців [347, с.70]. Вищезгадані особи входили до складу сільської управи. Формально «практична діяльність сільських управ обмежувалася бухгалтерською роботою, але в більшості випадків, що характерно для України, через проблеми зі зв'язком, великі території і, головне, активний опір населення окупаційній політиці, діяльність у селах часто виходила далеко за межі передбаченого» [723, с.176]. У сільській місцевості старости вирішували всі питання життєдіяльності села: вели бухгалтерію; слідкували за виконанням планів поставки сільськогосподарської продукції для німецької армії, займалися збором податків із населення, збирали майно і теплий одяг для німецьких солдатів; контролювали громадські господарства (колишні колгоспи) щодо своєчасного проведення посівної та збиральної кампаній, відправки врожаю на заготівельні пункти; вели облік місцевого населення та вирішували поточні питання внутрішнього життя громади; підтримували порядок на території громади тощо. Старости мали право карати мешканців шляхом накладання грошового штрафу до 1000 крб., ув'язнення або відправки

на примусові роботи терміном до 14 діб. Це стосувалося випадків, коли винний не виявляв анти-німецьких настроїв [328, с.62].

Під час нацистського керування крім управ у районах Харківщини, в якості самостійного виробничо-господарського апарату та керівного центру виступало Управління машинно-тракторних станцій. До його складу, крім МТС, входили машинно-тракторні майстерні, нафтобази, пункти із постачання сільськогосподарської продукції [390, с.22].

Крім цього в місті та області діяло кілька структурних підрозділів господарських команд. Так, в управлінні місцевими трудовими ресурсами важлива роль належала економічній команді «Харків» (Wirtschafts kommando-15), яку до 5 лютого 1943 року очолював підполковник Лінке, а пізніше – підполковник Фібан. Вона складалася з трьох управлінь: група «W» – індустріальна; група «La» – сільського господарства; група «Forst» – лісового господарства. Управління також поділялися на відділи [408, с.128]. Так, індустріальна група містила 12 відділів: науковий, виробничий, паливний та інші [596, с.335]. Економічній команді «Харків» безпосередньо підпорядковувалися ХЕМЗ, ХПЗ, ХТЗ, «Серп і молот», шкіряний завод, велозавод, численні підприємства легкої та харчової промисловості тощо [513, с.99].

Незважаючи на те, що «військово-адміністративні та військово-господарські органи виконували різні завдання, їх керівники намагалися координувати свої дії» [723, с.147]. За допомогою діяльності ВІКДО-15 втілювалися в життя численні накази та постанови командування Вермахту стосовно використання трудових ресурсів для різних потреб Третього райху [72, арк.22].

Правовий статус місцевого населення Харківщини не був чітко визначеним. Управління відбувалося за допомогою поєднання німецьких правових норм, розпоряджень місцевої німецької влади, обмежених елементів самоврядування і збереження колгоспної системи. У багатьох випадках найвищими нормативними актами були усні розпорядження та рішення

німецьких чиновників. Управління найважливішими з точки зору гітлерівського керівництва сферами діяльності: поліцією, важкою промисловістю, мобілізацією робочої сили до Німеччини, пропагандою, транспортом, зв'язком, здійснювалося безпосередньо з Берліна [451, с.486].

За невиконання розпоряджень комендатури, управи або бургомістра передбачалося покарання за законами воєнного часу. Каральні функції покладалися на державну таємну поліцію (гестапо), охоронні загони націонал-соціалістичної партії Німеччини (СС), службу безпеки (СД) тощо, хоча й кожен із посадовців міг вчинити розправу на свій розсуд [719, с.306-307].

Однією із задач місцевих органів управління стало залучення до трудової повинності непрацюючого населення захоплених нацистами територій Харківщини. Німецьке командування з перших днів керування українськими землями первинним завданням вважало отримання достовірних даних про трудові ресурси. Із цією метою в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення [568, с.41], що надалі допомагав визначитися з можливими обсягами працездатного населення [732, с.10].

У Харкові, згідно з постановою міської управи від 5 грудня, перепис та реєстрація населення розпочалися 6 грудня 1941 року [32, арк.4]. Місцевому населенню «без реєстрації не можна було вільно ходити по вулицях». Реєстрація мешканців проводилася переважно співробітниками житлових районних управ. Їм допомагали двірники, кербуди, вчителі та інші «довірені особи», які ходили квартирами та переписували особисті дані мешканців [732, с.11]. Під час проведення реєстрації кожен мав надати паспорт та військовий квиток (для чоловіків), після чого вже міг отримати посвідчення. Особи, які не пройшли реєстрацію до зазначеного терміну, затримувалися поліцією та притягувалися до адміністративної відповідальності [732, с.11]. У результаті проведеної реєстрації в Харкові у грудні 1941 року населення становило 456 639 осіб. 77% населення Харкова складалося з найбільш уразливих категорій

– жінок, дітей та літніх людей [723, с.333]. Серед працездатного населення 100-140 тисяч осіб були безробітними [13].

У листопаді 1941 р. було проведено реєстрацію населення в ряді районів Харківської області. Дворічанщина, Ізюмщина, Золочівщина та ще деякі райони Харківської області до червня 1942 року не були цілком захопленими німецько-нацистськими військами, тому тут реєстрація населення була здійснена пізніше [431, с.317]. У радянських паспортах були зроблені помітки про повторну реєстрацію (німецькою мовою) [343, с.75].

Налагодження механізму обліку працездатного населення відбувалося через систему бірж праці. Із перших днів окупації Харківщини нацисти, виконуючи розпорядження Розенберга про введення трудової повинності в окупованих східних областях, від 5 серпня 1941 року розпочали відкривати німецькі служби праці – трудові центри (нім. *arbeitsamt*), де усі непрацюючі мешканці окупованого Харкова та області повинні були зареєструватися. Цивільне безробітне населення запрошували з'явитися до трудового центру, де щодня можна було отримати оплачувану роботу [112, арк.25зв].

Так, наприклад, в оголошенні начальника господарського управління м. Харкова підполковника Майєра від 30 січня 1942 року зазначалося: «Всі безробітні та працюючі всіх видів фаху розумової та фізичної праці (спеціалісти, інженери, службовці, допоміжні робітники та ін.), які до цього часу не проходили реєстрацію, повинні обов'язково з'явитися на трудовий центр – Харків, Госпітальний провулок 3 (в минулому Текстильний інститут)» [52, арк.129].

Біржа праці у Харкові являла собою велику установу, де на початку серпня 1943 р. вже було задіяно 270 осіб [634, с.109]. Вона мала два відділи: чоловічої та жіночої робочої сили, кожен з яких поділявся на групи за спеціальностями [414, с.437]. Головною функцією трудового центру був облік ресурсів робочої сили за здібностями, віком, професійними навичками, стажем [646, с.94]. Окрім того, вони виконували заходи допоміжного організаційного характеру, що стосувалися реєстрації працездатного населення: контроль за

своєчасним одержанням повісток, ознайомлення мешканців з розпорядженнями німецької влади [588, с.61], проведення медичного обстеження робочої сили [610, с.109].

Біржа праці, яка безпосередньо підпорядковувалася нацистському командуванню ВІКДО, проводила роботу з надання робочої сили до промислових підприємств та сільськогосподарських об'єктів. Фактично біржі праці були повними розпорядниками долі кожної людини. Без відома біржі праці не можна було не лише найнятися на роботу, але й звільнитися з неї [183]. Разом з цим робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою, і відмовитися від неї безробітний не міг [483, с.384]. Без дозволу біржі праці не лише керівники заводів, фабрик, підприємницьких установ, організацій, а навіть Міська управа не мали права приймати на роботу будь-яку особу [176, арк.22]. Громадянин, який звільнився з місця роботи, повинен був наступного ж робочого дня з'явитися до біржі праці для пошуку роботи. Пізніше ця норма була закріплена у §6 розділі II «Обмеження щодо зміни місця роботи» наказу начальника Генерального Штабу Армії Цейцлера «Про трудову повинність і призначення на роботу в прифронтовій смузі зайнятих знову Східних областей від 6 лютого 1943 року» [49, арк.25зв]. Біржі праці наділялися широкими адміністративними, дисциплінарними повноваженнями. Зокрема вони, відповідно до указу про трудову повинність, намагалися розшукувати тих, хто без дозволу залишив роботу, і повертати їх назад чи відправляти на примусові роботи [633, с.110].

Біржі праці тісно взаємодіяли:

– із міськими, районними органами влади міста та області. Так, районні управи Харкова і області надсилали до бірж праці списки осіб, які підлягали реєстрації [49]. Із повідомлення за №428 управи бургомістра 10 району, що знаходилася за адресою: м. Харків, Сумська, 46, від 29 грудня 1942 року до біржі праці: «Надсилається список осіб віком від 14 до 17 років (1928, 1927 та 1926 року народження), які викликаються на 30. XII ц/р., до біржі праці» [97, арк.1];

– із керівниками підприємств, установ, організацій. Керівництво підприємств та установ зверталось до бірж праці у пошуках робітників. Так, Харківський миловарний завод №1 10 липня 1942 року звернувся до біржі праці із запитом: «Прошу Вашого клопотання перед біржею праці відкомандирувати для робіт на завод 2-х покрівельників» [575, с.44]. Крім того, керівники підприємств, приймаючи тих чи інших людей на роботу або звільняючи їх, обов'язково повинні були отримати від біржі праці дозвіл. Тих керівників, які порушували це розпорядження, чекали: по-перше – різні грошові штрафи; по-друге – до одного року ув'язнення, яке досить часто замінювали примусовими роботами терміном до одного року;

– періодичними виданнями, розміщуючи на їх сторінках різноманітні оголошення про набір громадян на роботу. Харківська біржа праці тісно співпрацювала з газетою «Нова Україна». Зокрема, 7 травня 1942 року у її №113 було опубліковано оголошення: «Для німецької ремонтної автомайстерні потрібні: автомеханіки, автослюсарі, зварювальники, електрики, бляхарі, ковалі. Робота проводиться недалеко від тракторного заводу в напрямку Чугуєва. Забезпечення вранці, в обід, увечері. Явка на Холодній горі в танкових казармах – Катеринославська вул., №193, щоденно з 7.00 до 13.00» [540]. Така форма роботи давала можливість залучити до роботи громадян, які не були зареєстровані на біржі праці, але мали бажання працювати.

Прагнення вижити змушувало цивільне населення пристосовуватися до складних умов, приходити та реєструватися в районних біржах, як того вимагала «нова влада», одержувати штамп у своєму паспорті, що, на їх думку, мало підтвердити право на забезпечення продовольством [41, арк.6]. Громадяни, зареєстровані на біржі праці, отримували продуктові картки. Населення Харкова, як свідчить оголошення відділу харчування міста, опубліковане у №239 газети «Нова Україна» 3 жовтня 1942 року, могло дістати продуктову картку за наступних умов:

«1. Всі безробітні за умови подачі до Відділу Харчування (Сумська, 31) картки Харківської біржі праці з поточною контрольною печаткою. Максимальний термін чинності такої печатки – 14 днів.

2. Непрацездатне населення, якщо на їх паспортах є печатки біржі праці про звільнення від роботи» [544].

Реєстрації на біржі праці підлягали всі мешканці віком від 14 до 50 років, які на даний час перебували без роботи. Особи старші 50 років, які ще бажали працювати, також мали право реєструватися за власним бажанням [720, с.46]. Усі зареєстровані безробітні у визначені дні обов'язково повинні були щотижня, за літерами свого прізвища, позначатися на Біржі праці. Щоденно до біржі мали з'являтися наступні категорії осіб: спеціалісти, службовці, працівники торгівлі. Не менше двох разів на тиждень позначалися різноробочі. Про те, що громадяни своєчасно з'являються до Біржі праці, у спеціальних картках їм робили відмітки. Продукти харчування видавалися населенню після того, як у статистичній картці чи паспорті ставилася печать біржі праці [118, арк.13]. До того ж лише на підставі цього документа з відповідними реєстраційними позначками видавали хлібні картки родичам особи, яка працює [415, с.37].

Для стимулювання мешканців міста й області реєструватися на Біржі праці застосовувалися методи заохочення. Так, наприклад, в оголошенні про залучення робочої сили на ХЕМЗ говорилося: «Ви знайдете там добре забезпечення, заробіток і до того ж будете працювати в чудових нових цехах» [16, арк.16]. Крім зарплатні, керівники підприємств та представники окупаційної влади залучали населення на заводи і фабрики комфортними умовами праці.

На початку нацистського управління місцеве населення, яке повірило обіцянкам про гарні умови праці, гідний заробіток, надання численних пільг та перебувало в досить складних матеріальних умовах (холод, голод), із невеликим бажанням йшло реєструватися до бірж праці. Проте з часом, коли люди бачили або чули від своїх знайомих, друзів, близьких, які уже працювали

на підприємствах, про дійсні умови праці, отримувану за важку фізичну роботу мізерну заробітну плату, про нелюдське ставлення до працюючих, вони не бажали йти реєструватися. За цієї ситуації влада для збільшення кількості працюючих на підприємствах переходила до примусового методу [483, с.384]. Зокрема, це стало відчутно після видання комендантом Харкова 23 березня 1942 року наказу про введення загальної трудової повинності. Згідно з цим наказом «все населення міста зобов'язане було в триденний термін зареєструватися на біржі праці і отримати документи» [32, арк.32].

Районні управи розсилали населенню за місцем проживання численні повістки, повідомлення про негайну обов'язкову реєстрацію [646, с.95]. Вони вручалися безпосередньо тим громадянам, яких викликали до біржі. Якщо їх не було вдома, вручення здійснювалося їхніми родичами або сусідами і фіксувалося прізвище отримувача. Так, наприклад, як свідчить доповідна записка дільничного інспектора від 4/XI 1942 року: «біржові повістки на ім'я Радченко Кості та Радченко Павла – (вул. Криловська, 9) одержала мати Радченків» [79, арк.18]. У разі неявки особи, яка викликала, відповідальність ніс той, хто отримав повістку. Досить часто представники правоохоронних органів на вулицях проводили рейди з виявлення громадян, які ніде не працювали та не були зареєстровані на біржі праці. Мешканців, які не мали при собі особистих посвідчень і реєстрації на біржі праці, відправляли до поліцейських відділків.

Спектр методів покарання громадян, які не бажали йти реєструватися до біржі праці, був широким: складання численних актів, штрафи, тілесні покарання, тюремне ув'язнення і навіть розстріли. Так, «неявка за повістками до біржі праці протягом 7 днів вважалася саботажем, за що передбачалося притягнення до відповідальності та конфіскація майна» [732, с.12]. Наприклад, «за несвоєчасну реєстрацію на біржі праці та опір інспекторові 2-ої управи під час перевірки документів» на мешканку Харкова Параску Панасівну Аргунову, згідно постанови №646/145 районного бургомістрату 2-го (об'єднаного) району м. Харкова від 7 жовтня 1942 року, було накладено

грошовий штраф у розмірі 500 крб.» [732]. В архіві зберігається велика кількість аналогічних справ. У більшості випадків про порушення місцевим населенням правил реєстрації на Біржі праці дільничні інспектори надсилали доповідні записки до районних управ [79, арк.32], де формували справу, яка включала: 1. Короткі відомості; 2. Пояснювальну записку; 3. Докладну записку дільничного інспектора; 4. Постанову бургомістра [78, арк.1-4].

Усього Харківською біржею праці на 15 жовтня 1942 року було зареєстровано 146 447 осіб (86 438 чоловіків та 60 009 жінок) [79, арк.13]. Біржі праці функціонували не лише в Харкові, але і в області [646, с.99]. Зі звіту про діяльність бірж праці у період з 16 червня до 17 липня 1942 року стає відомо, що «... до відділу праці належать наступні біржі: в Харкові, в Богодухові, в Змієві, в Чугуєві. Біржа праці в Змієві перебуває ще в стані формування, але вже за останні 4 дні зареєструвала майже 3000 ч. Біржа праці Богодухова працює приблизно 3 тижні, проте охопила на даний час 4000 безробітних. Біржа праці Чугуєва ще не має обліку» [105, арк.6-7]. Їх діяльність майже нічим не відрізнялася від бірж праці Харкова. На території області запроваджувалися аналогічні організаційні та практичні форми, методи реєстрації та розподілу робочої сили, що й у місті Харкові.

Після реєстрації на біржі праці населення направлялося не лише на роботи до підприємств міста й області, але і на суспільні (риття окопів, розчищення вулиць від розвалин, снігу тощо) та сільськогосподарські роботи. Про порядок делегування робітників на окопні роботи говорить повідомлення начальника господарського відділу від 25 липня 1943 року: «Усім господарським підприємствам м. Харкова. Згідно наказу від 19/7 1/8 для окопних робіт має вирушити чергова зміна робітників. Після роботи працівники повинні отримати посвідчення особи у своєму військовому підрозділі. По поверненню до підприємств вони зобов'язані здати свої посвідчення. Керівники підприємств є відповідальними за виконання вищезгаданого наказу. Належить надати іменні списки з уточненням адрес робітників, які не скорилися наказу або без дозволу передчасно залишили

місце служби» [15, арк.11]. Залучали мешканців міста й до очистки вулиць від снігу. Так, у розпорядженні наглядача будинків М. Савченка говориться, що громадянину Журавко Григорію Федоровичу, який мешкав за адресою: Конторська, 76, «згідно з розпорядженням Німецького командування належить з'явитися 16 лютого о 8 год. ранку до Міської Управи 6-го району (вул. Катеринославська, 45) з лопатою чи ломом для роботи протягом певного періоду для розчищення снігу в межах Харкова [46, арк.8]. Як згадує Червонецький Юрій Васильович, мешканець селища Пісочина, він в період нацистського управління разом з односельцями ходив на розчищення Полтавського шляху від снігу [301, с.11].

Німецькою владою були запроваджені заходи, спрямовані на мобілізацію місцевого населення для сільськогосподарських робіт [742, с.7]. Із цією метою адміністрація зазвичай не затримувала колишніх червоноармійців, які не відступили з Червоною армією, та дозволяла їм повертатися до рідних місць за умови праці в «громадських господарствах» та державних маєтках [569, с.162]. Крім того, на Харківщині, як і скрізь в Україні, передбачалось створення мобільних робочих груп з числа міської молоді для використання на польових роботах, починаючи з весни та до пізньої осені [569, с.161].

Щоб зняти соціальну напругу, доросле населення запрошувалося владою на різноманітні роботи за містом. Оголошення бургомістрату 16-го району м. Харкова сповіщає, що «згідно наказу міської комендатури від 25 вересня 1942 року проводиться набір чорноробів для проведення робіт з налагодження та будівництва вулиць і мостів у Кременчуцькому районі. Робітники приймаються на умовах платні, як у кваліфікованих працівників, відправлених до Німеччини. Бажаючі працювати повинні заявити про це до бургомістрату не пізніше 27 березня 1942 року. Запис проводить керівник відділу праці п. Щедров, кімната № 7» [34, арк.176].

Німецьке командування активно використовувало й працю військовополонених. 13 січня 1942 року згідно з наказом штандарт-коменданта Харкова визначалось, що «Радянських військовополонених

української національності, які працювали перед війною на підприємствах сільськогосподарського машинобудування, були зайнятими на виробництві, слід звільнити» [49, арк.3]. Із таборів випускаються лише ті військовополонені, чиє місце проживання після перевірки буде точно встановленим; коли вони за станом здоров'я зможуть самостійно здолати марш. Дозволялося відразу відпускати тих військовополонених, місце проживання яких знаходилося в радіусі 100 км від табору [569, с.161;162].

Із таборів для подальшого використання на підприємствах військовополонених звільняли за порукою районних бургомістрів [34, арк.81]. Так, наприклад, 19 грудня 1941 року до міської комендатури № 137 звернувся бургомістр 16-го району Горбань. Він зазначив, що: «Бургомістр села Черемушна, Золочівський Д.Д., прибув до Харкова, щоб клопотатися про звільнення військовополонених, що походять із с. Черемушна і утримуються в харківських таборах. Зважаючи на тяжкий стан села Черемушна, працездатне населення якого було вивезено жидівсько-більшовицькими агентами, я прошу піти назустріч п. Золочівському і надати змогу с. Черемушна підготуватись до весняно-польових робіт» [34, арк.60]. Після ознайомлення та перевірки достовірності заяв районні бургомістрати зверталися з письмовими проханнями до комендантів таборів для військовополонених з проханням про звільнення тих чи інших осіб» [34, арк.189].

Гостра нестача кваліфікованих робітників у господарстві спричинила відновлення мережі професійних навчальних закладів. Згідно постанови VII секції Вермахту зони Б (Україна) від 29 грудня 1941 р. на окупованих німецькими військами територіях дозволяється відкривати «промислові, сільськогосподарські, лісгосподарські професійні школи, як і професійні курси для жіночого персоналу з господарської діяльності, кравецької справи» [24, арк.619].

Нацистська влада Харківщини активно організовувала і впроваджувала в життя заходи, спрямовані на професійну підготовку робітничих кадрів із числа місцевого населення для підприємств міста і області. Для робіт на

відбудованих підприємствах німці в першу чергу залучали осіб старшого і середнього віку, які мали спеціальну робітничу чи інженерну підготовку. Якщо у громадян даного віку не було певної спеціальності, у навчальних майстернях або навчальних куточках на окремих підприємствах їм пропонувалося пройти виробничу підготовку [24]. Ряди кваліфікованих робітників промислових, сільськогосподарських підприємств збільшувалися також після закінчення населенням навчання у спеціалізованих закладах – ремісничих, сільськогосподарських школах [359, с.129;130], які контролювалися відділами освіти Харківської області. На території Харківщини в період нацистського управління громадянам, які мали середню освіту, надавалося право навчатися у вищих навчальних закладах (переважно – інженерно-технічних). Так, у Харківському політехнічному інституті навіть відкривалися підготовчі курси, де за спеціальними програмами слухачі отримували знання зі шкільних предметів [63, арк.1-4], що мало допомогти при складанні вступних іспитів. Станом на 1 лютого 1942 року на обліку Міської управи знаходилося 29 вищих шкіл, 28 середніх та фахових шкіл з підготовки інженерно-технічних і робітничих спеціальностей [343, с.130;131].

Велике значення німецьке командування надавало підготовці фахівців для сільського господарства, що зумовлювалося його значенням як джерела продуктів харчування для армії. З огляду на це система сільськогосподарської освіти майже повністю підпорядковувалася військовому командуванню, безпосереднє керівництво сільськогосподарськими школами здійснювалося німецьким господарським командуванням [547, с.115].

На території Харківщини для підготовки висококваліфікованих робітників функціонували наступні типи сільськогосподарських навчальних закладів:

а) школи та спеціальні курси з коротким терміном навчання. Головна особливість діяльності таких аграрних шкіл полягала в тому, що «навчальний процес передбачав викладання лише мінімуму спеціальних дисциплін із закріпленням набутих знань на практиці. Термін навчання коливався від

півтора місяця до року і залежав від нагальності потреби у фахівцях певної спеціальності. На відміну від курсів промислового та гуманітарного спрямування, навчання на сільськогосподарських курсах було безкоштовним, що свідчило про важливість подібних спеціалістів для німців. Курси працювали як на базі початкової, так і неповної середньої та середньої школи [547, с.116]. У Мерефі, обласною земельною управою була організована сільськогосподарська школа [588, с.12];

б) спеціальні навчальні заклади (технікуми). Зокрема, на початку січня 1943 року в Куп'янську з метою підготовки агротехніків було відкрито аграрну школу (технікум) із чотирирічним терміном навчання. На перший курс приймалася молодь з освітою 7-8 класів, на другий – з освітою 9-10 класів середньої школи. Абітурієнти для вступу на навчання повинні були скласти іспити з української мови та математики. Зарахованим надавався гуртожиток і право користуватися їдальнею. Вартість навчання становила 200 карбованців [63, арк.2;3];

в) вищі навчальні заклади (інститути). У Харкові сільськогосподарський інститут був створений шляхом об'єднання інститутів: зоотехнічного, ветеринарного, агрономеліорації, сільськогосподарської механізації, землевпорядкування та частини інституту автошляхів з їх технічними ресурсами, навчальним обладнанням та кадрами [547, с.117].

На захоплених територіях «питаннями професійної підготовки займалася Українська служба праці, до компетенції якої входило створення мережі фахових курсів. Навчання на них тривало від одного до трьох років» [588, с.133]. Так, у роки нацистського управління, за спогадами очевидців, аграрні курси діяли в приміщенні теперішнього Балаклійського музею [597, с.55]. Закінчивши їх, лише незначна частина випускників залишалася працювати в сільському господарстві Харківщини, більшість відправлялася до Німеччини.

Головні причини, які змушували молодь іти навчатися до сільськогосподарських навчальних закладів, – це надання продуктових карток і звільнення від мобілізації до гітлерівської Німеччини на роботу [292, с.104].

Це ж можна сказати і про заклади освіти, що готували кадри для промисловості [483, с.700].

У ремісничих, сільськогосподарських навчальних закладах, виробничих майстернях Харківщини владою були проведені ремонти (в основному косметичні); педагогічним і технічним працівникам виплачувалася заробітна плата, надавалися пільги, здійснювалося фінансування необхідних видатків, проводилися заходи щодо обов'язкового відвідування учнями навчальних і виробничих занять. Проте, всі заходи німецької влади, спрямовані на поповнення ринку робочої сили кваліфікованими спеціалістами шляхом професійної підготовки української молоді, не мали бажаних результатів, були непослідовними та обмеженими. У результаті відновлення професійної освіти суттєво не вплинуло на поповнення важливих галузей військової економіки кваліфікованими кадрами [494, с.63]. Крім того, у відновлених навчальних закладах була недостатня навчальна та матеріальна база, бракувало кваліфікованих викладачів, учні та студенти змушені були більшість часу працювати на сільськогосподарських роботах, значна їх частина була вивезена до Німеччини. Планам нацистів не судилося здійснитися і через фактор часу, адже, починаючи з літа 1943 року в умовах початку наступу радянських військ організація підготовки фахівців відійшла на задній план. Жоден технікум чи факультет вищих навчальних закладів не встиг зробити навіть першого випуску спеціалістів [588, с.128].

Таким чином, німецька влада, організовуючи і реалізуючи заходи у сфері трудових ресурсів, намагалася максимально використати трудовий потенціал Харкова й області на різні потреби мілітаристської Німеччини. Для залучення місцевого населення для робіт на підприємствах, в установах, організаціях був створений розгалужений управлінський апарат (військове, цивільне управління), у місті та області відкриті біржі праці з набору робочої сили, професійні навчальні заклади з підготовки робітничих кадрів для промислових і сільськогосподарських підприємств. Німецька окупаційна влада Харківщини в політиці щодо залучення місцевого населення (в першу

чергу молоді) до робіт використовувала методи добровільного та примусового характеру. Агітаційна кампанія здійснювалася через повідомлення, оголошення, які публікувалися в засобах масової інформації. До цивільного населення, яке не бажало працювати на різні мілітаристські потреби Третього Райху, представництво нацистської влади застосовувало методи примусового характеру: залякування, арешт, ув'язнення, розстріл. Проте незважаючи на вжиті заходи, у цілому нацистам не вдалося налагодити необхідний набір місцевого населення для робіт на харківських підприємствах, переслідуючи мету їх повноцінного функціонування на різні потреби нацистської Німеччини.

2.3. Умови праці та соціальне становище працюючого населення

У період нацистського управління на території Харківщини діяло приблизно 800 промислових, сільськогосподарських, торговельних, транспортних підприємств [618], до роботи в яких залучалося місцеве працездатне населення. Поступаючи на роботу, воно обов'язково повинне було заповнити анкету, яка містила такі відомості: прізвище; ім'я, по-батькові; рік народження; спеціальність; освіта; стаж роботи; хто рекомендує (це положення було пов'язане з прийомом на роботу лише перевірених, вірних німецькій владі осіб з числа місцевого населення); домашня адреса; № паспорта [32]. На підставі розпорядження №133 Обербургомістра м. Харкова О.П. Семененка від 30 травня 1942 року «приватні підприємства та окремі громадяни, які мають у своєму господарстві найманих робітників, видають їм довідки, позначаючи в них час, з якого дана особа розпочала роботу» [24, арк.2]. Для всіх працюючих керівництво підприємств, установ, організацій видавало посвідчення. Також для робітників встановлювався табель явки на роботу.

Тривалість робочого дня була ненормованою, але здійснювалися спроби її регламентувати. Згідно §10 розділу IV «Визначення заробітної платні і

умови праці», наказу «Про трудову повинність і призначення на роботу в прифронтовій зоні зайнятих східних областей від 6 лютого 1943 року», робочий тиждень мав становити 54 години. Крім того, кожен, хто підлягав трудовій повинності, міг бути в певних межах притягнутий до роботи надурочної, нічної, у недільні і в святкові дні [51, арк.25]. Тривалість робочого часу закладів громадського харчування, торгівлі регламентувалася наказом №238 «Про час роботи торговельних закладів», виданого обербургомістром Харківської міської управи Семененком 9 травня 1942 року. Згідно з ним: «1. Всі торговельні підприємства працюють з 9 до 18 години з годинною перервою на обід. 2. Всі заклади громадського харчування, ресторани, кафе, їдальні тощо проводять торгівлю з 10 до 19 години, так само з перервою на одну годину» [25, арк.65].

Для працюючих на підприємствах, установах, організаціях Харківщини згідно «Постанови про працю президії Харківської міської управи» від 1941 року встановлювався відпочинок протягом робочого дня тривалістю: на підприємствах – 1 година і в установах – 30 хв. Перерва не входить до робочого часу [9, арк.5]. Однак у більшості випадків робітникам не можна було не лише відпочивати, але навіть розмовляти. Працювати необхідно було якісно, а головне – швидко. Галина Цибина пригадує, що на роботі «... постійно підганяли, не даючи ні хвилини відпочинку» [1, арк.97].

Початок і закінчення робочого часу регламентувалися спеціальними розпорядженнями підприємств і установ [147]. Самовільно залишати робоче місце категорично заборонялося [690, с.65]. Так, наприклад, у розпорядженні №353 по Харківській міській управі Обербургомістра О.П. Семененка від 10 серпня 1942 року зазначалося: «§4. Початок та кінець робочого дня, як і час перерв, сигналізуються дзвінками. §5. У робочий час суворо дотримуватися наказу №167 про заборону самовільного виходу з приміщення управи в робочі години (крім часу на перерву)» [51, арк.23].

На великі церковні свята і свята, пов'язані з успіхами німецької армії, нацистська влада захоплених областей обіцяла надавати робітникам вихідний. Але в реальному житті у такі дні німецькі господарі досить часто змушували працювати, особливо, якщо це збігалось зі збиранням врожаю в сільській місцевості чи з виконанням термінових військових замовлень для Вермахту на підприємствах.

У сільському господарстві Харківщини, де переважно використовувалася ручна праця, оскільки майже вся техніка була або знищена, або евакуйована, тривалість робочого часу не регламентувалася. Робітники працювали щоденно зранку до пізнього вечора. Згідно з розпорядженням влади Харківщини для працюючих під час виконання польових робіт рекомендувалося встановлювати час відпочинку не більше півгодини вранці, в обід і ввечері. Проте у більшості випадків нацистські господарі не дотримувалися цих правил і під час жнив змушували селян працювати по 16–18 годин на добу: з 5–6 години ранку і до заходу сонця, а також в усі святкові й недільні дні [569, с.168]. М. Осадча згадувала: «3 вересня 1942 року в радгоспі в Ільїчівці, 8 км від м. Барвінково, куди послали молодь на скиртування хліба, ми були повинні працювати від сходу сонця до пізнього вечора. Відпрацювавши перший день, ми рушили з поля, коли сонце вже зайшло, але його промені ще було видно за горизонтом. Один хлопчик ішов першим. У цей час полем їхав комендант. У кабіні автомобіля була велика собака і гумова різка. Він зупинив машину і повернув усіх людей на роботу, незважаючи на те, що з поля до радгоспу було 5–6 км. Хлопця, що йшов першим, він почав бити гумовою різкою, яка під час замаху розтягувалася, а коли падала на тіло, то стягувала шкіру. Німець ганяв хлопця навколо себе і бив, а коли той хоч трохи хотів відскочити, кидалася собака» [325, с.52].

В окремих сільськогосподарських районах Харківщини селян впрягали по 2 особи в борону або до 10 осіб у сівалку чи плуг і примушували працювати в полі по 12–14 годин на добу [569, с.185]. Наприклад, у селі Багата Чернящина на Харківщині староста Бугаєнко, звертаючись до колгоспників від імені

німецького коменданта, говорив: «Ви повинні працювати на німецьку армію п'ять днів на тиждень. Хто не вийде, отримає 25 різок» [287, с.54]. А на Нововодолажчині робочий тиждень становив 6 днів. Влітку робочий день тривав із шостої до вісімнадцятої години (з перервою з 11.00 до 13.00). У суботу працювали до 11.00, а в неділю був вихідний. Проте за наказом сільського коменданта протягом другої половини дня суботи і в неділю колгоспник повинен був трудитися на своїй присадибній та на додатковій ділянці розміром 0,25 га, з якої половина врожаю надходила німцям [436, с.34].

Нацистська влада за неявку на роботу чи самовільну перерву під час робочого часу на підприємствах застосовувала до працюючого населення каральні заходи: від різноманітних штрафів і ув'язнень до розстрілів [749, с.76]. Так, зокрема, «за невихід на роботу в Лозовій у грудні 1942-го була розстріляна вся родина Бондаренків – батько й мати з трьома синами-підлітками» [430, с.482]. На Нововодолажчині іноді невихід на роботу розцінювався як саботаж, і людину страчували (в основному вішали, а тіло не дозволяли знімати по кілька днів, а то й тижнів для залякування) [436, с.34].

Із самого початку нацистського управління населення Харківщини залучалося й до суспільних робіт, зокрема до риття окопів. Умови праці на цих роботах були досить важкими. Віра Солоняникова з с. Красиве Олексіївського району Харківської області пригадує: «Відміряли по 4 метри довжиною і 3,5 м глибиною, викопаєш за увесь день – підеш додому, а не викопаєш – затримують до сутінків. Давали за п'ятиденний період 2,5 кг хліба і 300 грам крупів» [325, с.157]. Під час виконання суспільних робіт не можна було навіть сходити напитися води. Зі спогадів Зої Пащенко: «Окопи рили по коліна у воді, і кожен був повинен з 8 години ранку до 12 години дня викопати два окопи визначеної висоти та довжини. Закінчивши один окоп, я пішла попити води. Напившись, повернулася. Не встигла копнути кілька разів, як підбіг німець, захопив за комір і почав товкти мене об окоп, приказуючи: «Чому шпацірен (гуляєш)?». Я йому ні слова, продовжувала працювати» [325, с.55–57].

Гітлерівська адміністрація на Харківщині приділяла певну увагу організації медико-санітарної служби та створенню безпечних умов праці на підприємствах, в установах та організаціях. Влада запровадила фабрично-заводську інспекцію, яка «здійснювала нагляд за технікою безпеки та промисловими санаторіями на підприємствах та стежила за роботою парових казанів та нагрівачів, економайзерів, паропроводів, кранів, ліфтів, балонів та апаратів під тиском, встановлених на всіх без винятку підприємствах» [71, арк.1]. Положення про фабрично-заводську інспекцію були затверджені Обербургмістром м. Харкова Сліпченком 9 червня 1942 року. На неї покладалися такі обов'язки: «а) розробка та встановлення правил умов праці, техніки безпеки; б) здійснення нагляду за дотриманням встановлених правил про працю та втілення у життя заходів щодо їх виконання; в) виявлення причин нещасних випадків та розробка методів боротьби з ними; г) здійснення попереднього та поточного нагляду за станом безпеки та організація роботи з оздоровлення» [71, арк.1].

Особливу увагу владні структури приділяли дотриманню санітарних норм у торговельній сфері та громадському харчуванні. Згідно з розпорядженням №260 ХМУ заступника Обербургмістра Сліпченка від 15 липня 1942 року «§6. Всі продавці харчових крамниць та обслуговчий персонал підприємств громадського харчування повинні бути одягнені у відповідний одяг, затверджений окремою інструкцією Міськсанепіду, з якою повинен ознайомитися власник підприємства. §7. Особи, що приймаються на роботу до крамниць та до підприємств громадського харчування, повинні проходити попередній, а надалі – щомісячний медичний огляд. §8. У всіх крамницях, їдальнях, буфетах, кафе тощо має бути встановлена сантехніка для службового персоналу, а в їдальнях для відвідувачів – рукомийники, забезпечені водою, рушниками і милом» [71, арк.119].

Дбали й про охорону здоров'я працюючих. У разі хвороби потрібно було відразу звернутися до лікарів каси хворих, де ті виписували картку і призначали лікарів-спеціалістів для лікування. Після одужання картка негайно

поверталася. Родичі особи так само мали право на пільгове лікування у тому випадку, коли картка через хворобу відразу після захворювання надходила до каси. При досить тяжких захворюваннях не пізніше сьомого дня картка повинна була бути подана до каси хворих, оскільки в протилежному випадку грошове відшкодування за лікування не здійснювалося. При тривалій хворобі картка хворого була чинною протягом половини календарного року. Після закінчення цього терміну її необхідно було поновити.

А 25 червня 1943 року гітлерівською владою був ухвалений циркуляр №5/43, згідно з яким «на кожному підприємстві повинні бути створені медпункти для надання «швидкої допомоги». Обсяг їх залежить від розмірів підприємств. Відповідний член колективу виділявся як санітар. На виробництві, де працювало більше ста осіб, ця особа мала виконувати вищезгадану роботу як основну» [118, арк.3 зв;4].

Кожне підприємство мало вести лікарняну книгу, куди записувалися відомості про хворого, номери лікарняних листів та ймовірна тривалість хвороби. Лікар міг переглядати лікарняну книгу при кожному своєму відвідуванні. Хворий мав право користуватися допомогою лише свого довіреного лікаря. Довідки лікарів інших підприємств не визнавалися. Кожен хворий стежив за тим, щоб його лікарняний лист не пізніше ніж через 2 дні після першого огляду був пред'явлений на підприємстві для реєстраційної відмітки. Без реєстраційної відмітки лікар не мав права приступити до вторинного огляду. Пацієнт повинен був виконувати приписи довіреного лікаря чи лікаря підприємства. При отриманні висновку лікаря про відновлення його здоров'я він мав відразу приступити до роботи. Симулянти притягувалися до відповідальності [118, арк.4; 4зв].

Під час перебування на лікарняному хворому виплачувалася половина зарплати за кожний календарний день як лікарняні виплати, розпочинаючи з 4-го дня хвороби. При перебуванні ж у лікарні оплачувалося лише лікування, без лікарняних виплат. Забезпечення хворого, як правило, могло тривати не

більше 6 тижнів, а при обґрунтованій ймовірності відновлення працездатності – продовжувалося до 12 тижнів [118, арк.2 зв].

Постанова Обербургомістра О.П. Семененка від 28 червня 1942 року «Про забезпечення працівників при тимчасовій втраті працездатності» визначала умови та розмір грошової допомоги: «1. Працівники державних, кооперативних і приватних підприємств та господарств м. Харкова в разі тимчасової втрати працездатності одержують від вказаних підприємств грошову допомогу у розмірі та протягом часу, зазначених вище. 2. Допомога, згадана у цьому пункті, видається: в разі хвороби, при вагітності та після пологів, при нещасних випадках на підприємстві, а також у разі хвороби члена родини, якщо у працівника виникає потреба доглядати хворого, при карантині. 3. Допомога надається у таких відсотках від зарплатні: а) при хворобі, карантині та під час догляду за хворим членом родини: самотнім працівникам – 80%; працівникам, що мають утриманців – 90%. б) при вагітності та після пологів – 100%; в) при тимчасовій втраті працездатності у зв'язку з нещасним випадком – 100%; г) у разі каліцтва на підприємстві протягом 4 місяців, а після цього терміну – залежно від ступеня працездатності – 100%» [45, арк.207].

Хворий мав по можливості отримувати харчування з їдальні. Якщо це було неможливо через віддаленість місця проживання хворого, то він міг отримати харчування в натуральній формі. При досить важких захворюваннях, з метою прискорення видужання, хворому міг бути наданий (тимчасово) підвищений раціон згідно з письмовим повідомленням довіреного лікаря (наприклад, для робітників звичайної роботи надавався раціон робітника важкої роботи). Таке посвідчення подавалося у Відділ харчування через посередництво підприємства. Останнє мало право допускати до роботи хворого лише після того, як довірений лікар або лікар підприємства засвідчить його працездатність [118, арк.4зв]. Траплялися випадки, коли представники влади, дізнавшись про складне становище із забезпеченням продуктами харчування хворих у лікарнях, особисто надавали допомогу з видачею їм продуктових карток. Зокрема, начальник земельного відділу м. Змійова

Гюнтер Віббельт у листопаді 1942 р., дізнавшись про катастрофічне забезпечення продуктами харчування хворих у місцевій лікарні, особисто видав «книжку для щоденного отримання продуктів хворим: 500 г хліба на хворого, 150 г борошна на хворого і олії 75 г на тиждень на кожного хворого. Тому ми весь час отримували цей пайок, крім того він інколи видавав дрібну рибу, інколи м'ясо-солонину» [45, арк.13].

Проте, незважаючи на заходи для поліпшення медичного обслуговування, відсоток померлих серед цивільного населення був досить високим. Статистичні дані щодо смертності серед працюючих мешканців Харківщини нами не виявлені, однак відомо, що лише в період із січня по травень 1943 року, за офіційними даними, у Харкові кількість померлих склала понад 1800 громадян [45, арк. 26]. Це яскраво демонструє масштаби смертності. Найбільш поширеними причинами смерті були: шлунково-кишкові (інфекційні) та серцево-судинні захворювання, туберкульоз, різні форми тифу, безбілкові набряки. На рівень смертності серед місцевого населення також впливало фізичне виснаження через постійне недоїдання, недосипання, перебування в несприятливих природних умовах (холодних узимку та спекотних улітку), важкі умови праці на підприємствах, в установах, організаціях [483, с.36]. Складна ситуація у медичній сфері була добре відома керівнику відділу охорони здоров'я. У своєму звіті про стан лікувальних установ та епідемічні захворювання від 24 березня 1942 р. він зазначав, що постачання продуктів харчування абсолютно незадовільне. Лікарні переважно одержували хліб та пшоно [483, с.35]. Раціон хворих за енергетичними якостями не перевищував 1000–1200 калорій на добу, що навіть призводило до надмірного пониження в них температури [483, с.35].

У лікарнях не було бинтів, білизни, інструментів тощо. Приміщення лікарень у зимовий період практично не опалювалися [483, с.34]. Крім того, прийом хворих у лікарні був платним, а основна маса населення жодних коштів не мала [719, с.308]. Тому хворі надавали перевагу лікуванню в домашніх умовах, зверталися за медичною допомогою рідко, займалися

самолікуванням, що при складних захворюваннях призводило навіть до летальних випадків» [483, с.35].

Нацистська влада вважала, що «особливо важливим є питання харчування робітників та їх утриманців на заводах» [196, арк. 4 зв]. Спілками споживчої кооперації всім працюючим видавали хлібні картки. Встановлювалися наступні норми видачі хліба: для працюючого – 300 грамів на день, для утриманця – 100 грамів на день [196, арк.93]. На початку 1942 року економічний штаб «Схід» видав наказ про організацію харчування робітників та відкриття їдалень [483, с.382]. У зв'язку з цим інспектор в справах харчування Харківської міської управи Рудинський підготував у березні 1942 року пропозиції, які містили такі положення: «1. Зобов'язати міську управу та бургомістрів збільшити кількість їдалень з метою забезпечення не лише службовців, але і їх родичів принаймні на 5000 по місту. 2. Зобов'язати їдальні відпускати обіди, які містили б не менше 800 калорій...» [236, арк.20]. Ціни на страви та їх якість в різних їдальнях відрізнялися. За нацистськими підрахунками «один працюючий витрачав 32,15 крб. за обід. Із них він сплачував за продукти 25,15 крб. і за талон – ще 7 крб. Для контролю за діяльністю робітничих їдалень та правилами видачі продуктів харчування при Харківській міській управі був створений санітарно-епідемічний відділ на чолі з інспектором із харчування [236, арк.17].

Щоб вирішити питання забезпечення робітників, які трудилися в інтересах Вермахту, продуктами харчування, гітлерівська влада Харківщини створила робочі команди, які мали заготовити «невраховану сільськогосподарську продукцію» [636, с.95]. Крім того, для розв'язання харчової проблеми керівникам підприємств пропонувалося надати робітникам одноосібні сільськогосподарські ділянки в розмірі від 20 до 100 десятин і дати завдання заводам обробляти їх власними силами [196, арк. 4 зв].

Міська управа намагалася вживати заходів, спрямованих на більш раціональний розподіл продуктів. До них належали: жорстка централізація обліку і розподілу продуктів харчування та встановлення відповідних лімітів

добових витрат [483, с.15]. Було визначено норми постачання за картками залежно від категорій. До I категорії належали непрацюючі (з поважних причин): інваліди, торговці, особи вільних професій; до II – утриманці працюючих осіб та родини тих, хто виїхав на роботу до Німеччини; до III – працюючі всіх підприємств та установ; до IV – фольксдойче та робітники, які працювали на важких роботах [483, с.17]. Для тих, хто працював в організаціях, що становили інтерес для гітлерівців: військових установах, на підприємствах харчової промисловості та з виробництва споживчих товарів, комунального господарства, щотижнева норма становила 2 кг хліба, 2,5 кг картоплі, 200 г м'яса, 0,5 кг інших продуктів. Працівники, умови роботи яких підпадали під категорію важких чи шкідливих, мали отримувати на тиждень 2,5 кг хліба, 3,5 кг картоплі, 300 г м'яса, 250 г цукру, 0,5 кг інших продуктів. Для членів сімей працюючих передбачалося 1,5 кг хліба, 2 кг картоплі, 100 г м'яса на тиждень. Проте це були найвищі норми, які могли коригуватися залежно від перебігу подій на німецько-радянському фронті та обсягів місцевих запасів [483, с.16].

У сільській місцевості продовольче забезпечення не передбачалося. Виняток становили лише педагогічні та технічні працівники шкіл з підготовки робітників різних спеціальностей. Їм, крім заробітної плати, влада виписувала продовольчі пайки [103]. Деякими райспоживспілками Харківщини така допомога хлібом та картоплею надавалася щомісячно [37, арк.4], а деякими – лише після відповідного запиту [76, арк.41]. Проте досить часто з причини байдужого ставлення чиновників видача продуктів харчування вчителям Харківщини затримувалася.

Незважаючи на прийняті нацистами заходи, становище із забезпеченням продуктами харчування як працюючих, так і всього цивільного населення Харківщини було досить складним. Харчові потреби значної частини мешканців не були забезпечені навіть на мінімальному рівні [45, арк.54]. Взімку харчовий раціон мешканців Харківщини складався лише з буряку та мерзлої картоплі [523, с.50].

Результатом запровадженої з початку німецького управління політики насильства і пограбування місцевого населення стали голод і збільшення смертності [673, с.58]. Маючи города, худобу, селяни могли прогодуватися. Жителі ж Харкова і районних міст залежали від продовольчого забезпечення нацистської адміністрації, а воно було мінімальним. У результаті мешканці міста потерпали від голоду [523, с.167]. Так, у Харкові від голоду загинуло від 80 до 100 тисяч осіб [395, с.32]. Для населення єдиним порятунком став чорний ринок, де за спекулятивними цінами купувалися чи вимінювалися за речі особистого і домашнього вжитку продукти харчування [523, с.72]. Представник іноземного відділу при АОК 6 у Харкові в доповіді до Німеччини повідомляв, що «щоденно помітно каравани людей з маленькими санчатами, навантаженими меблями, предметами домашнього господарства, речами першої необхідності, які прямують до села, щоб обміняти їх там на продовольство» [523, с.91]. Спочатку мешканці Харкова виходили міняти особисті речі на продукти недалеко, за 60–100 кілометрів, а пізніше почали діставатися за 200–250 кілометрів у Дніпропетровську і Полтавську області [747, с.116]. Паралельно з цим влада забороняла працюючим виходити за межі міста з метою дістати харчі [539].

У цілому, ті, хто працював, мали можливість на більш-менш пристойному рівні підтримувати свій раціон. Численні представники харківської інтелігенції, щоб вижити, згодні були виконувати будь-яку роботу, навіть рубати дрова, прати білизну. Чорноробом на сірниковій фабриці працював доктор фізико-математичних наук О.С. Бржечко» [603, с.32]. Щоб врятувати свої сім'ї, багато викладачів, професорів виїжджали до сіл, працюючи там вчителями, лікарями. А ті, хто з різних міркувань не йшов або не міг влаштуватися на роботу, знаходилися на межі виживання. Так, відомий усьому світові академік архітектури Олексій Бекетов наприкінці 1941 року помер від голоду і холоду.

На рівні з чоловіками на промислових і сільськогосподарських підприємствах працювали жінки. Вони так само виконували досить важку

роботу, яка фізично виснажувала доволі слабкий жіночий організм. У сільській місцевості жінки були змушені тягати на собі борони, вручну копати землю, засівати ниву з козубця [730, с.174]. Досить часто траплялися випадки сексуальних домагань з боку представників влади [348, с.111]. Відпрацювавши на підприємствах, в організаціях, установах, жінки після приходу додому (постійно перебуваючи досить втомленими) повинні були турбуватися про своїх дітей, оскільки родичі, які доглядали за малолітніми, також змушені були йти на роботу. Для дітей жінок, які працювали на підприємствах міста і не мали вільного часу, німецька влада планувала відкрити дитячі садки. З 1 серпня 1942 року в місті почали працювати дитячі садки: №8 – у 8-му р-ні – Всесвятська вул. №18, на 75 дітей; б) №9 – у 2-му р-ні – Журавлівська вул. №10, на 75 дітей [45, арк.37]. Проте відкриття декількох дитячих садків суттєво не вирішувало питання з облаштуванням дітей у Харкові та області. У переважній більшості малолітні діти працюючих жінок перебували або самі вдома, або з родичами. Крім того, реальний стан забезпечення продуктами харчування, медичне обслуговування, санітарно-гігієнічні норми, навчальні, виховні заходи в дитячих закладах були досить далекими від пропагованих у численних статтях і оголошеннях у нацистській періодичній пресі.

За свою роботу працівники підприємств і установ отримували заробітну плату. Президією Харківської Міської Управи на початку німецького управління була видана «Обов'язкова постанова про працю», якою передбачалося, що «заробітна платня, тарифні ставки і розцінки залишаються такими ж, якими вони були до початку війни, тобто до 22/VI – 41 р. [53, арк.6]. Нацистською владою Харківщини була розроблена єдина тарифна сітка та ставки заробітної плати для робітників підприємств (додаток А). Вона визначалася погодинно, із розрахунку 1 карбованець за годину некваліфікованому робітнику і 1.70 крб. – кваліфікованому. Одна місцева марка при цьому дорівнювала 10-ти карбованцям» [19, арк.77]. На

підприємствах за позаурочну роботу, за роботу у нічний час або у вихідні дні тощо надбавки не допускаються [196, арк.77].

З початку 1942 року з метою залучення місцевих жителів до роботи та підвищення продуктивності роботи працюючих перейшли до відрядно-преміальної оплати праці. §2 «Розпорядження про регулювання заробітної платні та умов праці промислових робітників» передбачав «збільшення заробітної платні за продуктивність праці: 1. Платня, встановлена §2 сплачується тим робітникам, які здатні виконувати свою працю відповідно з фахом і у визначений час. Ті ж робітники, особливо фахові, які відзначаються продуктивністю праці, вищою за пересічну, або виконують важкі чи відповідальні роботи, можуть одержувати збільшену заробітну платню. Це збільшення треба варіювати згідно зі ступенем підвищення продуктивності, та у крайніх випадках воно може досягти не більше 50% основної заробітної платні, зазначеної в §2» [159, арк.14]. Якщо ж продуктивність праці під час виконання тієї чи іншої роботи була досить низькою, рекомендувалося «...здійснювати відповідні відрахування від основної заробітної платні» [159, арк.14]. Особи єврейської національності згідно з цим розпорядженням не повинні були отримувати жодних надбавок за високу продуктивність праці [159, арк.14]. Крім того, з заробітної плати встановлювався тариф для прибуткового податку з населення [183, арк.27].

У цілому на захоплених територіях середній заробіток кваліфікованого робітника становив 400 карбованців на місяць [196, арк.78]. Однак вчителі та лікарі отримували значно менше. Іноді частину заробітної платні видавали продуктами харчування. Так, робітники на залізниці отримували 250–300 крб. на місяць та щоденно 300 г хліба [719, с.307], прибиральниця в залізничній адміністрації отримувала грошей мало, проте щоденно обідала на роботі за рахунок підприємства (просяний суп та вівсянка), що дозволяло певним чином підтримувати фізіологічні потреби організму» [483, с.14]. Під час нацистського управління траплялися випадки, коли «не маючи грошей для виплати зарплати, підприємства платили робітникам своєю продукцією» [483,

с.14]. Заробітна плата жінок порівняно з чоловіками була значно меншою. Із нарахованої заробітної платні керівництвом підприємств, організацій, установ відраховувалася значна сума грошей у вигляді різноманітних податків. У результаті її розмір був настільки малим, що досить часто на неї не лише не можна було придбати необхідне, але й прогодувати себе та своїх близьких [43, арк.16]. На території Харківщини питома вага окремих елементів витрат у бюджеті працюючих за пересічної номінальної платні в 325 крб. на місяць становила 32% від заробітної плати (додаток Б).

На Харківщині, як і в цілому у підконтрольній військовій адміністрації зоні, оплата праці селян за роботу в колгоспах здійснювалася за результатами господарювання у 1941 році після виконання визначених нацистською владою державних поставок, створення посівного та страхового фондів. Розміри натуральної оплати встановлювалися органами влади [569, с.186]. Вона здійснювалася зерном, крупами, олією та іншими харчовими продуктами [719, с.307]. У середньому селянам, які працювали на польових роботах, видавали по 10–16 кг борошна на місяць [569, с.186]. Для сільського господарства низька оплата праці була однією з форм економічного пограбування українських селян, для яких основним засобом виживання залишалася присадибна ділянка, з якої годувалася переважна більшість населення. Вона ж, як і в довоєнний період, була й головним джерелом для сплати численних податків та обов'язкових поставок. Знесилені тяжкою роботою в контрольованих німцями господарствах селяни не мали достатньо часу та сил для її обробітку [569, с.186].

Керівники підприємств застосовували методи преміювання і покарання робітників. Автор статті «Чоловік та праця» Горін підкреслює, що: «Гарна праця, висока її продуктивність винагороджувалася видачею талонів на крам широкого вжитку. Премійовані в такий спосіб робітники могли придбати текстиль, взуття та інші товари» [111, арк.164]. Наприклад, у сільській місцевості «преміювання «передовиків» за високопродуктивну працю в громадських господарствах та за своєчасне виконання планів здавання

сільськогосподарських культур здійснювалося у формі роздачі певної кількості товарів першої необхідності, горілки, тютюну та ін. Вказані вище заходи в перші місяці нацистського управління позитивно сприймалися переважною більшістю селян, у результаті чого гітлерівцям вдалося організувати виробничий процес спочатку у відновлених колгоспах і радгоспах, а потім у створених на їх базі «громадських господарствах» і «державних маєтках», заготовити та поставити для потреб Вермахту і Німеччини досить велику кількість продовольства» [569, с.215].

Проте в більшості випадків нацистська влада щодо трудових ресурсів Харківщини проводила політику численних попереджень, штрафів, конфіскацій майна, ув'язнень, тілесних покарань [45, арк.166]. Для сільського населення представники «нового порядку» вводили паличну систему покарання за невихід на роботу. Екзекуції до сільськогосподарських робітників застосовувалися за навмисне чи необережне пошкодження різної сільськогосподарської техніки; самовільне припинення виконання роботи чи залишення робочого місця; недоцільне звернення до господаря на робочому місці. Крім фізичних покарань, численних штрафів, у селян за невчасно виконану або неякісну роботу у будь-який час без попередження нацистські господарі могли відібрати земельну ділянку або сільськогосподарський реманент. За невиконання плану, який встановлювала гітлерівська влада для всієї сільської громади, селян досить часто не лише брали в заручники, відправляли до поліцейського відділку чи в'язниці, а й навіть страчували.

Тих громадян, до яких за невиконання своїх трудових обов'язків уже застосовували різноманітні попередження, при повторній провині відправляли до так званих «виховних» таборів праці. Ось як німецька влада пояснювала працівнику причину його перебування в такому таборі: «Чому ти перебуваєш у виховному таборі праці? Тому що ти занедбав свою працю і обов'язки. Таким чином ти саботував розпорядження німецької влади, виданих в інтересах і твого народу. Кожен мусить працювати для загального добра, для відбудови у міру своїх сил і знань. Тільки той має право жити, хто працює, та працює не

лише, щоб заробити на своє утримання, а стільки, скільки від нього вимагає влада. На цей раз тебе покарано невеликою карою – втратою волі, хай же це буде тобі пересторогою в майбутньому. Будь пильним, охочим до праці, пунктуальним. Бережись повторення кари, яка буде дуже тяжкою» [213, арк.452].

Для місцевого населення було запроваджено систему податків і штрафів. Оподатковувалися будівлі, худоба і торгівля. Так, за утримання собаки слід було заплатити 50 крб., за корову здати 600 л молока (іноді 700 л) [436, с.32]. Крім того в сільській місцевості з 1942 року було введено подвірний податок із сільського населення «для забезпечення повноцінного життя та праці установ, організацій, управління селами, лікувальної та ветеринарної мережі». Нарахування подвірного податку проводилося залежно від кількості працездатних та непрацездатних членів сім'ї в розмірі 100–600 крб. із селянського двору [483, с.379]; подушний податок з населення складав 50 крб. на місяць [333, с.75]. Досить обтяжливими були податки з кустарних промислів (від обороту, від розміру вкладеного капіталу) [719, с.308]. Це викликало невдоволення населення. Зокрема, у Ступівці, що на Нововодолажчині, селяни виступили проти сплати надмірних податків. Тоді місцеві поліцаї заарештували та побили шомполами тих, хто висловлювався на зборах. Обурені люди заблокували управу з вимогою визволити земляків. Гнів був настільки потужним, що поліцаям довелося відпустити затриманих» [436, с.32].

Звільнення керівниками підприємств, установ, організацій працівників здійснювалося з таких причин: за власним бажанням [112, арк.69]; у зв'язку з переходом на іншу роботу [112, арк.77]; у зв'язку з невиконанням своїх обов'язків [112, арк.88]; у зв'язку з тривалою хворобою [111, арк.1]. При звільненні з роботи робітники втрачали пільги, наприклад, право на продуктові картки [46, арк.3]; перепустки до різних стратегічно важливих об'єктів [51, арк.20].

Німецька влада регулювала й питання соціального захисту місцевого населення. Його розв'язання покладалося на відділ суспільної опіки, створений у рамках ХМУ першого складу на чолі з Е. С. Віланом, що мав районні відділи в області [693, с.766]. Важлива роль у ньому належала районним пенсійним відділам, які виплачували населенню пенсії та різну грошову допомогу [120, арк.3]. Проте в роки нацистської окупації розмір пенсії, яка видавалася переважно репресованим за радянських часів, коливався від 75 до 120 крб. на місяць і в жодному разі не забезпечував літню людину необхідним мінімумом. Її не вистачало навіть на те, щоб викупити продуктовий пайок 2-ї категорії, який отримував дехто з цих пенсіонерів, не кажучи про те, що за ці гроші не можна було купити на ринку навіть один шматок мила» [214, арк.64; 65].

Умови проживання у місті були незручними. Із самого початку окупації цивільне населення було виселене нацистами зі своїх домівок у напівзруйновані або зруйновані оселі, в цокольні приміщення, в землянки, льохи. В одному приміщенні, де опалення було частковим або відсутнім, проживало одночасно по декілька сімей. Більшість осель була без освітлення і каналізації. Одне приміщення одночасно слугувало і для приготування їжі, і для прання, і для відпочинку. Непоодинокими були випадки, коли у працівників взагалі не було житла. Відпрацювавши зміну, вони залишалися для ночівлі у підсобних приміщеннях на підприємствах, установах, організаціях, а вранці знову приступали до роботи.

Із численними проханнями про надання житла, про покращення умов проживання цивільне населення зверталось до представників влади [414, с.1], проте кращі оселі Харкова та області були передані німецьким солдатам і офіцерам, прибічникам гітлерівської влади (у першу чергу поліцаям). Крім того влада міста й області розквартировувала німецьких солдатів і офіцерів по оселях місцевого населення [414, с.74; 75]. Непоодинокими були випадки, коли посадові особи, які займалися розподілом житла, привласнювали собі чужі квартири в кращих будинках, забирали з інших помешкань коштовні

меблі, надавали квартири родичам або знайомим за хабар [483, с.33]. У поодиноких випадках працюючим, переважно діячам науки і культури, нацистська влада надавала житло. Так, наприклад, заслуженому професору малярства М. Г. Бурачику була виділена квартира в буд. «Слово» № 5 по вул. Письменників [252, арк.9], письменнику А. Любченку – 2-кімнатна квартира в Шевченківському районі» [483, с.32].

Для працюючих складною була і ситуація з предметами домашнього вжитку. Сірники, гас, запальнички можна було придбати на базарі у німецьких солдатів, які під час окупації стали активними спекулянтами. Крім того, підвищеним попитом користувалися мило, голки, нитки та інший крам [483, с.27]. Значно легше було вижити у цих складних умовах особам, які вміли шити чи плести. Городянки-швачки за гроші чи продукти харчування перешивали речі, надаючи їм нового вигляду. Широкого поширення у той час набули різноманітні курси крою та шиття, де дівчата та жінки здобували необхідні навички з пошиття одягу, переважно елементарного (спідниці, сорочки, плаття, брюки, дитячі речі тощо) [483, с.27].

Для забезпечення належних соціально-побутових умов робітників влада створила на підприємствах посаду помічника директора з соціально-трудових питань. На цю посаду міг призначатися українець чи росіянин [690, с.68]. Із приводу цього Горін у статті «Чоловік та праця» підкреслює, що «Для своєчасного та точного визначення соціально-побутових потреб робітників на кожному великому підприємстві у директора був український або російський помічник з соціально-трудових питань. Директор втілював у життя пропозиції цього помічника і таким чином проявляв постійну турботу про своїх робітників, про забезпечення для них гарних соціально-побутових умов» [111, арк.165]. Проте, незважаючи на те, що на підприємствах планувалося проведення заходів із поліпшення соціально-побутових умов працюючих, у реальному житті майже нічого з цього реалізовано не було. Про себе давали знати катастрофічна нестача фінансових та трудових ресурсів. А головне – постійне погіршення військового стану гітлерівської армії на німецько-

радянських фронтах.

Гітлерівський режим Харківщини здійснював певну організацію дозвілля працюючих. У Харкові та інших містах і селах області були відкриті кінотеатри, кінозали, театри, різні виставкові зали. Однак у робітників часто не було бажання до них ходити у вільний від роботи час чи у вихідні дні. Причинами цього були мізерна заробітна плата; втома після важкої, виснажливої праці на окупаційних підприємствах; невідкладне виконання домашніх справ; побоювання бути заарештованими після комендантської години (особливо в зимовий час) тощо. А головне – небажання як працюючих, так і більшості населення, йти до ворожих кінозалів, кінотеатрів, театрів.

Діяльність нацистської влади у сфері трудових ресурсів на Харківщині принесла поневіряння і такий розмах терору, поряд з якими недавнє радянське минуле здавалося вкрай благополучним [484, с.308]. Проте, незважаючи на життєві негаразди, населення міста і області продовжувало жити, а швидше – виживати, одружуватися, народжувати дітей, відвідувати культурні, освітні заклади, чекало на зміни, сподіваючись на краще життя, хто з думкою про швидке визволення, хто й досі мав намір пристосуватися до « нової влади » [483, с.39]. Мешканці Харківщини були змушені працювати на німців з низки причин: непрацюючих першочергово відправляли до Німеччини, примушували працювати безкоштовно на громадських роботах (заготівля дров у лісі, розчищення доріг від снігу та бруду); безробітних підозрювали в лояльності до радянської влади [719, с.308].

Отже, на Харківщині в період нацистського управління (1941–1943 рр.) характерною рисою гітлерівського режиму була необмежена примусова експлуатація та пограбування місцевого населення. Нацистський режим міста й області докладав чимало зусиль для: 1) введення трудової повинності; 2) створення належних умов відносно підвищення продуктивності праці робітників; 3) стосовно працюючого населення міста представники « нового порядку » проводили політику загравання, яка здійснювалася шляхом обіцянок і заохочень.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати наступне: українським територіям у цілому і Харківщині зокрема нацистська Німеччина відводила роль однієї з численних колоній, що мало забезпечити економічну міць Третього райху. Відчуваючи гостру нестачу сировинних, транспортних та паливних ресурсів, дефіцит кваліфікованих кадрів, вона була змушена заповнювати ці прогалини за рахунок захоплених територій, у тому числі й українських. Оскільки керівництво гітлерівської Німеччини було зацікавлене в них лише з точки зору успішної реалізації економічних планів Третього райху, інтереси місцевого населення нехтувалися майже повністю. Для запровадження політики одержання максимальної економічної вигоди був створений розгалужений управлінський апарат із притягнення населення до загальної трудової повинності, що здійснювалося як агітаційними, так і примусовими методами.

У першу чергу місцеві робітничі кадри були задіяні на відбудовних роботах промислових підприємств та транспортного сполучення. Суттєву роль у частковій відбудові захоплених нацистами заводів, фабрик на Харківщині та подальшому економічному розвитку відіграли місцеві трудові ресурси: військовополонені, чоловіки, жінки, діти, особи похилого віку. Процес деіндустріалізації змусив певну частину мешканців переселитися до сільської місцевості, де трудова повинність складалася з натурального податку та обов'язкових робіт.

Із метою максимального залучення трудового потенціалу Харкова та області були створені біржі праці, відкриті ремісничі школи для підготовки робітників різних спеціальностей. Найбільш кваліфіковані українські робітничі, інженерно-технічні кадри німецьке військове командування планувало вивезти до Третього райху, який із часом мав перетворитися на найпотужніший центр промислового виробництва Західної Європи.

Умови праці та соціального захисту були незадовільними. Незважаючи на офіційне працевлаштування, регламент робочого дня міг варіюватися, особливо у сільському господарстві. Діяла жорстка система штрафів та

покарань; заробітна плата часто затримувалася.

На основі опрацьованого архівного матеріалу, спогадів учасників тих подій можна зробити висновки, що однією з суттєвих причин, що змусили цивільне населення Харківщини працювати на нацистських підприємствах, в установах та організаціях, були нестерпні умови проживання в результаті руйнації заводів, фабрик, комунальних підприємств, міських комунікацій (тепло- та водопостачання), завданої відступаючими регулярними частинами Червоної Армії в кінці літа – на початку осені 1941 року. Під час праці на нацистських підприємствах місцеве населення, отримуючи за важку роботу грошовий мінімум, з одного боку – брало участь у відбудові економіки Третього райху, з іншого – рятувалося від щоденних поневірянь.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження засвідчило, що трудова політика нацистського окупаційного режиму на Харківщині мала системний характер і була структурно інтегрована в загальну воєнно-економічну стратегію Третього Райху. Експлуатація трудових ресурсів регіону розглядалася не як ситуативний інструмент управління окупованою територією, а як один із механізмів забезпечення промислового відновлення, сільськогосподарського виробництва та логістичного обслуговування військових потреб. Визначальним чинником такого підходу став дефіцит робочої сили в Німеччині внаслідок мобілізації значної частини кваліфікованих кадрів до Вермахту, що зумовило нормативне й адміністративне оформлення політики трудової мобілізації на окупованих східних територіях, включно з Харківщиною, зокрема через рішення, які формалізували відновлення промислового господарства та підпорядкування місцевого трудового потенціалу окупаційним цілям.

Установлено, що стратегічна роль Харківщини для окупаційної адміністрації визначалася поєднанням її промислового, науково-технічного та

аграрного потенціалу, що робило регіон придатним для включення в систему забезпечення потреб німецької воєнної економіки. Саме тому трудова мобілізація населення набувала характеру керованої кампанії, що передбачала не лише залучення працездатних груп, а й поступове розширення контингенту мобілізованих у міру зростання кадрового дефіциту. Реконструйована динаміка залучення населення показує посилення примусової компоненти у 1942 році: межі допустимості щодо соціально вразливих груп поступово звужувалися, а трудові ресурси дедалі більше трактувалися як підконтрольний і взаємозамінний ресурс окупаційного управління. У цьому контексті використання праці військовополонених виконувало функцію компенсаторного механізму, який дозволяв оперативно перекривати пікові потреби, зокрема в сільськогосподарських роботах.

Доведено, що ефективність трудової експлуатації забезпечувалася створенням багаторівневої адміністративної інфраструктури, де основні управлінські рішення ухвалювалися окупаційними структурами, тоді як місцеві органи виконували допоміжні функції під жорстким контролем. Ця модель знижувала трансакційні витрати окупаційного управління, поєднуючи централізоване планування з використанням локальних кадрових і організаційних ресурсів. Значущою ланкою системи стали біржі праці як інструмент обліку, селекції та перерозподілу робочої сили, що перетворювало трудову мобілізацію на керований процес із формалізованими процедурами реєстрації, направлення та контролю виконання.

Установлено, що примусова праця на Харківщині функціонувала як режим із поєднанням адміністративного примусу та карального забезпечення, де відповідальність за невиконання трудових розпоряджень підтримувалася градацією санкцій – від економічного й фізичного тиску до ізоляційних та летальних практик. Такий механізм дисциплінування доповнювався організацією праці в умовах, які мінімізували соціальні гарантії й підсилювали контрольованість робочого процесу: регламентація тривалого робочого часу, обмеження відпочинку, відсутність стабільних норм охорони праці та

залежність доступу до базових ресурсів виживання від включеності у трудові практики. Сукупно це дозволяє інтерпретувати трудову політику окупаційного режиму на Харківщині як інституційно оформлену систему вилучення людського ресурсу, орієнтовану на максимізацію корисного ефекту для воєнної економіки Третього Райху за рахунок деградації соціальних і правових меж допустимого.

РОЗДІЛ 3

ВЕРБУВАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ХАРКІВЩИНИ ДЛЯ РОБОТИ В НІМЕЧЧИНІ

3.1. Добровільний виїзд мешканців Харківщини до Німеччини

Нестача робочих рук на промислових та сільськогосподарських підприємствах Німеччини була головною причиною розгортання агітації щодо виїзду населення захоплених німецькими військами територій України до Третього Райху. Агітаційна кампанія нацистів в Україні розпочалася безпосередньо наприкінці 1941 року. У ній першочергове значення надавалося великим містам: Харкову, Києву, Сталіному (Донецьку), Дніпропетровську (нині Дніпро) [436, с.45]. Організаційні роботи щодо набору населення Харківщини здійснювалися через вербувальні комісії, які почали функціонувати з січня 1942 року [483, с.384]. Нормативно-правовою базою для організації і діяльності таких комісій стали численні розпорядження та постанови німецького військового командування [188; 189; 190]. У Харкові комісії з вербування населення до Німеччини працювали в приміщеннях районних управ (Сумська №94); на Біржі праці на Чорноглазівській №5/7 і на території колишнього Текстильного інституту в Госпітальному провулку №3 [6, арк.170]. Згідно з I розділом Загальних приписів про вербування і використання робочої сили Сходу від 20 лютого 1942 р. вербувальним комісіям надавалися чіткі вказівки щодо правил набору населення до Третього Райху. Зокрема у вказівках наголошувалося: а) по можливості вербувати лише тих осіб, які станом на 22 червня 1941 р. проживали в області, де проводиться вербування; б) в межах заходу фольксдойче не вербувати [201, арк.19].

На Харківщині особливості роботи органів вербування були пов'язані зі співпрацею цивільної адміністрації та військового командування і вимагали максимальної допомоги з боку військових. Згідно з розпорядженням Райхсміністра східних областей Розенберга від 27 липня 1942 р. «Всі заклади

воєнного відомства повинні всебічно сприяти представникам генерального уповноваженого в наборі робочої сили для Німеччини» [213, арк.488].

Вербувально-агітаційна кампанія з приводу відбору і вивезення місцевого населення до Третього Райху проходила в декілька етапів: перший – кінець 1941 року – перша половина 1942 року; другий – із другої половини 1942 року – серпень 1943 року.

Підготовку відправлення місцевого населення до Третього Райху здійснювали господарські структури при ХМУ. Безпосередню організаційну роботу щодо вивезення «остарбайтерів» до Німеччини проводив відділ праці економічної команди «Харків». Місцеві біржі праці також займалися вербуванням робочої сили до Німеччини, залучаючи для цього і періодичну пресу [157, арк.750]. Так, зокрема, в №100 газети «Нова Україна» від 22 квітня 1942 року було опубліковано повідомлення начальника Харківської Біржі Праці доктора Ранне такого змісту: «Всі безробітні жінки Харкова можуть зголоситися на одержання роботи в Німеччині. Заяви будуть прийматися у вербувальній комісії на розі Сумської та Каразинської вулиць по буднях з 8 до 14 годин. З собою мати картку з біржі праці та паспорт» [576].

Про результати вербування ми дізнаємося зі звіту про діяльність бірж праці у період із 16 червня до 17 липня 1942 року: «В межах вербувальної кампанії за звітний період ми мали наступні успіхи: в цілому було відправлено 17 транспортних засобів та 17741 особа, серед яких 7918 – чоловіки, 9823 – жінки» [83, арк.6]. Родинам осіб, які виїхали на роботи до Німеччини, виплачували грошову допомогу.

Уточнити масштаби вивезених на роботи до Райху мешканців Харківщини допомагає звіт про «діяльність бірж праці Харкова в період із 16 вересня до 15 жовтня 1942 року», в якому зазначається, що «число поточних заяв про допомогу евакуйованим до Німеччини складає 20556. Загальне число утриманців, враховуючи дітей, – 51153. Щоденно надходять нові клопотання. За звітний період було виплачено 1 700 000 крб.» [83, арк.19].

Гітлерівська влада Харкова і області всіляко підтримувала місцеві біржі праці, надаючи їм різноманітну допомогу та численні пільги. Так, у зв'язку зі збільшенням виплати грошової допомоги рідним осіб, які поїхали до Третього Райху, нацистські біржі праці зіткнулися з певними фінансовими труднощами. Зважаючи на це, Харківський відділ праці видав спеціальне розпорядження наступного змісту: «У зв'язку зі збільшенням виплати грошової допомоги рідним осіб, які виїхали в Німеччину, що останнім часом трапляється все частіше, установи більше не мають змоги отримати достатньо коштів, щоб уникнути неприємного зволікання у виплаті компенсацій, тому просимо місцеві філіали банків на підставі заяв Бірж праці надавати їм кредити в розмірі 10.000 крб.» [30, арк.36].

Головними засобами ведення нацистами вербувальної пропаганди щодо добровільного виїзду населення Харківщини були: друкована продукція, усні виступи, радіопропаганда, кінопродукція. Вербувально-пропагандистською роботою займалися спеціальні підвідділи відділу пропаганди ХМУ. Інспекцію в справах поліграфії очолював О.І. Швед, а інспекцію в справах пропаганди образотворчої – Бурачек [101, арк.7].

Із перших днів управління Харківщиною нацистська влада почала упорядковувати поліграфічну базу. Німецьке командування масовими тиражами видавало численні пропагандистські листівки, у яких населення інформувалося про наміри і кроки нової влади щодо політики добровільного виїзду людей до Третього Райху на різноманітні роботи. У листівці «До громадян Харкова!» нацистська влада закликала місцеве населення до добровільного виїзду для того, щоб допомогти народному господарству Третього Райху, особливо сільському, яке потребує ще багатьох сотень тисяч робочих рук. І ви, громадяни Харкова, за прикладом десятків тисяч ваших земляків можете зробити свій внесок у справу близького миру. Їдьте на роботу до Німеччини!» [576, с.173].

Нацисти надавали перевагу пресі, оскільки саме вона користувалася у населення найбільшим попитом [503]. Агітаційні матеріали викладалися у

вигляді оголошень, закликів місцевої влади приєднуватися до лав від'їжджаючих до Третього Райху, численних репортажів та інтерв'ю з добровольцями, а також листів від остарбайтерів відповідного змісту. Так, наприклад, у статті Горста Гогензеба «Гітлер – визволитель» ідеться про надзвичайно привабливі умови праці східних робітників: «У дуже сприятливих умовах працюють вони і будують Нову Європу. В німецьких індустріальних округах вони мають чисті житла, добре і досхочу їдять і не повинні турбуватися про це» [344].

Важливе місце у вербувально-пропагандистській кампанії на території Харківщини посідали стінні газети, що розміщувалися на підприємствах, у різних установах та організаціях. У повідомленні служби безпеки про реальний стан німецької пропаганди в Україні у період із 4 березня 1942 по 1 липня 1942 року зазначалося, що стінні газети «редагують в Берліні. На малюнках демонструється положення на фронті, дружні прийоми робітників у Німеччині та життя німецьких робітників і селян. Ця пропаганда може вважатися позитивною» [216, арк.35]. Доброзичливе ставлення нової влади до сільського населення Харківщини мали демонструвати листівки й брошури про новий аграрний лад [483, с.654].

Ще одним різновидом періодичної продукції вербувально-агітаційного характеру на Харківщині були журнали, невеликі брошури і книги, зокрема: «Сучасна Німеччина», «Гітлер – визволитель», «Каторжний соціалізм», «Що буде після» і т. п. Так, журнал «Сучасна Німеччина», як підкреслено у замітці, опублікованій 9 жовтня 1942 року у №244 газети «Нова Україна», «висвітлює потужну техніку Німеччини, її неперевершений транспорт, культуру німецького сільського господарства, зразковий лад на підприємствах – ритм і гармонію праці в країні загалом» [387]. Крім возвеличення нацистського режиму, «нового порядку» Німеччини, певне місце приділялося й умовам праці та відпочинку на підприємствах, установах і організаціях Третього Райху.

Окрім засобів масової інформації, «розпочавши з березня 1942 р. депортацію українського населення на роботи до Німеччини, гітлерівці вирішили використовувати авторитет православної церкви. Вони примушували єпископів розсилати по парафіях заклики до віруючого населення добровільно їхати на роботу. Ці відгуки друкувалися також у пресі» [389, с.21].

Найбільш поширеним методом вербування було залучення самих робітників, які їхали у відпустку на батьківщину [483, с.656]. Для цього на підприємствах Харкова та області скликалися загальні збори, на яких громадяни, які вже побували в Третньому Райху, розповідали про те, як добре їм живеться в Німеччині. 19 січня 1943 року у №325 газети «Нова Україна» була опублікована замітка «Повернення», де йшлося про харків'янку п. О., яка взимку 1942 року добровільно поїхала до Німеччини. Там вона добросовісно працювала у місті Росток. Через півроку, дізнавшись, що у неї в Харкові захворіла донька, вона попросила свого німецького господаря відпустити її. Німець погодився. «Коли п. О. приїхала додому, родичі й знайомі її не впізнали. Перед ними була не знесилена та змарніла, а квітуча жінка, повна енергії й бадьорості. Після того, як її донька одужала, п. О. пішла до бургомістрату і заявила: «Хочу вдруге поїхати до Німеччини» [389].

Слід відзначити, що дійсно в перші воєнні роки німці надавали право окремим східним робітникам (у зв'язку з втратою чи погіршенням стану здоров'я, з вагітністю) залишати Німеччину. Це слугувало свого роду пропагандистським кроком – повертатися додому у гарному фізичному і моральному стані, як було описано в замітці. Проте такими могли виступати лише окремі працівники, підібрані нацистами для агітаційної кампанії.

Дуже ефективним засобом впливу на місцеве населення вважалися пропагандистські декларації і плакати, що розміщувалися на стінах будинків і парканах та приваблювали перехожих своїми яскравими зображеннями [483, с.655]. Борис Панасенко – мешканець Харкова періоду нацистського управління, пригадує: «були розклеєні плакати, які закликали добровільно

їхати на роботу до Німеччини. Добра рожевошока баба радісно сповіщала: «Їду завтра, хто зі мною?» [505, с.37]. Нацистські агітаційні плакати розповідали про «щасливе життя простих робітників і селян в Третньому Райху», «радісне життя німецької молоді, дітей» [6, арк.142-144]. У більшості випадків до плакатів додавалися листівки різноманітного змісту, що зазвичай закінчувалися наступними словами: «Записуйтеся до бюро вербування для виїзду на працю до Німеччини!» [6, арк.83]. Типові приклади вербувально-агітаційних плакатів наведено в Додатках В – Д.

Нацистська вербувально-агітаційна друкована продукція розповсюджувалася серед:

- працездатних чоловіків і жінок. У періодиці постійно вміщувались оголошення начальника Біржі праці «Українські жінки-робітниці знайдуть роботу і хліб у Німеччині!». Наприклад, в газеті «Нова Україна» №72 від 18 березня 1942 року було опубліковано його оголошення такого змісту: «Українські жінки, які хочуть працювати в Німеччині, особливо ті, які мають досвід роботи на фабриці чи виробничому підприємстві, можуть з'являтися до вербувальної комісії (ріг Сумської та Каразинської) щодня, починаючи з 19 березня з 8 до 2 години. Комісії потрібно надати картку явки від Біржі праці. Там же можна буде отримати будь-яку інформацію» [541]. Їх приваблювали кращими умовами праці та життя;
- підростаючого покоління;
- батьків громадян, які мали бажання добровільно виїхати до Третього Райху. Так, зокрема, 6 вересня 1942 року газета «Нова Україна» опублікувала вдячний лист батька двох таких дітей. «Повернувшись із радянського полону і довідавшись, що двоє моїх дітей, син Валентин та дочка Надія, виїхали до Німеччини на роботу, я з радістю прийняв цю звістку. Я певен, що там вони побачать культурне життя, пізнають велику мораль національної єдності німців, у яких чесна, дійсно корисна для суспільства праця і порядок є невід'ємними рисами нації, а

принципи виховання дітей виходять з глибоко ідеологічного світогляду» [486].

Вербувально-агітаційна діяльність нацистської влади в Харкові і області була тісно пов'язана з роботою міської радіомережі. Задля більшої продуктивності нацистське радіо, крім огляду місцевої преси, оголошень міської управи, концертів класичної української і західноєвропейської музики, висвітлювало ідеї нової Європи, у побудові якої українському населенню відводилася значна роль. Із гучномовця, встановленого на кабіні автомобіля, що повільно рухався вулицями Харкова, транслювалися передачі, призначені для рідних оstarбайтерів, зачитувалися листи останніх, у яких ішлося про гарні умови роботи і відпочинку в Третньому Райху, передавалися вітання їх близьким людям [538, с.60]. Через засоби масової інформації представники гітлерівської влади запрошували населення прослухати радіопрограми, присвячені різноманітним подіям [538].

Ефективним вербувально-пропагандистським засобом нацистів був кінематограф. Місцеве населення цікавилось здебільшого воєнною кінохронікою і документальними фільмами про східних робітників [483, с.653]. Кінострічки головним чином складалися з декількох частин: спочатку описувалися подробиці побутового життя рядового громадянина в радянські роки (голод, холод, розруха), потім демонструвалася дорога до Німеччини (святкові домашні проводи особи, яка від'їжджала до Німеччини, на вокзалі, перебування в комфортабельних вагонах німецьких потягів). Далі були кадри, на яких показувалось, як для приїжджих українців влаштовувались екскурсії містами та селищами, описувалися сприятливі умови праці і відпочинку, створені німцями для східних робітників. Наприкінці кожної кінострічки диктор обов'язково зачитував листи вдячності німецькій владі чи повідомлення працюючих у Німеччині громадян. У кінотеатрах Харкова демонструвалися наступні агітаційні кінострічки: «Життя робітництва у Німеччині», «Ми їдемо до Німеччини», «Ми творимо в Німеччині», «Дорога до Райху», «Лист на Батьківщину» та інші. Сюжет кінострічки «Життя та

праця робітництва Німеччини» переконливо розповідав про життя, працю і відпочинок німецького робітника [456]. Проте нацистський кінематограф не говорив про різницю в ставленні до робітників із Радянського Союзу та інших європейських країн і неправдиво висвітлював роботу і життя в Німеччині ост-робітників [193, арк.34, 35].

Ще одним засобом нацистської вербувально-пропагандистської кампанії було проведення на Харківщині численних виставок. Так, газета «Нова Україна» за №419 від 22 червня 1943 року запрошувала харків'ян і гостей міста відвідати виставку «Чудова Німеччина», яка розповідала про: «Баварські Альпи, перетяті вгорі легенькими хмарками, чудесний музей св. Флоріяна, бастионну вежу Мюнхгаузена, середньовічні замки і фортеці» [391]. Темі праці і умов проживання українських робітників у Німеччині була присвячена виставка, яка проходила в Харкові 28 вересня 1942 року [390]. Крім картинних проводилися виставки-фоторепортажі.

Особам, які погоджувалися добровільно поїхати на роботу до Третього Райху, влада обіцяла надати певні пільги [5]. У першу чергу це стосувалося висококваліфікованих спеціалістів. Професор Михайло Сахаров розповідав: «Якщо ви добровільно поїдете, то, по-перше, поїдете разом зі своєю сім'єю, по-друге, вам буде надано достатньо місця, тому ви зможете взяти з собою великий багаж. По-третє, ви – інженер, і поїдете працювати на посаді інженера. Працювати будете там, де побажаєте, тому що їдете добровільно» [350, с.154].

Лікарям-добровольцям нацистська влада Харківщини обіцяла: 1) заробітну плату 400-600 марок залежно від обсягу роботи і стажу; 2) загальнонімецький громадянський пайок і картки на промислові товари; 3) квартиру з освітленням і опаленням; 4) можна брати з собою дітей старше 16 років і утриманців; 5) договір на 1-18 років [91, арк.86].

Щоб прискорити виїзд населення Харківщини, нацистська влада створювала сприятливі умови для заохочення цілих родин [146, арк.820]. Зокрема, родинам осіб, які добровільно виїхали на роботи до Німеччини,

обіцяли виплачувати грошову допомогу, але вона надавалася за певних умов:

1. Якщо родина чи окремі її члени були на утриманні людини, яка виїхала.
2. Якщо сім'я проживала разом з людиною, яка виїхала.
3. До списків включаються тільки непрацездатні члени сім'ї, які були на утриманні людини, яка виїхала, і дружина, якщо вона має дітей до 4-х років.
4. У примітці повинна бути відмітка старости про те, що сім'я дійсно потребує такої допомоги.
5. У гр. 4. повинні бути занесені особи, які будуть отримувати допомогу [84, арк.127].

Для родичів завербованих до Німеччини розроблявся комплекс заходів щодо розподілу продуктів харчування [83, арк.1]. У Відділі харчування, що знаходився за адресою вулиця Сумська 31, рідні громадян, відправлених до Німеччини, мали право отримати продуктові картки [112, арк.4зв]. У районних центрах і селищах області родичам працівників, які виїхали до Німеччини, представниками влади також видавалися продуктові картки. Задля цього складалися спеціальні списки та проводилося анкетування осіб, які мали право на таку допомогу [104].

До того ж, із вересня 1942 року Відділ розподілу харчування в м. Харкові обіцяв видавати такі картки і батькам остарбайтерів, котрим на той час уже виповнилося більше 60 років [31, арк.16].

У більшості випадків до Німеччини від'їжджали лише батьки, залишаючи своїх малолітніх дітей вдома. Причин такої поведінки було декілька: по-перше, батьки сподівалися, що з часом зможуть перевезти до Третього Райху і свої родини; по-друге, вони були впевнені, що незабаром повернуться на батьківщину; по-третє, побоювалися, що їх малолітні діти не витримають важкого переїзду. Але насправді, зважаючи на складні умови життя на захоплених територіях, коли все працездатне населення мало якось заробляти собі на життя, маленькі діти фактично були кинуті напризволяще. Тому для дітей остарбайтерів німецька влада Харківщини планувала відкрити дитячі будинки [45].

24 липня 1942 року заступником обербургомістра М.С. Сліпченком було видано розпорядження №292 по Харківській міській управі з приводу цього: «З огляду на необхідність обслуговування родин фахівців, які виїхали за відрядженням Харківської біржі праці на роботу до Німеччини, Харківська міська управа вважає доцільним відкрити дитячий будинок на 100 дітей зазначених фахівців. Відділу Громадської спілки міської управи негайно взятися до організації цього дитячого будинку. Фінансовому відділу розглянути та затвердити кошторис на III-й квартал для організації та утримання даного дитячого будинку» [56, арк.84].

Як пропагандистський хід, нацистська влада Харківщини видавала так звані «охоронні листи» на майно громадян, які добровільно від'їжджали до Німеччини. У них було зазначено наступне: «Увага. Дана квартира (прізвище, адреса особи, яка від'їжджала до Німеччини) знаходиться під охороною німецького командування. Заборонено без дозволу польового коменданта розпоряджатися цією квартирою та брати предмети вжитку» [31, арк.7].

Крім того, мобілізовані на різні роботи до Німеччини мали право згідно з «Постановою опікунської ради про призначення опікунів на майно неповнолітніх і осіб, мобілізованих на роботу до Німеччини», призначати на своє майно, залишене на батьківщині, опікунів-наглядачів. У першу чергу ними ставали батьки мобілізованого, а якщо їх не було, то найближчі родичі [73].

Нацистська влада видала низку відповідних документів, які декларували певну матеріальну підтримку селян, які добровільно поїхали до Третього Райху, та їх родин. Влітку 1942 року таємною постановою німецького уряду українцям, які працювали в Третьому Райху, було дозволено подавати заяви про наділення землею в Україні. На певну частину сільського населення це подіяло [569, с.258].

Рідним осіб, які виїхали на різні роботи до Третього Райху, владою надавалося право на листування. Так, оголошення «Увага харків'яни і харків'янки!» від 16 травня 1942 року повідомляло: «Незабаром буде

встановлене і регулярне поштове сполучення. Сотні листів та листівок від харків'ян, які працюють у Німеччині, уже надійшли та будуть роздані. До Німеччини можуть писати і їх рідні. Коли ви не знаєте, куди писати, приносьте листи та листівки на Біржу праці, Шпитальний пров. №3, перший поверх, велика зала, там знайдуть адресата. Листи не потребують поштової оплати» [543].

Дозволялося до Німеччини надсилати зимовий одяг. Зі звернення начальника біржі праці Майєра, керівника військово-цивільного відомства до населення м. Харкова дізнаємося, що: «Родичам зі східних регіонів України тепер надається можливість послати зимовий одяг тим, хто поїхав до Німеччини. Подбайте про те, щоб ваші рідні одержали його якнайскоріше. Для цього потрібно зробити наступне: 1. Робітники, які працюють у Німеччині, надсилають своїм рідним листи з двома заповненими додатками, із пакувальним матеріалом для відправлення посилок. 2. Ті, хто одержить такі листи, передають на збірний пункт, що знаходиться за адресою Харків, Мала Панасівка №1 з 8 до 11 год. ранку, одяг в лантуху або торбі з тканини вагою до 40 кілограмів. Мішок або торба закриваються лише після здачі. Доцільно на кожній речі написати ім'я одержувача. 3. За даний одяг сплачуватиметься спеціальна грошова допомога. Речі залишаються власністю одержувача» [234].

В окремих випадках німецька вербувальна пропаганда була надзвичайно ефективною. Так, в петиції 25-ти харківських жінок до нацистського керівництва Бютуке-Верке в Берліні зазначалося: «Ми, жінки з України, звільнені німецькою армією від єврейсько-більшовицького ярма, відгукнулися на заклик німецького командування добровільно виїхати до Німеччини» [636, с.114].

Опубліковані в газетах, журналах, листи до рідних переконливо вплинули на настрої населення. У листах, що писали робітники з Німеччини до Харкова, завжди підкреслювалося наступне: «живу у гарних умовах. Переді мною

відкрився зовсім новий світ. Люди поважають мене, і почуваюсь тут я дуже добре. Німецькі робітники привітні» [112, арк.123].

Про прийнятні умови праці і відпочинку розповідає лист із Німеччини, написаний 12 липня 1942 року: «Рідна Мамуня! Я не знаю, з чого почати. Але я писатиму найголовніше. Я потрапила в Гамбург. Не в саме місто, а в приміське село. Працюю у селянина. Але це зовсім інший селянин, ніж у нас. Він має 12 корів. Я дою корови. Працюю виключно вдома, ще жодного разу не була в полі. Мої господарі чудові. Я вже дуже добре говорю німецькою. Ніхто не вірить, що я з Харкова. Втім я дуже задоволена і ні про що не жалкую. В мене є три подружки-німкені. Вони подарували мені срібний перстень з камінцем, фартушки і багато іншого. Я листуюся з Клавою Ошкамп. Мамуню, я сумую за тобою. Всім передай привітання. Мені тут чудово» [486].

Повіривши таким повідомленням, зіткнувшись із досить складними життєвими умовами на захопленій території, деякі представники населення Харківщини потягнулися до вербувальних комісій, а з часом і до залізничних вокзалів [388]. Громадяни, що від'їжджали з Харківщини, сподівалися на покращення свого життя та на те, що їхні мрії реалізуються в Третньому Райху. Автор Володимир Краснобрижий у статті «Мої враження в Третньому Райху», яка була опублікована у №19 газети «Нова Україна» від 16 серпня 1942 року, підкреслює: «в дорозі по вагонах тільки і розмов: «Я хочу... Я зроблю...» – і все це не лише мрії, а й цілком реалістичні плани на майбутнє. Всі впевнені в тому, що ці бажання та мрії в Третньому Райху будуть здійснені»; «Я хочу вдосконалитися в Третньому Райху як електрик. Хоч я і не поганий робітник, але повернусь із Третього Райху значно кращим спеціалістом», – міркує в другій групі літній чоловік» [451]. Здобути нову кваліфікацію в Третньому Райху сподівалася і П.А. Северина: «Тепер разом з іншими їду до Третього Райху. Хочу подивитися, як там живуть люди, як вони працюють. Хочу сама повернутися з Третього Райху культурною людиною. Вірю в це і радію. Виберу спеціальність і повернусь на батьківщину кваліфікованим робітником. Буду вивчати там німецьку мову. Ніколи і не мріяла, що потраплю за кордон.

Та хіба могли ми, сільські дівчата, раніше мріяти про таку подорож? Раджу своїм подругам та знайомим їхати до Третього Райху» [616].

Причин добровільного виїзду харків'ян і мешканців області на різні роботи до Німеччини було декілька, зокрема:

- причини економічного характеру: велике бажання позбутися важких умов проживання: безробіття і голоду;
- вплив німецької вербувально-агітаційної пропаганди;
- бажання і значне прагнення здобути: гарну освіту, ту чи іншу спеціальність, вивчити іноземні мови;
- цікавість певних категорій населення до життя людей за кордоном;
- бажання під час транспортування до Німеччини втекти на фронт із метою йти воювати проти ворога [538, с.60;61].

Перші дві причини були найбільш вагомими [513, с. 217].

Відправка добровольців до Третього райху здійснювалася з перших днів нацистського управління Харківщиною поетапно.

Перший етап – організаційний. Нацистське керівництво Харкова й області розробляло і видавало численні інструкції з приводу транспортування мобілізованих до Третього Райху [28]. У 1942 році німецьким командуванням були розроблені правила поведінки добровільно від'їжджаючих на шляху прямування. Найважливішими з них були наступні: беззаперечне виконання наказів супроводжуючих нацистів; бережливе витрачання продуктів харчування, котрі видавалися на декілька днів; не дозволялося залишати вагони; потрібно було дотримуватися ідеальної чистоти на прикордонних вокзалах та інше. Транспортним рекомендувалося брати в дорогу ковдру, одяг, взуття, чашку, тарілку, виделку та ложку. Вербувальні комісії безпосередньо відповідали за доставку цивільного населення Харківщини до Третього Райху [702, с.216].

Другий етап – підготовка ешелонів для відправки до Третього Райху. Так, люки вагонів щільно закривали; людей забезпечували відрами з водою; у вагонах для справлення природних потреб робили отвори; обладнували

спеціальні місця для поліції, яка супроводжувала депортованих у потягах. Вагони маркували спеціальним знаком «Ru», тобто росіяни.

Третій етап – перебування добровольців на території збірних пунктів. Цивільні робітники з Харківщини перед посадкою у вагони розміщувалися на території тимчасових збірних пересильних пунктів міста та області [428]. Там вони відповідали на численні запитання представників німецького командування, заповнювали картки, де зазначали, в якій галузі хочуть працювати. Оскільки майбутні працівники мали бути фізично здоровими, на збірних пунктах проводився обов'язковий медичний огляд. Зокрема, в умовах проживання і роботи для тих, хто відправляється до Третього Райху було зафіксовано: «1. Чоловіки і жінки, які їдуть до Третього Райху без родичів, повинні бути здоровими» [749, с.133]. Олександра Понеділок (Щербина) пригадує: «Привезли нас до Харкова. Нам сказали, що буде медогляд і що хворих відпустять додому» [523, с.223].

Нацистська влада Харківщини видавала лікарям численні спеціальні інструкції щодо проходження населенням медичного огляду. Наприклад, у розпорядженні від 31 березня 1942 року головного лікаря 1-ої поліклініки проф. Добровольського був установлений перелік «протипоказань до фізичної праці: вагітність більше 5 місяців; активний, відкритий туберкульозний процес легень; загострення кісткових та суглобових процесів та туберкульозу; вади серця, судин та нирок в стадії субкомпетенції та декомпетенції, в тому числі гіпертонії; набряк печінки, ерозійні захворювання, запальні процеси жовчного міхура та жовчних шляхів; виразки шлунку та 12-ти палої кишки; всі гострі захворювання шлунково-кишкового тракту; наслідки енцефаліту (постінфекційного енцефаліту); загострення хвороби суглобів та периферійної нервової системи (ревматизму, анемії тощо); всі інші захворювання з підвищенням температури понад 37,4; явне каліцтво; наявність в родині тяжкохворого, який потребує догляду, коли інших членів родини, що можуть його забезпечити, в домі немає» [91, арк.16].

Така відносна «турбота» про від'їжджаючих була пов'язана, по-перше, з тим, що робітники мали бути готовими до тяжкої роботи в Третьому Райху; по-друге, подібні заходи давали можливість вберегти німецьке населення від проблем, пов'язаних із хронічними фізичними і психічними захворюваннями працівників. Про результати проведених медоглядів регулярно повідомляли органи управління у вигляді звітів [670, с.92]. Наприклад, у звіті про діяльність бірж праці Харкова у період з 16 вересня до 15 жовтня 1942 року підкреслювалося, що протягом звітного періоду було оглянуто 1722 чоловіків, із них 1079 працездатних, та 1264 жінок і дівчат, із них – 212 здорові, 1052 непрацездатні [83, арк.16].

Четвертий етап: під охороною поліції добровольців відправляли з пересильних таборів на залізничні вокзали області [66, арк.49].

П'ятий етап: відправлення і супровід нацистською охоронною командою депортованих до Німеччини.

Під час перебування на території збірних пунктів і пересильних таборів, а особливо під час транспортування до Третього Райху, майбутні східні робітники повинні були дотримуватися певних правил поведінки, що були розроблені військовим керівництвом Вермахту. У них було зазначено наступне: «Робітники й робітниці Сходу, Вас обрано для того, щоб Ви працювали у Великонімецькій державі і тим самим зробили свій внесок у створення нової і кращої Європи. Коли Ви готові свідомо і чесно виконати Ваш обов'язок, тоді з Вами будуть поводитися гарно і справедливо. Проте хто думає, що може протистояти розпорядженням німецьких урядовців, нехай не сподівається на поблажливість. Тому звертаємось до Вас, у Ваших інтересах поводитися перед від'їздом та під час транспортування спокійно і гідно. Головне – виконуйте всі накази супроводжуючих. Вікна і двері в таборі та у вагонах мають бути замкнені від заходу до сходу сонця. Хто не виконає даних розпоряджень, буде відповідати за наслідки. Якщо в темну пору доби будуть відчинені двері або вікна, або будуть спроби вчинити це, і винуватців не знайдеться, будуть покарані будь-які дві людини з цього приміщення. З вами

нічого не станеться, якщо будете поводитися дисципліновано. Думайте про себе, про Ваші родини та про кращу вільну Європу. В Німеччині отримаєте достатнє харчування і гарні приміщення» [213, арк.451].

Крім того, нацистською владою розроблялися інструкції щодо кращого супроводження робітників до Третього Райху. Так, у загальних приписах про вербування і використання робочої сили Сходу від 20 лютого 1942 року зазначено: «Робоча сила направляється в Райх тільки закритим транспортом. Начальнику потягу вручаються списки транспортованих, з яких один призначається відповідному поліцейському органу місця використання робочої сили. Транспортний засіб знаходиться під охороною поліції порядку. На кордоні Райху транспортованих пропускають через табір знезараження, після чого вони потрапляють до проміжних пересильних таборів, а звідти до місця роботи. Охорону пересильного табору бере на себе охоронний підрозділ. З пересильного табору робочу силу конвоюють охоронці підприємства, на якому її будуть використовувати. В окремих випадках транспортування закінчується безпосередньо на великих підприємствах» [201, арк.19].

Вище німецьке керівництво не тільки розробляло та впроваджувало плани щодо кількості потягів з робітниками в нацистську Німеччину, але й досить ретельно перевіряло стан дотримання цих планів. Якщо плани не виконувалися, давалися вказівки щодо їх негайного виконання [228, арк.51].

Ті, хто повірив і добровільно поїхав працювати до Третього Райху, дуже швидко зіткнулися з суворою реальністю [430, с.53]. Виявилося, що обіцянки, які давали їм вербувальники в Харкові, в Німеччині не відповідають дійсності. «Нас тримають як військовополонених під замком. Не дозволяють без нагляду ходити в місто. Коли ми сюди прибули, то взяли до роботи з великою радістю та енергією. Однак ми не отримуємо необхідних продуктів, з кожним днем втрачаємо сили і тому не можемо збільшити продуктивність праці» [636, с. 114].

Наслідком таких листів «східних робітників» із різних підприємств Третього Райху став негативний вплив на настрої і думки населення

окупованої Харківщини. Люди відмовлялися від добровільного виїзду до Німеччини, що фактично руйнувало нацистську вербувально-агітаційну кампанію. Добровільно їхати до Німеччини погоджувалися одиниці. Наприклад, «в період 1941–1943 рр. з м. Люботин до гітлерівської Німеччини добровільно виїхало 36 осіб. Коли взяти до уваги той факт, що загалом у період окупації з м. Люботин до Третього Райху нацисти відправили понад 800 осіб, то в середньому кожен 20-й вивезений ними люботинець поїхав туди зі своєї згоди» [661, с.100].

З часом мешканці Харківщини розчарувались в діях нової влади і перестали довіряти обіцянкам про краще життя. Оксана Соловей у своїх спогадах наводить приклад, коли проста дівчинка, харків'янка, з обуренням відреагувала на інформацію, опубліковану на одному з німецьких пропагандистських плакатів із зображенням дівчини, яка тримає миску із гарячою стравою: «Чим вони спокушають? Юшкою, щербою. За кого вони нас мають?» [711, с.24].

У цілому запроваджена система обіцянок, соціального тиску та брутального терору дала нацистам змогу 1942 року депортувати із завойованих східних територій понад 1 млн цивільних робітників, більшість з яких (714 тис.) були вихідцями з України [436, с.49]. На сьогоднішній день досить складно встановити точну кількість населення Харківщини, яке в першій половині 1942 року добровільно виїхало до Німеччини на роботи. Головна причина полягає в тому, що у післявоєнний і пізніший період колишні оstarбайтери під час процедури повернення з Німеччини на Харківщину в анкетах, що їх примушували заповнювати співробітники НКВС, а з часом і КДБ, вказували недостовірну інформацію про те, яким чином вони були туди відправлені. Причини такої поведінки цілком зрозумілі. Найчастіше вони полягали у побоюванні фізичної розправи та небезпеці бути названими «зрадниками батьківщини», а це клеймо зачепило б не лише їх самих, а й рідних та друзів. Бути відправленим на заслання до Сибіру та на Далекий Схід не хотів ніхто [83, с.231].

Однак зі звіту «Вікдо-Харків» ми дізнаємося, що за період із 16 квітня до 15 травня 1942 року до Німеччини було відправлено 11 потягів, у яких вивезено 4496 чоловіків і 7831 жінка [105, арк.1;2]. За 7 місяців 1942 року до Третього Райху з Харкова було вивезено 33491 спеціалістів [16, арк.26]. У цілому на Харківщині відсоток тих, хто виїхав до Німеччини добровільно, був незначним [96]. Наприклад, із 3644 осіб, відправлених із Дергачівського району в 1941-1943 рр., лише 329 осіб чоловічої і жіночої статі погодилися виїхати добровільно. У відсотках ця цифра складає лише 1 % від загальної кількості [608360, с.39].

Отже, цілеспрямованою, продуманою і досить переконливою виявилася вербувально-агітаційна кампанія щодо набору і добровільного виїзду населення Харківщини до Третього Райху. Частина населення Харківщини, під дією агітації та життєвих обставин повірила красномовним обіцянкам і погоджувалася їхати на роботу до Німеччини. Однак, з часом стало зрозуміло, що в реальному житті все виглядає інакше. Від самого початку, з моменту транспортування, проявлялись значні обмеження і утиски. Не відповідала дійсності інформація про умови перебування та праці в Німеччині, про що харків'яни довідувались із листів тих, хто погодився на виїзд. Щодо питання задекларованої нацистами матеріальної підтримки сімей, члени яких добровільно поїхали на роботу до Райху, то вона надавалася лише доти, доки не вичерпався потік добровольців. При цьому отримати її було досить складно, особливо це стосувалося продовольчих пайків. Фінансові субсидії також видавалися не щомісяця. Тому кампанія набору східних робітників на Харківщині спочатку носила переважно добровільний характер, але масовою так і не стала.

3.2. Примусове вивезення трудових ресурсів Харківщини до Третього райху

Добровільний виїзд населення Харківщини до Німеччини в 1941-1942 роках не мав масового характеру [502, с.65]. Протягом першої половини 1942 року кількість осіб, які б бажали добровільно виїхати до Німеччини, постійно зменшувалась. Про це красномовно свідчить донесення гарнізонного коменданта, в якому здійснюється аналіз кампанії з вербування в Харкові за період із 16 травня до 15 серпня 1942 року: «Вербування робітників-фахівців із Харкова та області для відправлення, яке мало б здійснюватися всіма доступними засобами, тепер наштовхується на значні труднощі, тому що, з одного боку, число працездатних чоловіків і жінок постійно скорочується, з іншого боку – готовність працювати значно знизилася, і заяв від добровольців тепер майже не надходить. Причина частково полягає в тому, що робітники, які повернулися з Німеччини, розповідають мало приємного про те, як з ними поводитися тощо» [749, с.135]. І як сигнал до зміни методів набору робочої сили звучить висновок: «німецькі збройні сили, які понесли такі великі жертви заради звільнення України, не можуть допустити того, щоб молоді сильні люди тинялися вулицями і займалися дрібницями» [537, с.88].

Після запровадження в березні 1942 року посади головного уповноваженого з використання робочої сили, яку обійняв Фріц Заукель, масштаби роботи вербувальних комісій на Сході значно зросли. На початку квітня 1942 року Заукель відправив Райхскомісару Коху телеграму з наступним змістом: «Я наголошую на важливості вербовки, за яку ви разом з комісіями відповідаєте переді мною, а також прошу вжити всіх необхідних заходів, в тому числі і жорсткого застосування трудової повинності, щоб у короткий термін кількість завербованих збільшилась втричі» [174, арк.22; 23]. 3 жовтня 1942 року Заукель у листі міністру з управління захопленими східними областями Мейєру знову наголошував на необхідності

максимального вилучення додаткової робочої сили зі східних територій [569, с.259].

Керуючись цими розпорядженнями, з весни 1942 року німці перейшли до силових методів набору робочої сили до Німеччини. Тож, із другої половини 1942 року і до кінця режиму нацистського управління (серпень 1943 р.) на території Харківщини тривав другий етап вербування населення. Факторами, що спричинили посилення примусового вивезення місцевого населення Харківщини до нацистської Німеччини, стали: 1) діяльність нацистських каральних загонів, що вели боротьбу з партизанами; 2) евакуація населення під час відступу німецької армії восени 1943 року; 3) необхідність працювати в тилу; 4) саботаж окремих німецьких чиновників і підприємців процесу мобілізації. В окремих населених пунктах, де значний відсоток становили німецькі поселенці, кількість депортованих була порівняно невеликою, так як щодо їх залучення для робіт в Німеччині існували певні обмеження [568, с.85-87].

Організаційні дії з приводу примусового вивезення населення до Німеччини на Харківщині продовжували виконувати представники господарських структур, наділені додатковими повноваженнями. Вони мали право встановлювати для вербувальних місцевих органів рознарядку на вивезення робочої сили. Заявку на кількість людей, які підлягали відправці на примусові роботи до Третього Райху, старостам і бургомістрам давав гебітскомісар. Крім встановлення рознарядки представники вербувальних комісій ретельно до дріб'язковості перевіряли виконання кербудами постанов. Так, наприклад, із розпорядження голови комісії з вербування Гуренка стає зрозумілим, що відслідковувались найнезначніші порушення: «За свідоцтвами, що я маю, на Катеринославській вул. у буд. №8, кв.7. живе М.П. Сендель. Ця особа цілком здорова та бездітна, але повістки їй чомусь не надходять. Пропонуємо дати пояснення з приводу вище зазначеного» [70, арк.51].

У більшості випадків саме від бургомістрів, керівників домоуправлінь та інших представників нової влади залежало, хто із громадян поїде на роботу до Німеччини, а хто залишиться. Вони по-різному ставилися до питання мобілізації місцевого населення до Німеччини: ті, які бажали вислужитися перед нацистами, були налаштовані до українців достатньо вороже, інші – навпаки, співчували і надавали допомогу [711, с.24;25].

На Харківщині списки мобілізованих, призначених на комісію, складалися керівниками будинкових управлінь. Громадянам надсилалися повістки про необхідність негайно з'явитися до вербувальних комісій. Загалом повістка була першим документом, після отримання якого людина розуміла, що потрапила до списків потенційних «остарбайтерів». Ці повістки складалися у Вербувальній комісії ХМУ і призначалися в першу чергу для мешканців міста відповідного вікового цензу [502, с.61].

У більшості випадків зміст мобілізаційних листків був наступним: «Ви будете направлені до Німеччини для відновлювальних робіт. За додатковою інформацією, зокрема щодо дати від'їзду та з приводу інших питань Ви маєте звернутися на вербувальний пункт – Харків, Мало-Панасівська вул., №1. Перед від'їздом Вам потрібно зібрати речі, які можуть знадобитися в умовах тривалої поїздки до Німеччини, а саме: якісний робочий одяг у достатній кількості, чоботи чи інше взуття, посуд, паспорт та інші довідки. Ці документи Ви повинні ретельно зберігати та постійно мати з собою. Той, хто не з'явиться після отримання повістки – буде оштрафований» [69, арк.25].

Особам, які їхали до Німеччини, дозволялося мати з собою музичні інструменти, сигарети та невелику суму грошей. Усі необхідні речі слід було брати відразу, оскільки повертатися з вербувальної комісії додому заборонялося. Повістки вручалися безпосередньо в руки громадянам, яким вони призначалися, якщо останніх не було вдома – родичам або сусідам [79, арк.31].

Траплялися випадки, коли окупаційна влада Харківщини відмовлялася від примусової відправки окремих осіб на роботу до Третього Райху. Для

отримання подібної відмови було необхідно надати вербувальній комісії довідку з місця роботи, де адміністрація підприємства підтверджувала, що дана особа дисципліновано і сумлінно працює на потреби німецької економіки [8, арк.18]. Крім видачі довідок адміністрація могла просити вербувальну комісію залишити їм найбільш цінних працівників [57, арк.10]. Мобілізації також могли уникнути громадяни, які не підходили за віком, мали дітей або навчалися [57, арк.13]. Керівники будинкових управлінь м. Харкова й області складали списки громадян, звільнених від відправлення до Німеччини. Таким громадянам у паспорт ставили спеціальний штамп [57, арк.16], який у більшості випадків не захищав людей від переслідувань та принижень з боку представників влади та не гарантував повної свободи.

Громадяни, які направлялися до вербувальних комісій, обов'язково повинні були здати свої паспорти [10, арк.32]. Взамін конфіскованих паспортів представники нацистської влади, переважно працівники бірж праці, видавали німецькі і спеціальні посвідчення про здачу старих паспортів. Як згадувала Ліда Перл, мешканка Харківщини, яку з групою дівчат готували до примусового відправлення до Німеччини: після приїзду до Харкова їм видали німецькі паспорти [98, арк.7].

Усі громадяни, які направлялися до Німеччини, підлягали обов'язковому медогляду при вербувальній комісії. Із другої половини 1942 р. до 1943 р. німецька влада переглянула свої методи стосовно проходження депортованими медичного огляду. Подібне рішення було пов'язане, по-перше, із втратою військово-стратегічної ініціативи Німеччини, особливо після поразок німецьких військ під Москвою і Сталінградом, коли мілітарна економіка Третього Райху потребувала збільшення кількості робочих рук. У такій ситуації німці погоджувалися брати на роботу навіть осіб із хронічними захворюваннями.

По-друге, досить часто лікарі за певну суму грошей (хабар) видавали особам, які проходили медичний огляд, фіктивні довідки про непридатність до фізичної праці [3, арк.40]. У зв'язку з такими непоодинокими випадками, з

метою їх запобігання в подальшому, влада Харківщини прийняла ряд постанов. Наприклад, 25 вересня 1942 року голова вербувальної комісії 6-го району ХМУ за №3441 видав розпорядження «До всіх доглядачів будинків», у якому повідомлялося, що районна вербувальна комісія отримує чимало заяв з приводу звільнення здорових жінок від поїздки до Німеччини. «Припускаючи, що ці заяви певним чином не відповідають дійсності, пропоную Вам подати списки жінок, звільнених від поїздки до Німеччини, але здорових на Ваш і Ваших працівників погляд, чи таких, які не мають дітей або старих батьків, чи кинули роботу, тобто одержали звільнення випадково. Список необхідно надіслати протягом 3-4 днів, але не пізніше ранку 29/ІХ, із зазначенням адреси та примітки – «стан здоров'я чи зміни в складі родини тощо» [88, арк.18].

Для лікарів, які видавали фіктивні довідки про непрацездатність, із другої половини 1942 року нацистська влада ввела персональну відповідальність [91, арк.16]. Після виходу такого розпорядження лікарі, щоб не бути звинувачуваними у злочині, часто зверталися до представників влади за роз'ясненням того чи іншого положення з питань процедури проходження депортованими медичного огляду.

Висновок про фізичну придатність робився за результатами медичних оглядів, які досить часто проходили з елементарними порушеннями [1, арк.57]. Так, фізично здоровою могла вважатися навіть людина з серйозною патологією. Як згадувала О. Ткаченко: «На прийомі у лікаря я почала скаржитися, що хворію на малярію і маю проблеми з очима, на що він відповів: «це не хвороба, з цим не пропадеш, сміливо можеш їхати до Німеччини» [1, арк.46]. Проте інколи лікарі все ж видавали довідки про непридатність до важкої праці [670, с.93]. Наприклад, згідно з медичним оглядом, проведеним лікарем Черняком 14 вересня 1942 року, громадянка В. Лашина, яка проживала на вулиці Дагестанській, була визнана непридатною у зв'язку з вродженою вадою серця [8, арк.61].

Щоб уникнути мобілізації, люди, а особливо молодь, ішли на крайнощі: жалили тіло кропивою, а водянки проколювали брудним гострим предметом,

щоб занести до рани інфекцію. Поширеними були випадки заподіяння навмисних хімічних опіків кислотою [363, с.48]. У зв'язку з цим німецькою владою вживалися наступні контрзаходи: вербування матерів, розлучення з малолітніми дітьми, конфіскація зерна і власності, спалення будинків, облави, побиття населення, примусові аборти [152, арк.1].

Крім цивільного населення, після проходження обов'язкової медичної комісії до гітлерівської Німеччини на примусові роботи відправлялися й найбільш фізично витривалі військовополонені [524, с.19].

Після проходження усіх необхідних процедур депортованих під посиленою охороною відправляли на вокзали. Із метою запобігання втечам німецькою владою застосовувався ряд заходів. Зокрема використовувався метод «пастки», сутність якого полягала в тому, що на всіх перехрестях вулиць, якими населення мало рухатися до залізничного вокзалу, розставлялися гестапівські пости. Гестапівці «люб'язно» корегували маршрут таким чином, щоб у людей не було ні найменшої можливості вислизнути, і вони в кінцевому рахунку мали опинитися на привокзальній площі, виходу із якої не було, оскільки вона по всьому периметру була обнесена колючим дротом [415, с.369].

Нацистська влада Харківщини складала транспортні списки депортованих і графіки відправки потягів зі східними робітниками до Німеччини. У зв'язку з тим, що потяги були постійно переповнені, представники німецького командування часто вносили зміни в графік руху і переносили дати відправки на більш ранній термін [575].

Транспортні відділи Харківщини щомісячно писали звіти про відправку потягів із депортованими, у яких обов'язково зазначалися: номер маршруту, день відправки, вантаж (робоча сила), замовник, кількість вагонів, маршрут слідування, пропускний прикордонний пункт, протяжність маршруту, кількість людей [228, арк.7]. Дирекція залізниці, виконуючи розпорядження німецького керівництва, відправляла потяги лише тоді, коли вони вщент

заповнювалися майбутніми оstarбайтерами, тобто ставали рентабельними [228, арк.6.].

Відправка людей до Німеччини здійснювалася в товарних вагонах, що відзначалися жахливими антисанітарними умовами [532, с.137]. Під час руху потягів влітку у вагонах стояла нестерпна спека і духота, а взимку – страшенний холод [502, с.50]. Вони були твердими, вогкими, без нар і соломи. У таких умовах депортованим неможливо було не лише лежати, але навіть і сидіти [274, арк.2]. Крім того тиснява у вагонах була страхітливою: у кожному з них перевозили до 120 чоловік, що набагато перевищувало фактичну місткість [274, с.50]. В цілому, як підкреслив у своїх спогадах Н.І. Петрик: «Жах, що відбувалося у вагонах, нас везли як тварин» [436, с.90;91].

Оскільки ешелони з «живим товаром» посилено охоронялися, втекти з них було практично неможливо [1, арк.57]. Втечі, якщо і траплялися, то лише на великих залізничних станціях. М. Осадча у своїх спогадах пригадувала: «Мати намагалася втекти чи не на кожній зупинці. Але вдалою виявилася спроба лише на вузловій станції в Лозовій. Вона зуміла втекти, ховаючись між скупченням потягів, оскільки недалеко звідти нашими бомбардувальниками була зруйнована залізниця. Вночі мама повернулась додому» [325, с.53]. Досить часто втікачів ловили і відправляли до гестапо чи в'язниці, звідки вони в кращому випадку потрапляли до Німеччини, а в гіршому не поверталися взагалі [415, с.412].

Харчування майбутніх східних робітників під час транспортування було поганим [57, арк.34], не лише неякісним, а й нерегулярним: від одного до декількох разів на добу [1, арк.46зв]. Пощастило тим, хто про себе попідкувався сам та прихопив продукти з собою. І.В. Чайка згадував: «Дякуючи тому, що продукти харчування ми взяли з дому, хто що зміг, голод нас не дуже мучив. (Їжі від німців отримували мало, а якщо вони нам щось і давали, то це була якась «баланда», як ми її називали)» [1, арк.99].

Усі транспортні засоби з «живим товаром» підлягали обов'язковій дезінфекції. На прикордонних з Німеччиною станціях (Перемишль, Дрогобич,

Брест-Литовськ та інших) депортованих висаджували з ешелонів і відправляли під конвоєм поліції порядку до пересильних таборів. Там вони знаходилися по декілька днів. На дезінфекційних станціях складалися транспортні пропуски і списки, надані вербувальними комісіями. У транспортних пропусках робили наступні відмітки: прізвище, ім'я, по батькові робітника, вказувався день, місяць і рік народження, місце проживання, його основна спеціальність. Східні робітники проходили санобробку [301, с.141].

Після цього депортованих під охороною уже німецьких представників порядку пересаджували в звичайні пасажирські вагони, де в кожному купе був окремий вхід. Купе забивали людьми повністю, та все ж уже були вікна. «Можна сказати, – як говорили колишні східні робітники, – ми всю Німеччину проїхали і побачили» [301, с.74]. Транспортні супроводжувальні команди після передачі ешелону з людьми, які залишилися живими, пересильним таборам гітлерівської Німеччини, відразу поверталися додому.

Після транспортування, що проводилося з порушенням усіх можливих норм моралі, жоден з ешелонів із працівниками, які відправлялися з Харківщини, не прибував до Німеччини в повному складі. Численні хвороби (серцеві, шлунково-кишкові та інші), голод, недосипання, нестерпний холод, постійні побиття представниками німецького командування призвели до загибелі тисяч мешканців Харківщини. Ще на початку 1942 року Мансфельд, доповідаючи Гітлеру про умови транспортування східних робітників, підкреслював: «Безглуздо перевозити цю робочу силу у відкритих чи неопалюваних товарних вагонах, тому що після прибуття до пункту призначення доводиться розвантажувати тіла померлих» [79, арк.121].

Нацистська влада з метою прискорення процесу набору цивільного населення Харківщини для відправки до Німеччини вдалася до наступних методів політики покарань:

а) посилення різноманітних (штрафних і дисциплінарних) стягнень для осіб, які не з'являлися до вербувальних комісій [523, с.60].

б) застосування погроз, жорстокість, насилля; крайня неповага до людської гідності [66, с.147].

Проте, незважаючи на вжиті заходи, гітлерівській владі не вдавалося досягти достатнього рівня явки населення до вербувальних комісій: наприклад, за один день з'явилося лише кілька осіб, а вся молодь сховалася [523, с.70]. У такій ситуації нацисти вдавалися до хитрощів. Під приводом проведення зборів чи вечорів відпочинку вони заманювали населення, особливо молодь туди, де їх без всяких пояснень хапали та відправляли до Німеччини [752, с.201].

Для прикладу, у Будах Харківського району одного разу був організований концерт. На нього зібралося багато молоді з найближчих сіл. Перед кінцем концерту жандарми зачинили всі двері і нікого не випускали. Проте молодь не хотіла їхати на каторгу до Німеччини, тому багато з них вистрибнуло у вікна з другого поверху [745, с.116].

На Близнюківщині «у 1942 році Віра Микитівна (Попілиш) вирішила сходити з подругою до найближчого бару, щоб випити по склянці пива. Біля закладу до них підійшли два поліцейські і забрали дівчат. Згодом посадили у вагони для перевезення людей і повезли до Німеччини» [390, с.4].

Представники нацистської влади Харківщини досить часто влаштовували облави: арештовували серед ночі в будинках, сараях, підвалах, примушували з'являтися на пункти збору під загрозою фізичного знищення, розправи над близькими тощо [80, арк.11]. Про такі методи «нічних арештів» ми дізнаємося зі спогадів К. Сіроштан: «Найстрашнішою для молоді була відправка до Німеччини. Німці влаштовували так звані «нічні атаки» на молодих людей. Будинки оточували поліцейські і насильно хапали юнаків для відправки до Німеччини» [80, арк.43зв].

Молоді люди всіляко намагалися уникнути депортації: вони не з'являлися до вербувальних пунктів і не ночували вдома, переховуючись у підвалах, льохах, каналізаційних люках, на горищах, а в теплу пору року – і в бур'янах [523, с.25]. Подібне переховування часто ставало небезпечним для здоров'я.

Про небажання молоді з'являтися до вербувальних комісій регулярно повідомляли у своїх звітах дільничні інспектори: «Молоді люди 1923-25 р. н., які отримали повістки, у пункти не з'являються, застати їх вдома вдень практично неможливо. Примусова затримка можлива лише вночі» [15, арк.8].

Суворе покарання стало застосовуватися не лише до тих, хто уникав відправлення, а й до членів їхніх сімей. Так, частими стали штрафні санкції, арешти членів родини тих людей, які не виїхали на роботи до Третього райху. У таких випадках нацисти забирали велику рогату худобу, свиней вагою понад 60 кілограмів [531, с.183]. Крім того, у селах німці та їхні підручні вводили кругову відповідальність: у разі ухилення мобілізованого від виїзду на роботу до Райху, відповідальність несли всі члени його родини, а коли ухилення ставали масовими, в заручниках опинялися всі мешканці села [569, с.259;260]. Так, під загрозою розправи над родиною Катерина Ханіна з Балаклії вимушена була погодитися виїхати до Німеччини [531].

На інтенсивність набору та відправки населення впливали не лише суб'єктивні чинники, але й об'єктивні, наприклад, недостатній матеріально-технічний стан господарського управління районів м. Харкова й області. Часто в районних відділах не вистачало автомобілів, бензину, запчастин для того, щоб доставити населення до вербувальних комісій вчасно [15, арк.8].

На дії нацистів щодо примусової відправки населення Харківщини до Німеччини досить активно вплинула діяльність Руху Опору, яка виразилася в роботі підпільних організацій та індивідуальній діяльності цивільного населення. Одним із головних методів боротьби Руху Опору була агітаційно-пропагандистська робота, проведена в декількох формах, а саме: 1. Усна: виступи родичів остарбайтерів та осіб, яким вдалося повернутися назад шляхом певних обставин або втечі з нацистської каторги, підпільників; 2. Письмова: листівки, звернення, плакати. Друкована продукція була чи не найголовнішим засобом агітації і пропаганди [752, с.16]. Листівки закликали: не вірити численним обіцянкам німців про щасливе і безтурботне життя в Німеччині [752, с.200]; перешкоджати втіленню в життя нацистського плану

«тотальної мобілізації» (додаток Е); роз'яснювали населенню Харківщини справжні наміри нацистів; попереджали населення про загибель у Німеччині [488, с.6]. Для того, щоб люди не потрапляли в пастки, підпільники в листівках агітували мешканців Харківщини давати неправдиві свідчення [531, с.143]; радили, як врятуватися від неволі, закликали не приходити на збірні пункти, уникати будь-яких реєстрацій, тікати з ешелонів, ховатися в лісах, йти до партизанів [488, с.6].

Крім підпільних організацій, активну роботу із запобігання втіленню в життя нацистських планів щодо примусового вивезення населення Харківщини до Третього райху здійснювали прості громадяни. Вони переховували у себе вдома втікачів, видавали їм фальшиві документи та медичні довідки про непридатність для фізичної праці [317, с.144]. На Валківщині лікарі О.П. Лепескіна та Ю.Г. Каравашов, допомагаючи молоді, видавали фіктивні довідки про різні інфекційні захворювання [408, с.315].

Через досить активну агітаційно-пропагандистську діяльність Руху Опору на Харківщині, нацисти зіткнулися з певними проблемами [338, с.267]. Нелюдські методи вербування у поєднанні з численними проявами геноциду, які застосовували місцеві органи влади, змусили нацистське керівництво звернути увагу на цю проблему. У зверненнях до представників місцевої влади вони наголошували, що вербувальні комісії не повинні занадто старатися, оскільки подібна поведінка може призвести до збільшення недовіри населення і росту опору пропагандистській кампанії. На жаль, на такі зауваження німці та їх підручні уваги не звертали.

У 1943 році нацистською владою проводилася повна мобілізація цивільного населення на потреби Третього Райху [658, с.220]. Із наказу по 6-му району Міської управи м. Харкова від 4 лютого 1943 р. §2. «Мобілізації підлягають всі чоловіки і жінки віком від 15 до 50-ти років та вище, якщо дозволяє фізичний стан» [46, арк.5]. У наказі було зазначено, що від мобілізації звільняються: усі працюючі в установах ВІКДО; працюючі в німецьких установах; працюючі в частинах Харків – Торг; особи, що мають дітей до 1-го

року і дітей до 8-ми років, якщо їх немає з ким залишити та §5 особи з явними фізичними вадами [46, арк.5]. Згідно з наказом: §7 мобілізовані повинні мати з собою ложки, чашку, казанок або каструлю, ковдру, рушник та мило; §8 мати залізний заступ, лом або кирку; §9 під час роботи мобілізовані будуть отримувати тижневий пайок: 280 грам хліба, 250 грам борошна, 700 грам крупи, 300 грам м'яса або 100 грам масла й 150 грам цукру. За старанність передбачався додатковий пайок [46, арк.5]. Крім того, в ньому зазначалось: «§11. Порядок мобілізації. Сьогодні з 12 години ночі всі доглядачі будинків разом з поліцаями та жандармами проводять мобілізацію шляхом обходу квартир та збирають мобілізованих в приміщенні управи; §12. На всіх мобілізованих скласти списки, а людей доправити в опорний пункт Лиса Гора, Прогресивна вулиця, Табір Біженців не пізніше 5 години ранку» [46, арк.5].

Наказ передбачав, що всі ухиляння від мобілізації, а також дезертирство з роботи будуть розглядатися як саботаж і каратися за законом військового часу [46, арк.5]. Крім того німецькі чиновники винайшли зручну форму постачання невільників до Німеччини – робітників з неповнолітніми дітьми. Такі працівники були зв'язані турботою про власних дітей, тому не могли втекти і були змушені виконувати накази [273, с.49].

У зв'язку з подіями на фронті кампанія з вербування громадянського населення до Райху у вересні зіткнулася з великими труднощами. Загалом із оперативних районів було вивезено лише 8611 осіб. Це пояснюється тим, що збільшилась потреба у працездатному населенні на місці, оскільки людей почали використовувати на будівництві оборонних рубежів [220, арк.15]. У зазначений період змінився і соціальний склад вивезення робочої сили: збільшилася кількість жінок, дітей і людей похилого віку [561, с.66]. У цілому загальна кількість депортованих робітників у 1943 р. була відчутно меншою порівняно з 1942 р. [561, с.66].

У цей час нацисти на Харківщині, виконуючи розпорядження німецького командування щодо збільшення кількості відправленого місцевого населення до Німеччини, активно взялися і за неповнолітніх. Загалом трудовій

мобілізації підлягали особи віком від 15 років, однак фактично до обов'язкової трудової діяльності залучалися й 9-річні діти [363, с.48]. Примусове вивезення малолітніх дітей Харківщини до Німеччини здійснювалося з цілями: поповнення трудових ресурсів Третього Райху; підриву генетичного потенціалу як України в цілому, так і Харківщини зокрема. Якщо неповнолітні відмовлялися від мобілізації, нацисти застосовували репресії проти їх батьків. Наприклад, у Дергачівському районі за переховування дітей батьки були піддані тілесним покаранням [228, арк.11].

Продовженням злочинних дій нацистів стала примусова евакуація населення Харківщини під час відступу нацистських військ. Реалізація цих заходів здійснювалася у відповідності з планами Ф. Заукеля про поповнення контингенту робочої сили та Г. Гіммлера про перетворення української землі у «випалений простір». Головним аспектом тактики «випаленої землі» мало стати вирішення завдання обезлюднення території, яку відвойовувала у ворога Червона армія, насамперед для того, щоб позбавити її живої сили. Досвід попередніх відступів Вермахту свідчив, що на відвойованих територіях Червона армія негайно мобілізувала всіх здорових чоловіків від шістнадцяти до шістдесяти років і зараховувала їх до бойових частин. Щоб не допустити такого небезпечного збільшення рядів Червоної армії чоловіки призовного віку, робітники основних промислових підприємств і селянських господарств «евакуйовувалися» німецькими силами. Водночас за рахунок обезлюднення втрачених територій окупанти позбавляли радянську сторону робочої сили в промисловості та сільському господарстві, забезпечували власні потреби на ще утримуваних територіях та поповнювали контингент східних робітників у Німеччині [569, с.262]. За відмову евакуюватися поліцаї та нацисти палили будинки, найчастіше з господарями всередині [596, с.270].

На Захід разом із нацистськими військами добровільно відправлялися люди, які свідомо або з примусу співпрацювали з ними. Це були бургомістри, адміністратори різних рівнів, поліцаї. Займаючи в нацистській владі Харківщини важливі господарські адміністративні посади, вони боялися, що

радянська влада їх за це покарає. Науковці, певна частина інтелігенції, яка в часи німецького управління співпрацювала з нацистами і не сприймала радянську систему, також вирушили до Третього Райху разом з відступаючими частинами [322377, с.16].

Лише рішучий наступ військ Червоної армії в серпні 1943 року завадив тотальному вигнанню всього працездатного населення Харківщини до Німеччини.

Щодо питання про загальну кількість депортованого населення, М. Шперер у науковій роботі «Примусова праця під свастикою. Іноземні цивільні робітники, військовополонені та в'язні в Німецькому Райху та окупованій Європі» підкреслює факт, що, за підрахунками науковців, на 30 вересня 1945 року із загальної кількості (5976973) примусових робітників з території Радянського Союзу до Третього Райху було депортовано 2 461 163 осіб чоловічої і жіночої статей [808, с.222]. Стосовно питання про загальну кількість примусово вивезених до Німеччини громадян міста і області маємо дані про 164 045 бранців [431, с.41]. Дещо відмінні дані про загальну кількість громадян, депортованих із різних районів Харкова, отримуємо з архівного документу: «Відомості про кількість харків'ян, які були насильно вивезені загарбниками у період тимчасової нацистсько-гітлерівської окупації на 1.07.1945 р., в тому числі і по Харківській області» (додаток Є).

Згідно з даними таблиці загальна кількість примусово вивезеного нацистами цивільного населення Харківщини до Німеччини становила більше за 160000 осіб. Оскільки дані про депортованих із Вільховатського, Дворічанського, Куп'янського, Шевченківського районів станом на 1 липня 1945 року не були враховані, можна вважати, що кількість примусово вивезеного населення Харківщини до Третього Райху була значно більшою. Аналіз демографічної характеристики дає можливість констатувати факт, що найбільше людей було вивезено саме з Харкова – 110 153 осіб, а найменше – із Борівського району – 3 особи.

Із загальної кількості депортованих чоловіки складала – 19 829, жінки – 31 493. Коефіцієнт маскулізації визначаємо за формулою: $K_{fem} = ж / ч \times с$, де ж – кількість жінок, ч – кількість чоловіків, с – 100 або 1000 осіб [334, с.10]. По Харківської області він буде таким:

$$K_{fem} = 31\,493 / 19\,829 \times 100 = 159 \quad (3.1)$$

Оскільки загальний коефіцієнт фемінізації становив 159, у статевій структурі примусово вивезеного населення Харківщини на різноманітні роботи до Третього Райху переважали жінки. Найвищий цей показник по Лозівському району. Тут коефіцієнт фемінізації буде:

$$K_{fem} = 1\,213 / 648 \times 100 = 187 \quad (3.2)$$

(де 1 213 – кількість депортованих жінок, 648 – чоловіків). Проте в деяких районах незначну більшість депортованих складала чоловіки. Наприклад, у Ленінському (нині Холодногірському) районі м. Харкова із загальної кількості примусово вивезених (1 193) чоловіків було 597, жінок – 596 осіб [95].

Для визначення демографічної структури депортованих необхідно розглянути статево-вікову структуру примусово вивезених із Харкова й області. Для її побудови необхідно:

- 1) визначити абсолютну кількість чоловіків і жінок;
- 2) в окремих вікових групах розподілити їх за співвідношенням статей і за віком.

Джерелами для визначення статево-вікової структури депортованих стали списки оstarбайтерів із Ленінського (Холодногірського) району м. Харкова [95]. Для статистичних і математичних підрахунків найбільш оптимальним віковим інтервалом було обрано п'ятирічний. На основі списку осіб, примусово вивезених до Третього Райху (року народження, депортації), була складена таблиця: «Статево-вікова структура вивезеного на примусові роботи до Німеччини населення з Ленінського (Холодногірського) району м. Харкова» (додаток Ж).

Проаналізувавши статистичні дані і провівши математичний підрахунок визначаємо коефіцієнт фемінізації:

$$K_{fem} = 596 / 597 \times 100 = 0,99 \quad (3.3)$$

Незважаючи на те, що кількість вивезених чоловіків і жінок була практично рівною, майже у всіх вікових категоріях більшість становили чоловіки. Лише для віку 15-19 років більшість склали жінки. Серед людей старшого віку значно переважали чоловіки: так, наприклад, серед депортованих віком 55-59 років Ленінського (Холодногірського) району м. Харкова не було жодної жінки. Це пояснюється тим, що жінки такого віку на відміну від чоловіків користувалися в гітлерівській Німеччині значно меншим попитом.

У віковій структурі серед депортованих переважала молодь. Наприклад, із Ленінського (Холодногірського) району дві третини із загальної кількості примусово вивезених становили молоді люди. Більша частина – юнаки і дівчата віком 15-19 років. На основі опрацьованих матеріалів ДАХО складено таблицю: «Статевовікова структура вивезеного на примусові роботи до нацистської Німеччини населення з Ленінського (Холодногірського) району м. Харкова віком 15-19 років (додаток 3). Згідно з даними таблиці в Ленінському (Холодногірському) районі м. Харкова із загальної кількості депортованих до Німеччини в роки Другої світової війни (1 193), 560 осіб – молодь 1923–1927 р. н. [53]. Більшість вивезених становили дівчата: 303 особи, хлопці – 257. У відповідності до цих цифр, коефіцієнт фемінізації буде становити:

$$K_{fem} = 303 / 257 \times 100 = 118 \quad (3.4)$$

У віковій категорії, крім 1923–1924 років народження, переважали хлопці.

Розбіжність у масштабах примусової мобілізації в районах Харківщини пояснюється розташуванням шляхів сполучення вузлових залізничних станцій для відправки місцевого населення до Німеччини і тим, що частина населення Харкова, рятуючись від голоду і холоду, перебралася до невеликих містечок і селищ області.

Аналізуючи вікову структуру населення, необхідно враховувати її поділ на біологічний та економічний типи. Більш детально розглянемо економічний тип депортованих, оскільки в більшості випадків нацисти при примусовій відправці цивільного населення захоплених територій до Німеччини на різні роботи керувалися не біологічними, а виключно економічними чинниками. На основі поділу населення за економічним типом і опрацьованих статистичних даних про депортованих із Ленінського (Холодногірського) району Харкова вдалося скласти таблицю Структура населення, вивезеного на примусові роботи до Німеччини з Ленінського (Холодногірського) району м. Харкова згідно з економічним типом поділу (додаток І). Аналіз даних таблиці дає можливість констатувати факт, що переважна більшість примусово вивезених із цього району Харкова становили особи продуктивного типу (1 165 осіб). Депортованих допродуктивного віку – лише 28 осіб. Жодного чоловіка і жінки постпродуктивного віку з Ленінського (Холодногірського) району не було вивезено, оскільки на території Харківщини німецьке керівництво цікавило лише здорове, витривале цивільне населення, здатне досить швидко і активно виконувати важку роботу в Німеччині.

Опрацьований емпіричний матеріал даного дослідження дозволяє зробити висновок: у період свого правління (1941-1943 рр.) нацистський режим активно мобілізував працездатне населення Харківщини на різні роботи до нацистської Німеччини. Набір нацистами населення міста й області на різноманітні роботи до Німеччини здійснювався не тільки за допомогою пропаганди, але й засобами економічного тиску та жорстокого примусу. Примусове вивезення робочої сили було продуманою політикою впродовж усього періоду окупації території Харківщини. Для її реалізації німецька влада створила цілу адміністративну систему. Вона включала представників посадових осіб, керівників будинків, старост, поліцію, військові формування. Завдяки реалізації планів гітлерівського керівництва до Німеччини було примусово вивезено більше 160000 осіб цивільного населення Харківщини.

3.3. «Соціальний захист» східних робітників у Німеччині: за спогадами харківських остарбайтерів

Долі примусових робітників Харківщини під час їх перебування в Третьому Райху, з одного боку, дуже різні, з іншого – де в чому майже однакові. Навіки закарбувалися у пам'яті харківських остарбайтерів спогади про холод, голод, майже нелюдські умови праці на промислових і сільськогосподарських об'єктах мілітаристської Німеччини.

Після тижнів у закритих товарних вагонах їх зустріли чужі залізничні вокзали Третього Райху. Саме на їх території знаходилися пересильні пункти (дурганстабори), де вони повинні були пройти карантин. Гітлерівці розподіляли вивезених на роботи до Німеччини на 4 категорії: іноземці (західні) працівники; польські працівники; «остарбайтери»; євреї та цигани [390, с.43]. Тут на майбутніх примусових робітників складалися численні документи (додаток І). Депортовані заповнювали анкети як для роботи, так і для перекваліфікації. До того ж, майбутні робітники отримували німецьку трудову книжку, робочу картку і пам'ятку поведінки (додаток І'). Після карантину майбутніх робітників відправляли до остарбайтстаборів, де вони перебували ще якийсь час.

Професійний відбір робочої сили для підприємств німецькі господарі здійснювали на «ринках збуту робочої сили» (арбайцашти). Наприклад, Віра Іванівна Цимбал з Нової Водолаги згадувала, що саме там її купила за 10 марок товста і висока німкеня з села Можнен [390, с.52]. Остарбайтерка Ольга Козельська із Близнюківщини пригадує, що по приїзду до Німеччини «через деякий час з'явилися «покупці» з Австрії і відібрали 450 чоловік для відправлення на завод, де виготовляли порох [274, арк.6].

На вибір місця роботи, проживання та виду діяльності депортовані вплинути ніяк не могли. У своїх спогадах про «місця продажу рабів» харків'янка Васса Галустова, колишня східня робітниця, згадувала: «Потім нас вивезли на якийсь великий полігон, поставили. Ми – голодні, вимучені.

Прийшли господарі фабрик, заводів. Нас обстежували: куди, хто і на що годиться. Коли німецькі господарі вибирали людей, навіть в рот заглядали, як коням» [523, с.186].

На чоловіків-остарбайтерів чекали ливарні, мідні, вагонобудівні, оборонні підприємства, на жінок – сільськогосподарські, харчові, мідні, деревообробні, хімічні та інші господарські об'єкти. З часом німецькі господарі досить часто змінювали місце роботи працівників. Попілиш Віра Микитівна була переправлена вглиб Німеччини на завод Штокзерой, де вироблялися металеві планочки незрозумілого для неї призначення. Після цього її перевезли до Чехословаччини, до міста Тепліце, де вона займалася копанням окопів та перемелюванням хліба [274, арк.6].

Про особливості використання праці східних робітників на підприємствах Третього Райху йдеться в «Загальних приписах про вербування і використання робочої сили Сходу» від 20 лютого 1942 року. Так, під час перебування робочої сили зі старорадянських областей в Райху, остання мала бути суворо ізольованою від німецького населення, іноземних робітників та всіх військовополонених. Згідно з наказом Райхсмаршала Герінга, вона могла переміщуватися виключно закритими колонами. На сільських підприємствах чоловіки повинні утримуватися закрито і по можливості окремо харчуватися. В промисловості, включаючи гірниче виробництво, ідеальним вважалося створення «російських підприємств, де буде використовуватися виключно російська робоча сила під керівництвом німецьких робітників» [201, арк.21-23]. Згідно з розпорядженням Райхсфюрера Гімmlера від 20 лютого 1942 року усі «східні робітники» були повинні носити нагрудний знак «ОСТ», який складався «з вертикально розташованого прямокутника – 70 мм х 77 мм, облямованого синьо-білими смужками шириною 10 мм на синьому фоні з надписом білими буквами «ОСТ» [201, арк.25]. М. Кантемир із Дергачівського району, що на Харківщині, пригадує: «Видали значки «OST», які означали, що я річ» [109, арк.3].

Східні робітники, які не носили відмінних знаків, підлягали дисциплінарним стягненням: їх штрафували, відправляли до гестапо і навіть до в'язниці. У липні 1943 року німецьким командуванням був прийнятий новий «Поліцейський припис про відмінні знаки для східних робітників» (додаток К). А в 1944 році у зв'язку з уведенням нових знаків національної належності для росіян, українців, білорусів, знак «ОСТ» замінили [109, арк.4 зв]. Відмова від знаку «східний робітник» яскраво засвідчувала той факт, що примусові робітники в умовах погіршення військового положення Німеччини ставали для нацистського виробництва більш цінними.

Більшість депортованих із Харківщини розміщувалася в бараках із нестерпними умовами проживання [686, с. 126]. У своїх спогадах А. Тищенко повідомляє: «Привезли у табір, помістили в найгірший барак, де було як у свинарнику. Зима. Сніг зверху засипає, а якщо скажемо, німці сміються і говорять, що ми – українські свині» [2, арк.49зв]. У помешканнях, де вони перебували, були антисанітарні умови. Досить часто робітники увечері лягали спати на дерев'яні нари, наповнені клопами, прусаками і павуками [1, арк.70зв]. Для опалення приміщення в холодну пору року і приготування їжі використовували спеціальну «плитку-буржуйку». Через те, що взимку опалення було нерегулярним, у бараках було дуже холодно. На опалення бараку раз на тиждень видавалося всього одне відро вугілля [1, арк.17].

Умови проживання примусових робітників у сільській місцевості дещо відрізнялися від міських, оскільки на селянському подвір'ї все залежало від доброти роботодавця. У більшості випадків оstarбайтери з Харківщини проживали в сараях, а іноді і в окремій кімнаті будинку німецького господаря. Відразу після прибуття до Німеччини знесилених українців нацисти годували порівняно краще. У своїх спогадах Ксенія Тихоненко з Харківщини говорить: «Спочатку, щоб ми відгодувалися, на 7-8 чоловік на день давали один кілограм хліба, двічі баланду з брукви і двічі каву» [1, арк.38зв]. У подальшому харчування примусових робітників значно погіршилося. Зі спогадів Костянтина Зінов'єва: «Годували раз на день гарячою їжею: капуста і вода чи

бруква і вода. Картоплю давали лише у неділю по 7 чи 10 штук. Хліба отримували 300 г на день, але поки перейде через декілька рук, то 200 г чи менше. Жирів, крім 75 г маргарину і 50 г цукру на тиждень, не давали жодних» [110, арк.14]. Лише в окремих випадках добове харчування було потрійним. Проте це була несмачна й не зовсім повноцінна їжа. Як правило, зранку їм подавався кухоль води або несолодкої суміші, схожої на каву, та невеликий кусок хліба. Хліб був чорним, важким, мов цегла, скрипів на зубах, як пісок, часто зустрічався так званий ерзац – хліб з тирсою. В обід – незрозуміла суміш часто з неминої моркви, брукви чи лущиння картоплі, відварених у підсоленій воді і заправлених борошном; увечері – баланда або шпинат, яку не всі з'їдали, залишаючи на ранок хоча б половину порції. Інколи давали картоплю в мундирах, наполовину з гнилою. Та найгірше харчувалися у вихідні дні, коли кухня не працювала [390, с.56].

За такого раціону важко було не лише працювати, але й жити. Внаслідок цього голод часто штовхав на крадіжки, абсолютно виправдані з точки зору тих, кому судилося його пережити [358, с.99]. Зі спогадів остарбайтера Михайла Кравченка дізнаємося: «Щоб не вмерти з голоду, залазили в сміттєвий ящик розжитися картопляними лущайками чи ще чимось, але якщо помітить поліцай, то нацькує собаку або ж піймає і зашмагає до запаморочення» [762, с.135]. Таких нещасних німці не тільки били та зачиняли в підвалі, але нерідко розстрілювали та вішали [214, арк.17].

Щоб не вмерти з голоду і не красти, деякі остарбайтери вдавалися до хитрощів. Для того, щоб роздобути додаткову крихту хліба Г. Марченко з товаришами робили наступне: «У магазині був станок, що різав хліб на тоненькі бутерброди. Ми дізналися, що за 50 пфенігів продавець жменьку окрайців покладе в конверт ще й подякує, оскільки у бутербродах німці їх не любили» [523, с.85].

Не в кращому становищі було харчування робітників і в німецьких сільських господарствах. Незважаючи, що в помісті бауера, особливо у літній період, можна було додатково поїсти овочів чи фруктів, примусові робітники

жили впроголодь, тому й були змушені красти продукти харчування у господарів. Зі спогадів Олександри Ткаченко: «Багато разів крала у бауерів в полі картоплю, капусту, цукрові буряки і моркву» [1, арк.46зв]. Проте траплялися випадки «коли самі німці дозволяли з'їсти щось із коробок, які розвантажувалися. Так ми і рятувались від голоду» [403, с.61].

Кожен робітник мав власну залізну миску з діркою збоку та дротом, прикріпленим до поясу. Без неї можна було залишитися без обіду. Ложки робили дерев'яні та короткі, щоб зручно було носити в кишені [390, с.56].

Щоденне життя східних робітників було одноманітним і однотипним: виснажлива праця на промислових і сільськогосподарських об'єктах з 6-ої години ранку до 17-ої чи 18-ої години вечора. Під час роботи у сільській місцевості тривалість робочого дня була ненормованою. Вона залежала від специфіки, розміру господарства та сезонності робіт [470, с.137]. Там примусові робітники працювали і в полі, і на подвір'ї німецького бауера [274, арк.3].

Колишня остарбайтерка з Харківщини Н.Я. Овчаренко говорить, що в нацистській Німеччині «робота була важкою: працювали від 5 години ранку і до 10 вечора» [110, арк.9]. Траплялися випадки, коли в сільському господарстві разом із примусовими робітниками працювали і німецькі господарі [274, арк.3]. В. Пушкар пригадує: «Прокидалися о 4 годині ранку і починали працювати разом, за кожним були закріплені конкретні функціональні обов'язки. Працювали: Густав, Міна (син і донька господаря), моя мама, полька і чоловік із західної України» [229].

На підприємствах робітникам видавали перепустки. 20 лютого 1942 р. в «Загальних приписах про вербування і використання робочої сили Сходу» керівництвом нацистської Німеччини були розглянуті головні положення щодо видачі остарбайтерам перепусток. У них зазначалося, що робоча сила зі старорадянських руських областей потребує документів лише на шляху до робочого місця і від нього, біля самого робочого місця і в побутових приміщеннях, оскільки будь-яке інше вільне пересування заборонене. Таким

посвідченням має слугувати робоча картка (зеленого чи сірого кольору) з вклеєною фотокарткою, відбитком пальця і поліцейською поміткою [201, арк.24; 25].

Перерви на відпочинок фактично не було, а якщо вона і траплялася, то тривала не більше 10-15 хвилин. Зі спогадів Надії Кричої дізнаємося: «Працювали на алюмінієвому заводі по 12 годин. Перерва була 15 хвилин» [110, арк.8]. Німецькі господарі встановлювали для працюючих примусових робітників непосильні виробничі норми, за невиконання яких остарбайтерів відправляли до концтабору, саджали у підвали чи зовсім забороняли перебувати на волі [1, арк.70 зв].

На важких роботах використовували як чоловіків, так і жінок [24, арк.1]. Наприклад, Зінаїда Дмитрівна Печій працювала на машині, яка називалася «Шнайдер». Ця машина різала порох на дрібні шматочки, а вона повинна була посипати його графітом та перемішувати. З її спогадів, дихати гарячим порохом та графітом було дуже важко. Все це в'їдалося у пори шкіри. Після війни протягом десятків років тіло залишалося у виразках [390, с.54]. Любов Таранова з Харківщини в німецькій неволі працювала на дорозі. Було місце, де росли груші. Їх викорчувували, валили, переносили на собі, а потім там прокладали дорогу. Велике каміння вивантажували з вагонів, перетягували великі дрючки і виконували всі інші роботи з укладання дорожнього полотна [1, арк.5].

Працювати на підприємствах Німеччини примусовим робітникам необхідно було якісно, а головне – швидко, тому відпочинок був заборонений [1, арк.97]. Під час роботи не можна було навіть розмовляти [109, арк.7 зв], а якщо й дозволялося, то виключно німецькою мовою, в іншому випадку це тягнуло за собою штрафи та побої [2, арк.62]. За відмову виконувати важку чи принизливу роботу до робітників застосовували не лише тілесні покарання, штрафні санкції, але й тюремне ув'язнення [109, арк.3].

До місця роботи з бараків, де проживали, і назад люди ходили пішки під супроводом конвоїрів [2, арк.62]. Крім того здійснювався поліцейський облік «робочої сили зі старорадянських руських областей» [201, арк.24].

Незважаючи на важку працю, східні робітники отримували зовсім небагато [147]. Залежно від місця та умов праці заробітна плата становила від декількох до десятків марок на місяць і була значно меншою, порівняно із заробітною платою німецьких працівників [444, с.300]. Наприклад, українські робітниці в середньому отримували на заводі 2-3 марки на місяць, тоді як німецькі – 3,5 марки на день [611, с.7]. Василь Чорнобаєв з Харківщини пригадує своє життя в німецькій неволі: «5-7 марок я отримував щонеділі... Смушка міліметрів 349, на ній – загальний заробіток, як у німців, 45-50 марок. Але там багато вираховували за те, що я відпрацьовую, живу, харчуюсь, що я спізнився. Вирахували – всього 4, а то і 3 марки» [523, с.39]. Незважаючи на те, що східні робітники отримували зарплату, купити на неї щось, крім продуктів повсякденного вжитку: хліба, тістечок, різноманітних соків тощо, було практично неможливо. По-перше, це були зовсім мізерні гроші, а по-друге, на той час у Німеччині діяла карткова система, і остарбайтерам зі зрозумілих причин карток на товари не видавали [40, арк.38]. Тому у вихідні вони могли собі дозволити лише дешеві продукти чи товари [523, с.66]. На селі їм не платили зовсім [470, с.142].

Усім робітникам німецькі господарі видавали «картки текстильних виробів», на які можна було придбати одяг. Проте важкі виробничі і побутові умови призвели до того, що вони зовні починали нагадувати примар. Г. Федорченко, колишня остарбайтерка з Харківщини, пізніше згадувала: «Нас, остарбайтерів, досить легко було впізнати, як би ми не були одягнені, бо під очима у всіх були страшні водяні круги» [523, с.221]. Дуже часто робітникам віддавали одяг розстріляних людей. Так, Олексій Федорович Мамон пригадує: «...через декілька днів привозять нам купу барахла на 500 чоловік. Окремо купа взуття та купа одягу. Пачками пускають: одягайтесь. Виявляється, це одяг розстріляних євреїв» [523, с.153]. Траплялися випадки,

коли цивільні німці, побачивши, в чому одягнені східні робітники, купували, а інколи й віддавали їм свій поношений одяг. Віра З. пригадує, що під час перебування у німецькій неволі одна німкеня «одягнула її з ніг до голови. Все абсолютно дала – від білизни до пальто» [523, с.113]. Крім німців, французи також приносили непотрібні речі, а жінки за півціни його купляли. У більшості випадків одяг був хоч і не новий, але красивий, зручний та якісний. Українці ж прибували до Франції лише з одним вузликом. Тому серед речей обирали те, що було потрібне на даний момент: білизну, плаття, сорочки, спідниці, пальта, шуби, взуття [348, с.112].

Один раз на тиждень (переважно у неділю) німецькі господарі надавали працівникам вихідний день (декілька годин вільного часу) [1, арк.58]. А тим, хто сумлінно працював та не порушував порядок, навіть видавали перепустки для відвідування міста чи селища. Решта східних робітників залишалася в таборі [1, арк.87 зв]. Під час прогулянки тривалістю декілька годин заборонялося відвідувати культурні, церковні, розважальні установи та заклади суспільного харчування [1, арк.3].

У вихідний день заборонялося пересуватися з одного німецького міста чи села в інше [110, арк.5зв]. Після закінчення вільної години робітники обов'язково повинні були повернутися до табору. Якщо хтось на декілька хвилин запізнювався, на нього чекали штрафи, або навіть і ув'язнення. Одного разу «затримавшись у вихідний день вище зазначеного часу, Ольгу затримала поліція та протримала у в'язниці два тижні, звідки перевела до табору Аушвіц, де їй було витатуєвано номер – 49783» [274, арк.6]. У спогадах Надія Титова із Харківщини говорить: «Вільно нам було ходити по селу одну годину, коли затримувалися на 15 хвилин, поліцейські били, штрафували на 15 марок» [1, арк.34зв]. У деяких містах і селах Німеччини остарбайтерам у вихідний день зовсім заборонялося ходити в гості та спілкуватися зі знайомими [2, арк.47зв].

Одним із аспектів перебування харківських робітників у гітлерівській Німеччині була туга за Батьківщиною, яка посилювалася через відсутність зв'язку з рідними [274]. На роботі та у вільний час їх думки були постійно

зайняті новинами, хотілося дізнатися хоч щось про рідний край [39, арк.88]. У святкові дні працюючі перебували переважно в своїх бараках. Так, Р. Тимченко пригадує, що «на Новий рік у Радянському Союзі зараз велике свято зустрічають, ходять гуляти, а ми сидимо біля вікна, виглядаємо, як святкують на вулиці» [1, арк.28].

Значно покращувався настрій у східних робітників, коли вони отримували листи з дому. Ті були єдиним джерелом комунікації між депортованими та їх рідними, які залишилися в Україні. Надсилати їх можна було двічі на місяць. Листи, які примусові робітники відправляли своїм батькам, родичам, друзям, сусідам проходили ретельну нацистську цензуру (додаток Л). Вони майже синхронно відображають події та явища, свідками яких були їх автори. Поряд з цим слід відзначити, що на якісні показники змісту листів впливала цензура, а їх формуляр чітко регламентувався відповідними розпорядженнями контролюючих німецьких органів, спрямованими на заборону писати звичайні листи і полегшення цензурних перевірок [502, с.107]. Всі вони за змістом були дуже схожими, в них остарбайтери описували своє повсякденне життя, повідомляли про стан здоров'я, розпитували про долю близьких та знайомих, просили передати їм певну суму грошей, продукти харчування, одяг та інше. З часом, згідно з розпорядженням Генерал-комісара пошти України від 1 січня 1943 року, українцям, вивезеним до Німеччини, заборонили надсилати листи до України (додаток М).

Важкі умови праці і відпочинку негативно впливали на здоров'я підневільних робітників Третього Райху [274, арк.5]. Л. Ніколаєв, професор, доктор медичних наук, пригадує: «Оглянувши всіх робітників табору, я дійшов висновку, що більша половина були людьми тяжко хворими, тому фізична робота їм була протипоказана. Більшість мала «бряклу хворобу», тобто голодний набряк з виявами серцевої кволості. Були люди з активною формою туберкульозу, з двосторонніми паховими грижами, із запаленням

нирок, з виразкою шлунку тощо» [751, с.59]. Дуже часто в умовах постійної нестачі медикаментів такі особи помирали.

Певна частина робітників, не витримавши фізичних навантажень і постійних моральних принижень з боку нацистів, калічила себе [449]. Найбільш поширеним способом зробити із себе непрацездатного було надмірне вживання солі. Геннадій Марченко пригадує, що один робітник зміг повернутися до Харкова, оскільки наївся солі і досить сильно опухав [523, с.78].

Лише в окремих випадках, коли стан здоров'я оstarбайтера абсолютно не давав можливості працювати, нацистські лікарі видавали довідку про непридатність до праці і відправляли додому. Досить рідко тих, хто втратив здоров'я на важких роботах, німецькі господарі переводили працювати на менш важкі. Працюючи на заводі, біля печей, Балакшій Марія Леонтівна захворіла і була переведена на фабрику з пошиття парасольок [274, арк.1].

Часто до східних робітників застосовували фізичну силу як метод покарання за дрібні провини. Клавдія Іванівна Недах з Нововодолажчини під час примусового перебування в Німеччині потрапила на фабрику трикотажних виробів. Одного разу не витерла машину після зміни, за що хазяйка-німкеня сильно її вдарила. Клавдія впала і забила голову. Скільки пролежала без свідомості – не пам'ятає [390, с.61].

Нацисти ставили на примусових робітниках численні медичні дослідження. Вище німецьке командування всіляко заохочувало і підтримувало медичні експерименти на них, що проводилися переважно в трудових таборах. Клавдія Чукович пригадує: «Коли зайдеш у табір, з лівого боку був великий медпункт. І нас інколи водили туди, давали якісь ліки. А тим, які давно там сиділи, операції якісь робили... Я знаю, жилу підрізали, під коліном... Нам щеплення якісь робили. Може, я приїхала з енцефалітом звідти, не знаю. В мене, наприклад, хронічний енцефаліт. Робили уколи. Ліки якісь давали, хоча ми не хворіли. Просто експерименти якісь робили» [523, с.100]. Крім препаратів працівникам у якості медичних дослідів давали неякісну їжу [523, с.159].

Таким чином нацисти фактично перетворили оstarбайтерів на рабів, які були для німців живим знаряддям праці [431, с.40]. Життя таких людей втратило будь-яку цінність [403, с.32]. Для того, щоб вижити в нелюдських умовах, примусові робітники піднімалися на боротьбу. Головними формами протесту мешканців Харківщини-остарбайтерів були:

1. Суттєві і дрібні порушення правил поведінки під час роботи на виробництві. Так, зокрема, юнак із Харкова Павло Садонцев, працюючи на заводі в Гамбурзі, відмовлявся виконувати свої обов'язки, псував цінне обладнання, розповсюджував серед робітників антинацистські матеріали, за що і був схоплений гестапо [431, с.42].

2. Численні втечі. Наприклад, житель Харківщини Іван Корш на судноверфі в Гамбурзі познайомився із Тимофієм Вангуровим. Удвох вони, як могли, саботували роботу, а під час одного з бомбардувань міста союзниками втекли з табору, дісталися Чехії і влітку 1944-го опинилися біля села Стара Гуть поблизу Брно. Дві чеські жінки, Зденька Ганова і Марія Паролкова, побачили їх у лісі вкрай виснажених, змучених, привезли додому і сховали від німців. Та хлопці не мали наміру відсиджуватися і почали шукати зв'язок із партизанами. Водночас збирали зброю, організовували з молоді групу Руху Опору [431, с.42;43]. Проте у більшості випадків втікачів рано чи пізно ловили й повертали назад;

3. Відмова працювати понаднормово. Зі спогадів робітника з Харківщини: «Одного дня я цілий день працював, і ввечері підходить шеф начальника залізної дороги і каже, що сьогодні будеш працювати вночі. Я відповів, що не буду, він підскочив до мене і почав бити, я не витримав цього і несподівано вдарив його ломом в голову. В цей момент я втік із табору, вирішив поїхати поїздом. Не встиг вискочити на станцію, як мене схопила поліція» [2, арк.59];

4. Протести проти поганого харчування. Перебуваючи в німецькій неволі, нововодолажчани стали найактивнішими учасниками акції протесту, що відбулася у місті Крайбург. Декілька сотень людей впродовж двох днів, незважаючи на страх, відмовлялися ходити на роботу та до їдальні, вимагаючи

кращого харчування. На третій день всім наказали вийти на подвір'я, де побудували трибуну для начальників, які приїхали з міста. Посеред двору поставили кулемет, націлений на страйкарів. Німецькі офіцери голосно кричали. Зі слів перекладачки стало зрозумілим, що всіх полонених можуть зараз же розстріляти і на їх місце привезти інших. Шишова Марфа з Нової Водолаги вийшла вперед і розповіла, чим їх годують кожного дня. Німці пообіцяли годувати краще й один раз на тиждень відпускати за межі табору [390, с.60].

За відмову виконувати роботу, за організацію і участь у страйках, за порушення дисципліни і порядку під час перебування в бараках, робітників відправляли до гестапо або штрафних таборів [523, с.86]. У своїх спогадах Ганна Карпенкова так описує перебування у штрафному таборі: «морили нас голодом і холодом, а також били до смерті за непокору, лягати спати дозволялося о 12, а то і о першій годині ночі. Піднімали о 4-4.20 годині, і всі повинні були стояти до 8 години ранку, доки заберуть на роботу до великого залізоплавильного заводу, де ми працювали до 8 години вечора без сніданку і вечері». За порушення правил поведінки накладалися штрафи, застосовувалися тілесні покарання, а за суттєві провини на остарбайтерів чекало тюремне ув'язнення [1, арк.91зв].

На території гітлерівської Німеччини східні робітники під страхом смерті брали активну участь в Русі Опору. Ця участь проявилася в спільній діяльності з комуністичною партією Німеччини. Зі слідчих матеріалів за 1944 рік дізнаємося про звинувачення Колбасана Олександра і Орлової Ірини, привезених із Радянського Союзу приблизно в середині 1942 року на роботи до Німеччини і працюючих у фірмі «Райнметал – Борсіч А-9» в Берліні-Тягель, у взаємодії з комуністичною партією Німеччини та зв'язками з групою німецьких комуністів. Крім нелегального комуністичного вербування шляхом усної та письмової пропаганди діяльність цієї групи включала й розповсюдження лозунгів, саботажі, наміри послабити німецьку військову

машину (господарство) [225, арк.2; 3]. Активну участь у діяльності даної групи брала й Ірина Орлова 1 грудня 1923 р. народження з Харкова [225, арк.2;3].

Військове керівництво гітлерівської Німеччини першочергову увагу приділяло боротьбі із саботажом з боку примусових робітників зі східних захоплених територій, які суттєво підживляли політичну та соціально-економічну міць Третього Райху [206, арк.8-12]. Перебуваючи в німецькій неволі, деякі остарбайтери усвідомлювали, що беруть участь у виробництві зброї, яка буде направлена проти їх Батьківщини, і сприяють затягуванню війни. Конфлікт із совістю призводив до того, що вони виконували роботу повільніше, і спеціально випускали брак. Таким чином «халатність у роботі» могла мати і політичне підґрунтя, що ставало для гестапівців додатковою обставиною для масштабних гонінь [390, с.62].

Крім каральних заходів керівництво нацистської Німеччини розробляло і запроваджувало в життя кроки щодо покращення умов праці і відпочинку примусових робітників. Ф. Заукель у маніфесті від 20 квітня 1943 року виступив за зміну політичного курсу щодо питання про виробничі, побутові умови праці і проживання їх у Третьому Райху. Пропонувалося навіть, згідно з новими умовами, підвищити східним робітникам заробітну платню. Особливо важливим було те, що керівники підприємств мали видавати працівникам повний розрахунок, із якого вони ясно зможуть побачити, на основі чого цей розрахунок виконується. Нові правила щодо надбавок за підвищену продуктивність поширювалися, головним чином, на винагороду особам високої кваліфікації: інженерів, лікарів, хіміків та інших [112, арк.22]. Працюючі примусові робітники отримували ошадні картки. У 1943 році шеф СС і німецької поліції Генріх Гіммлер видав наказ щодо «Застосування східних робітників». Згідно з ним, «деякі обмеження для громадян Радянського Союзу, які тоді повинні були працювати в якості примусових робітників в німецькому Райху, були послаблені. Їм було дозволено вільно пересуватися в робочому окрузі без німецького нагляду. Крім того, «щомісяця

відбувалися перевірки на предмет того, чи робітників не б'ють, наскільки якісно годують» [274, арк.2].

Проте, перебуваючи у нацистській неволі, східні робітники, незважаючи на всі негаразди, залишалися людьми. Федір Крушинський у статті «Я бачив Німеччину!» підкреслював, що в кімнатах, де жили оstarбайтери по 20-30 чоловік, панувала така чистота, що увійшовши, людина дивувалася й тішилася. Кожне ліжко, кожний куток були прибрані, прикрашені паперовими фіранками ручної роботи, рушниками, різними образками, тощо. Підлога сяяла свіжістю й чистотою, столи й лавки блищали, як лаковані. Це й справді було зразком того, що можна назвати затишком. Здавалося неймовірним, що тут проживало шістсот жінок різного виховання, нахилів і темпераменту [454].

Під страхом тілесних покарань і втрати життя, незважаючи на скрутне матеріальне становище, оstarбайтери-харків'яни примудрялися допомагати військовополоненим [728]. Як згадує Віра Шевченко, колишня оstarбайтерка з Харківщини: «Я брала продукти харчування і давала військовополоненим. Побила мене господарка в цей же день. Але я не покалася...» [110, арк.24].

У своїх спогадах колишні східні робітники особливу увагу приділяли відносинам із німцями. Нерідко трапляється таке визначення - нацисти до тварин ставилися значно краще, ніж до людей [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Колишня оstarбайтерка Марія Тимченко згадувала: «За невелику провину ми отримували штраф, нам не давали їсти і не відпускали в неділю на вулицю» [1, арк.29 зв]. Проте були випадки, коли німецькі господарі ставилися до примусових робітників добре. Зінаїда Башлай пригадує свою господиню: «Знаходячись на різних соціальних сходинах, ми не завжди добре розуміли один одного. У нас були різні погляди на політику і релігію, добро і зло. І тим не менш, це не заважало їй добре до мене ставитися» [523, с.228]. Під час примусового перебування в Німеччині оstarбайтерка з Близнюківщини Галина Подій «захворіла і два дні не підводилася з ліжка. За нею доглядала хазяйка, давала краплі на молоці, сама прибирала в будинку та доїла корів» [274, арк.2]. Але в цілому примусові робітники були для німців лише робочою

силою, яку вони використовували по максимуму, тому і ставлення до них було відповідним [1, арк.29 зв].

Найважливішим елементом, який дозволяв примусовим робітникам вижити в німецькій неволі, були стосунки між самими робітниками [523, с.39]. У вільні від роботи години під загрозою бути покараними остарбайтери все ж спілкувалися між собою. Часто таке спілкування між хлопцями і дівчатами переростало у кохання [170, арк.244]. Зокрема, під час примусового перебування в німецькій неволі Катерина Ханіна із Балакліївщини потай від господарів зустрічалася з італійським полоненим Маріо Сініскальякі [535].

Примусовим робітникам Третього Райху товаришувати, а тим більше закохуватися в німецьких дівчат чи хлопців під страхом смертної кари суворо заборонялося [170, арк.610]. За сексуальні стосунки німецької жінки з іноземним робітником першій загрожувало ув'язнення в концентраційному чи виправному таборі, а на другого нерідко чекала смертна кара [535, с.219]. Німецьке командування розглядало східних робітниць суто як дешеву робочу силу, або ж їм відводилася роль «сексуального захисного валу перед тілом німецького народу». До певного часу ніхто не замислювався над тим, що жінки зі східної Європи можуть народити дітей [535, с.220]. До 1943 року згідно із Загальними приписами про вербування і використання робочої сили Сходу від 20 лютого 1942 року жінку зі східної Європи зі строком вагітності 6 місяців відправляли додому як непридатну до роботи [201, арк.25;26]. Із 1943 року новонароджених жінками-остарбайтерами малюків нацисти без відома матерів відправляли до спеціальних дитячих будинків (додаток Н).

Однак траплялося, що до жінок, які народжували в нацистській неволі, німці ставилися доволі пристойно. Віктор Пушкар, який народився 27 березня 1945 року в Тюбінгемі (Німеччина), розповідає, що господар відвіз маму до лікарні м. Тюбінгу, де у неї народився син – Віктор. Через три дні мама пішки з дитиною на руках прийшла до Альтінгену. Німці дали мамі коляску, підгузки і оберігали немовля [229].

Примусові робітники Третього Райху не лише виживали в таких умовах, а й знаходили в собі сили вірити у звільнення та повернення на батьківщину [1, арк.72 зв].

Отже, визначальними особливостями повсякденного життя остарбайтерів із Харківщини у Третьому Райху були: сувора регламентація робочого дня; заборона з будь-яких причин залишати робоче місце; визначений установою праці раціон харчування (у переважній більшості надзвичайно незадовільний); низька, неврегульована система оплати праці; вихід на роботу у вихідні; незадовільні умови праці; продумана система покарань; суцільне обмеження особистих прав і свобод; позбавлення можливостей задовольняти культурні та духовні потреби тощо.

Із перших днів нацистського управління на Харківщині було організовано активну вербувально-пропагандистську кампанію щодо набору цивільного населення Харківщини на різноманітні потреби Третього Райху. Для її запровадження влада створювала при міських і районних управах відповідні відділи, які розгорнули широку діяльність: створювали і розповсюджували періодичні видання: газети, листівки, прокламації, кольорові плакати, які вивішувалися на парканах будинків, скверах, парках і т. д. На Харківщині німці влаштовували численні покази фото та кінохроніки про щасливе і безтурботне життя в Німеччині. З метою переконання цивільного населення Харківщини у правдивості своїх намірів нацисти організовували екскурсії до Німеччини. Щоб юнаки і дівчата отримали висококваліфіковану роботу в Німеччині, молодим людям пропонувалося пройти на Харківщині курси токарів, механіків, слюсарів, шоферів. Населення переконувалося в тому, що, якщо їм не сподобаються умови праці чи проживання в Німеччині, вони зможуть повернутися додому. Вербування спочатку проводилося на добровільній, згодом – на примусовій основі.

Місцевим органам управління встановлювалася рознарядка на вивезення робочої сили; населенню за місцем проживання розсилалися повідомлення про необхідність явки до вербувальних комісій. Підбором контингенту, переважну

частину якого становила молодь і члени сімей радянського активу, займалися старости разом із поліцейськими. Вручалися повістки із вказівкою обов'язково з'явитися з особистими речами на біржу праці. Спершу, побоюючись репресій, деяка частина цивільного населення виконувала цей припис, проте дуже швидко німцям довелося змінити і цю форму, тому що добровільно йти в неволю уже ніхто не хотів.

Для залучення населення для вивезення до Німеччини нацистським керівництвом запроваджувалася політика:

- заохочення – надання різноманітної соціальної допомоги депортованим і їх сім'ям, а саме: грошові виплати, продуктові картки, покращення соціально-побутових умов;

- примусу – посилення різних (штрафних і дисциплінарних) покарань для осіб, які не виконували припис; примусова реєстрація місцевого населення на біржі праці, збірних пунктах на основі брутального, відвертого полювання на людей; представники нової влади суворо карали не лише тих, хто уникав німецької каторги, але й членів їх сімей. У кінці 1942 – на початку 1943 років за «вербування» взялися озброєнні німецькі загони. Вони разом з поліцейськими (переважно особами, які перейшли на сторону нацистської влади) здійснювали нічні облави в Харкові та інших населених пунктах області. Зібране у такий спосіб цивільне населення тримали деякий час у спеціальних приміщеннях, які посилено охоронялися представниками німецьких збройних формувань. Примусового відправлення можна було уникнути, якщо адміністрація установ, заводів зверталася до вербувальної комісії зі спеціальним проханням про цінність того чи іншого працівника; за віком; за наявністю дітей; молодь, якщо вона навчалася.

Суттєво на дії нацистської адміністрації щодо депортації населення міста й області до Німеччини вплинула активна діяльність Руху Опору. Досить часто цивільне населення, щоб не бути примусово відправленим до Німеччини, переховувалося в спеціальних місцях (льохах, підвалах, занедбаних

приміщеннях, у лісі, в бур'янах, у полі). Були випадки навмисного отруєння і навіть штучного захворювання.

Перед відправкою до Третього Райху кожен депортований мав обов'язково пройти медичний огляд і спеціальні поліцейські перевірки. Саме транспортування здійснювалося в товарних вагонах, в антисанітарних умовах.

Після прибуття до нацистської Німеччини депортовані харків'яни-остарбайтери розміщувалися в таборах із поганими умовами проживання. Важкі умови праці, малокалорійне харчування, виробничий і побутовий антисанітарний стан стали головними причинами високої смертності. Найбільш поширеними хворобами серед східних робітників були: серцево-судинні, туберкульоз, кишкові.

У більшості випадків умови праці і проживання харків'ян-остарбайтерів залежали від того, куди саме депортовані потрапляли: чи на виробниче підприємство, де досить важкими були умови праці й побуту, чи до сільськогосподарського підприємства, де було трохи легше прохарчуватися; людяного ставлення окремих німецьких господарів і простих німців.

Проте східні робітники з Харківщини по можливості підтримували належний санітарний стан у бараках, товаришували не лише зі своїми земляками, іншими примусовими робітниками (французами, бельгійцями, поляками і т. д.) але й з місцевими жителями (німцями).

Висновки до розділу 3

Проведений аналіз механізмів вербування та депортації трудових ресурсів Харківщини до нацистської Німеччини засвідчив, що трудова експлуатація населення регіону функціонувала як двоканальна система: по-перше, через використання праці на місці в умовах окупації, по-друге, через організоване вилучення робочої сили шляхом переміщення цивільного населення до Третього Райху. Така конструкція не була випадковою: вона відображала прагнення окупаційної адміністрації гнучко перерозподіляти

людський ресурс між локальними потребами окупованої економіки та загальнонімецькими запитами воєнної індустрії.

Установлено, що еволюція депортаційної політики виявляє послідовну зміну домінуючих інструментів – від стимулювально-пропагандистського до примусово-карального. Початковий етап наприкінці 1941 року був орієнтований на формування видимості добровільності через комбінацію адміністративної організації вербування і багатоканальної пропаганди, спрямованої на легітимацію виїзду як соціально прийнятної та економічно вигідної поведінки. Важливо, що ця «добровільність» мала характер керованої конструкції: обіцянки пільг, підтримки родин і гарантій збереження майна виконували радше роль мотиваційного каркаса, ніж відображення реальних гарантій, а післявоєнні практики самоопису репатріантів додатково ускладнюють верифікацію реальної частки добровільного виїзду через вимушене приховування відповідей у ситуації репресивного тиску.

Доведено, що перехід до примусової мобілізації після призначення Фріца Заукеля в березні 1942 року означав інституційне включення Харківщини до централізованої програми вилучення робочої сили з окупованих територій. У межах цієї логіки депортація набуває рис нормативно оформленого процесу, який реалізовувався через квотування, облік і селекцію населення, стандартизовані процедури направлення та санкційне забезпечення виконання. Її динаміка визначалася поєднанням структурних чинників (зростанням потреб німецької економіки в робітниках) та ситуаційних каталізаторів (каральні заходи проти підпілля, інтенсифікація мобілізації під час воєнних переломів і відступу німецьких військ, а також локальні управлінські збої й форми пасивного спротиву всередині адміністративного апарату).

Установлено, що організаційний механізм депортацій на Харківщині спирався на багаторівневу систему примусу, у якій німецькі владні структури задавали цілі та квоти, а місцеві інституції виконували інструментальні функції обліку, контролю й відбору. Особливістю цієї системи було

перенесення відповідальності за виконання мобілізаційних завдань на локальний рівень із одночасним збереженням монополії окупаційної влади на ухвалення ключових рішень. Санкційний контур (штрафи, ув'язнення, колективна відповідальність) перетворював депортацію на технологію вилучення людського ресурсу, де ухилення розглядалося як управлінський ризик, що нейтралізувався репресіями.

Показано, що Рух Опору виступав не лише морально-політичним чинником, а й практичним елементом, який змінював поведінкові стратегії населення та впливав на ефективність вербувальних кампаній. Поширення альтернативної інформації, підрив пропагандистських наративів і стимулювання практик ухилення зменшували керованість депортаційного процесу та сприяли посиленню примусу як домінуючого методу мобілізації.

Аналіз умов праці та побуту депортованих мешканців Харківщини у Третьому Райху дає підстави трактувати оstarбайтерську працю як режим високої регламентації та дисциплінарного контролю, що поєднував економічне вилучення продуктивності з обмеженням базових прав і свобод. Водночас виявлена варіативність умов залежно від підприємства, місця та управлінської культури роботодавця не змінювала системної природи явища, а лише відображала різні ступені жорсткості реалізації загального репресивно-експлуатаційного принципу.

Отже, депортація трудових ресурсів Харківщини постає як структурований сегмент нацистської політики використання робочої сили зі Сходу, що еволюціонувала від конструювання «добровільності» до інституціоналізованого примусу. Її перебіг визначався взаємодією економічних потреб Третього Райху, адміністративних механізмів мобілізації та практик спротиву місцевого населення, що в сукупності формувало специфічну регіональну конфігурацію трудової експлуатації в умовах окупації.

ВИСНОВКИ

1. Історіографічний аналіз показав, що сукупність вітчизняних і зарубіжних праць створює достатню основу для розуміння загальних принципів трудової політики Третього райху, однак регіональний вимір Харківщини у більшості досліджень залишається недостатньо розкритим. Радянська історіографія була методологічно обмежена ідеологічною рамкою, що звужувала трактування трудової мобілізації до обвинувальної моделі та не сприяла аналізу правових механізмів і соціальних практик примусової праці. Частина сучасних російських студій відтворює спадкові схеми й інтерпретаційні конструкти. Західна історіографія забезпечує глибший аналіз соціального виміру, форм примусу й репатріаційних процесів, проте український матеріал у ній здебільшого подано фрагментарно, без належного врахування регіональних конфігурацій, зокрема специфіки Харківщини. Українські дослідження доби незалежності істотно розширили джерельну базу та аналітичні підходи до теми оstarбайтерства й окупаційної праці, однак спеціальний ракурс Харківщини та пов'язані з ним гуманітарні наслідки (тривалі життєві траєкторії, психологічні й соціальні ефекти, вплив повоєнних фільтраційних практик) залишаються недостатньо систематизованими, що зумовлює потребу подальшого поглиблення досліджень. Це дозволило розвинути наукові підходи до аналізу історіографії проблеми експлуатації трудових ресурсів Харківщини.

2. Узагальнення джерельної бази засвідчило її репрезентативність і різнотипність та підтвердило можливість реконструкції як управлінсько-адміністративних механізмів трудової політики, так і соціально-повсякденного виміру експлуатації населення Харківщини у 1941–1943 рр. Джерельний комплекс охоплює архівні матеріали державних і місцевих фондів, документи окупаційних та місцевих органів управління, фільтраційні й репатріаційні справи, приватні тексти (листи, мемуари), свідчення очевидців, матеріали усної історії, а також фотодокументи й кінохроніку.

Водночас установлено, що відсутність цілісних спеціалізованих комплексів документів саме щодо уродженців Харківщини, а також фрагментарність і різна мотивація створення джерел зумовлюють необхідність критичної верифікації, зіставлення та реконструктивної інтерпретації розрізнених даних. У підсумку доведено доцільність аналітичної інтеграції різних груп джерел у єдину узгоджену модель функціонування трудової політики Третього Райху в регіоні.

3. Методологічні засади дослідження підтвердили продуктивність поєднання спеціально-історичних і міждисциплінарних підходів для відтворення системи трудової експлуатації не лише як адміністративного механізму, але і як соціальної практики, що змінювала повсякденне життя населення. Поєднання принципів історизму, наукової об'єктивності, системності та антропоцентризму забезпечує можливість одночасно аналізувати нормативні й управлінські рішення окупаційної влади та індивідуальні стратегії виживання, адаптації й спротиву. Застосування реконструктивних підходів і кількісних узагальнень дозволяє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, просторово локалізувати процеси та виявляти специфіку Харківщини як території військової зони, де параметри трудової політики істотно залежали від воєнної динаміки. Це поглиблює розуміння умов формування й реалізації окупаційної трудової політики в регіоні та розвиває методологію її аналізу.

4. Матеріали усної історії та его-документи визначено як ключові для реконструкції гуманітарного виміру трудової експлуатації: емоційних реакцій, практик повсякденної адаптації, досвіду насильства, оцінок умов праці та моделей взаємодії з окупаційною адміністрацією. Їх залучення компенсує прогалини офіційного діловодства та дозволяє коригувати адміністративні наративи через перспективу безпосередніх учасників подій, що підсилює доказовість і аналітичну повноту дослідження.

5. Обрані принципи й міждисциплінарний інструментарій забезпечили комплексну реконструкцію політики Третього Райху у сфері трудових

ресурсів Харківщини, що поєднала адміністративно-нормативний аналіз з критичним зіставленням архівних, наративних і кількісних даних. Використання процедур верифікації, реконструктивних підходів і зіставлення різних масивів джерел дозволило виокремити структурні елементи окупаційної трудової політики, виявити регіональні особливості її реалізації та обґрунтовано інтегрувати матеріали усної історії як джерело соціальної пам'яті й антропологічного виміру примусової праці.

6. Трудова політика на окупованій Харківщині підпорядковувалася єдиній стратегічній меті окупаційної влади – максимальному використанню місцевих трудових ресурсів для економічних і військових потреб Німеччини. Запровадження загальної трудової повинності й системи примусової праці функціонувало як елемент воєнно-економічної моделі, у межах якої відновлення й підтримання виробництва, ремонтно-відбудовні роботи та аграрний сектор розглядалися насамперед як інфраструктура забезпечення окупаційних інтересів. Інформаційний контроль і пропагандистські практики виконували допоміжну функцію стабілізації експлуатаційного режиму та зниження опору населення.

7. Регіональна специфіка Харківщини як території військової зони зумовлювала залежність трудової політики від фронтової динаміки і підсилювала її мобілізаційно-каральний характер. Окупаційна адміністрація застосовувала комбіновану модель управління, поєднуючи обмежені стимули (елементи соціальної підтримки чи послаблення) з розгалуженим санкційним механізмом, що включав штрафи, арешти, насильницькі практики та показові репресії у випадках непокорі або саботажу. У процесі ескалації кадрового дефіциту контингент залучених до трудової повинності розширювався, що свідчить про поступове зняття соціальних обмежень та зростання рівня примусу.

8. Організація трудових ресурсів у місті й сільських районах була спрямована на використання промислового та інфраструктурного потенціалу Харкова і господарського ресурсу області, що проявлялося в залученні

населення до відбудови й ремонту підприємств, забезпечення транспортної та виробничої інфраструктури, а також до робіт у сільському господарстві. Воєнні руйнування та деформація економічної структури регіону супроводжувалися вимушеною зміною соціально-професійних траєкторій частини населення, зокрема переміщенням у сільську місцевість і включенням у трудові практики, пов'язані з натуральними повинностями та роботою в господарствах, створених на базі колишніх колективних форм землекористування.

9. Показано, що мобілізація трудових ресурсів здійснювалася через поєднання адміністративного обліку, вербувально-пропагандистських заходів та інституцій примусу. Біржі праці виконували функції систематизації трудового потенціалу й централізованого перерозподілу робочої сили, а створення професійної підготовки забезпечувало підпорядкування кваліфікаційної структури потребам окупаційної економіки. Окремий акцент робився на відборі кваліфікованих кадрів і технічних спеціалістів як найбільш цінного сегмента людського ресурсу, придатного для використання у промисловості Третього Райху. Масштаб депортацій цивільного населення з Харківщини – більше 160000 осіб – відображає системність і керованість цієї політики.

10. Умови праці населення Харківщини в період окупації характеризувалися низьким рівнем соціальної захищеності, нерівномірністю організації праці та залежністю трудової поведінки від факторів виживання. Формальне працевлаштування не забезпечувало адекватної компенсації чи мінімальних гарантій, а тривалість і інтенсивність робіт у низці сфер фактично не обмежувалися. Встановлено, що важливим чинником включення частини населення в окупаційно контрольовані трудові практики були критичні умови проживання, спричинені руйнуванням інфраструктури та порушенням систем життєзабезпечення: у таких обставинах праця набувала характеру вимушеної адаптації, де примус, відсутність альтернатив і загроза голоду формували поведінкові стратегії значної частини населення.

11. Вербування на роботи до Третього Райху на ранніх етапах використовувало технології конструювання «добровільності» через інформаційний вплив і адміністративну організацію набору. Пропагандистські обіцянки матеріальної підтримки та гарантій для родин виконували мотиваційну функцію, однак їх реалізація була нестабільною й залежала від воєнно-економічної ситуації, що знижувало довіру населення і поступово звужувало можливості суто агітаційної мобілізації.

12. Зниження готовності населення до виїзду та поширення негативних свідчень про умови праці в Німеччині зумовили інституціоналізацію примусового набору через квотування, повісткові механізми та примусовий відбір, підкріплений санкціями і практиками колективної відповідальності. У структурі депортаційних практик відбувся зсув від індивідуальних рішень до мобілізаційної моделі, де ухилення трактувалося як порушення, що нейтралізувалося репресивними заходами, включно з масовими облавами та тимчасовою ізоляцією затриманих перед відправленням.

13. Діяльність Руху Опору істотно впливала на ефективність мобілізаційних кампаній, змінюючи поведінкові стратегії населення і підвищуючи управлінські витрати окупаційної влади на контроль і реалізацію депортацій. Поширення антивербувальних настроїв, саботаж і практики ухилення сприяли посиленню карального компонента трудової політики. Процедури відправлення та транспортування, що включали перевірки й переміщення в умовах, далеких від санітарних норм, підсилювали травматизацію досвіду депортованих і підкреслювали примусовий характер мобілізації.

14. Досвід праці мешканців Харківщини на території Третього Райху засвідчує репресивно-дисциплінарну природу експлуатації, де поєднувалися виснажливий режим, антисанітарні умови, дефіцит харчування та обмеження прав, що спричиняло зростання захворюваності й смертності. Варіативність умов залежно від місця праці та локальних практик контролю не змінювала системної логіки: використання робочої сили здійснювалося в режимі

максимізації продуктивності за рахунок деградації соціальних стандартів і людської безпеки.

15. Наслідки цієї системи для повоєнного відновлення Харківщини проявилися у демографічних і кадрових втратах, деформації професійної структури населення, погіршенні здоров'я та працездатності значної кількості людей, а також у соціально-психологічній травматизації й стигматизації частини репатріантів унаслідок повоєнних фільтраційних практик. Вилучення працездатних груп і експлуатація кваліфікованих кадрів знижували людський потенціал відбудови, а накопичені фізичні й соціальні наслідки примусової праці ускладнювали відновлення промисловості, інфраструктури й нормального повсякденного життя регіону в перші повоєнні роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Автобіографії і спогади громадян Барвінківського району вигнаних до Німеччини. Т.6. (Т-Я). (1941-1943 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3746, оп. 1, спр. 177, 217 арк.
2. Автобіографії і спогади громадян Красноградського району, вигнаних до Німеччини. (1942-1944 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3746, оп. 1, спр. 192, 64 арк.
3. Автобіографії і спогади громадян Харківського району, вигнаних до Німеччини. (1941-1946 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3746, оп. 1, спр. 200, 66 арк.
4. Автобіографії і спогади Старовірівського району, вигнаних до Німеччини. (1941-1944 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3746, оп. 1, спр. 198, 15 арк.
5. Анкети і прохання спеціалістів, добровільно виїхавших на роботу в нацистську Німеччину, про надання допомоги їхнім сім'ям. (1943 р.). Управа 9-го району. м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3064, оп. 1, спр. 37, 122 арк.
6. Антирадянські листівки і звернення до громадян. (1942-1943 р. р.). Пропаганда штафель У-3, м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3077, оп. 1, спр. 9, 240 арк.
7. Баланс і кошторис приходів і розходів підприємств, підвідомчі індустриальному відділові міськуправи на IV квартал 1942 р. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 86а, 29 арк.

8. Вербувальна комісія. Повістки виклику до вербувальної комісії, літери А-Я. (1942 р.). Управа 8-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3070, оп. 1, спр. 190, 170 арк.
9. Відомості на видачу зарплати співробітникам управління трамвая і лазень м. Харкова (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 310, 65 арк.
10. Відомості про кількість громадян СРСР, які були примусово вивезені нацистськими загарбниками в період тимчасової окупації Харківської області, і які повернулися на батьківщину і їхнє працевлаштування. (1945р.). Виконавчий комітет Харківської обласної ради депутатів трудящих. м. Куп'янськ – м. Харків. 1945. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3858, оп. 4, спр. 30, 616 арк.
11. Відомості про кількість жителів виселених з квартир для розселення німецьких військових частин, про кількість євреїв, вигнаних на тракторний завод (1941-1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 3, спр. 16, 12 арк.
12. Відомості про одержання заробітної платні вчителями й технічними робітниками шкіл Борівського району і співробітників районованого відділу освіти. (1942 -1943 р.р.). Борівський районований відділ народної освіти, м. Борова Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3285, оп. 1, спр. 8, 95 арк.
13. Відомості про реєстрацію населення міста Харкова 9-го району 15 грудня 1941 р. (1941 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 226, 59 арк.
14. Відомості про стан підприємств і організацій м. Харкова під час німецько-нацистської окупації 4 січня 1942 р. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 509, 51 арк.
15. Відомості районних бургомістрів про вербування населення на роботу 1943 р. Харківська біржа праці, м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3081, оп. 1, спр. 2, 11 арк.

16. Господарство Харкова (щомісячний огляд) за липень теж (2-й примірник) (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 5, спр. 16, 47 арк.
17. Докладна записка ВІКАДО про невпевненість в перспективах подальшої роботи заводів через їх роздрібність та переписка про відкриття фінансово-консультативного бюро (1942-1943 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 57, 27 арк.
18. Докладна записка про зруйнований стан виробництва фабрики «Червоний дзеркальник». 8 грудня 1941 р. (1941 р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3069, оп. 1, спр. 199, 2 арк.
19. Докладні записки про низьку продуктивність праці і високу собівартість продукції на підприємствах, про незадовільний стан торгівлі і споживання Харкова (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 49, 84 арк.
20. Докладні записки про роботу сільськогосподарського відділу міської управи і про стан господарства Харківщини під час німецько-нацистської окупації (1941-1943 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 512, 12 арк.
21. Документи підпілля, партизанського руху і антинацистської боротьби на Харківщині в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-1943 рр. Довідки про партизанський рух Харківської області і про евакуацію в тил країни, звіт обкому КП/б/У з червня 1941р. по вересень 1942 р. Звіт про роботу підпільних парторганізацій і інші доповідні записки. (1941-1946 р.р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2, оп. 31, спр. 4, 239 арк.
22. Заява приватних осіб про видачу дозволу на заняття приміщень для пристрою майстерень фотографічних. Літери Л-Р. (1941 р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3069, оп. 1, спр. 218, 184 арк.

23. Заяви і автобіографії осіб, які поступали на роботу в кіно (1941 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп.3, спр. 4, 60 арк.*
24. Зведений звіт про діяльність підприємств м. Харкова за листопад – грудень 1941 року (іменний список співробітників індустріального відділу) (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 2, спр. 24, 33 арк.*
25. Звіти і відомості про стан підприємств громадського харчування (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 1, спр. 144, 20 арк.*
26. Звіти про роботу шкіл Борівського району за перше півріччя. 1942 р.). Борівський районований відділ народної освіти, м. Борова Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3285, оп.1, спр. 4, 78 арк.*
27. Іменні списки співробітників промислового відділу міської управи «Велозаводу», заводу «Гідропривід», Суконного заводу товариства «Утилізатор», заводу «Серп і молот» і електричних майстерень м. Харкова (1941 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 4, спр. 508, 15 арк.*
28. Інструкції керівників «ВІКДО» про транспортування російських робітників до Німеччини, про порядок видачі посвідчень співробітникам «ВІКДО». (1942 р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3080, оп. 2, спр. 3, 37 арк.*
29. Інструкції керівництва «ВІКДО» про набір робочої сили, порядку пересилки кореспонденції, постачання німців зимовим обладнанням і інш. (1941-1943 р.р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3080, оп. 2, спр. 2, 61 арк.*
30. Інструкція і переписка про використання робітників «ВІКДО» на окопних роботах в прифронтовій полосі і в господарсько-продуктових підприємствах. Положення про взяття на облік усіх робітників і службовців 1910-1925 років народження під загрозою покарання. (1941-1943 р.р.).

Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3080, оп. 1, спр. 17, 12 арк.

31. Інструкція і розпорядження Харківської міськуправи про оплату комунальних послуг, про репресії за ухиляння від мобілізації до Німеччини. (1942 р. р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3069, оп. 1, спр. 5, 26 арк.

32. Інструкція і форми відомостей про реєстрацію населення міста Харкова 15 грудня 1941 р. (1941 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 215, 55 арк.

33. Інструкція про порядок проведення ремонту житлового фонду м. Харкова, та тарифна сітка і переписка про оплату робочої сили на будівельних роботах (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 663, 28 арк.

34. Картотека осіб відправлених на роботу у нацистську Німеччину. (1942 р.). Управа 9-го району. м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3064, оп. 1, спр. 35, 59 арк.

35. Колекція документів на німецькій мові щодо депортованих. (1941-1943 р.р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3080, оп. 1, спр. 9, 52 арк.

36. Листи до редакції, про розміщення статей в дусі націоналістичної нацистської пропаганди. (1943 р.). Редакція газети «Харків'янин». *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2983, оп. 1, спр. 2, 28 арк.

37. Листування з різними установами про стан і роботу шкіл. (1942 р.). Борівський районований відділ народної освіти, м. Борова Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3285, оп. 1, спр. 2, 5 арк.

38. Людність міста Харкова на 15/XII 1941 р. (за даними реєстрації людності) за 1942 р. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 5, спр. 4, 53 арк.

39. Місячні звіти про роботу підприємств, підвідомчі Харківській міській управі (1941-1942 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 117, 60 арк.
40. Місячні звіти районних бургомістрів про судово-адміністративну діяльність (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 114, 310 арк.
41. Навчальні плани для ремісничих училищ і переписка з Обербургомістром м. Харкова про комплектування їх (1941-1942 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 182, 25 арк.
42. Наказ командування 6-ої німецької армії про реєстрацію спеціалістів. Перелік геодезичних інструментів управління міського архітектора, пограбованими німецько-нацистськими військами, відомості пограбованих сум з каси 6-го поштового відділення м. Харкова (1941-1942 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 2, 21 арк.
43. Наказ по міській управі, положення, штатне розташування і кошторису по організаціях проектно-консультативного бюро при житлово-орендному відділу. Вимогливі відомості на виплату зарплати співробітникам проектно-каналізаційного бюро 303.Спр.805. Заява і скарги на зловживання в організаціях і переписка інспекторів з районними управами по адміністративних питаннях. Накази по 17-тій районній управі по особовому складу. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 701, 24 арк.
44. Накази і об'яви міської управи про реєстрацію всього населення м. Харкова і про заборону вбивати домашніх тварин. Радіо-зведення німецького інформбюро про наступ нацистів (1941 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 47, 74 арк.
45. Накази і розпорядження міської управи про особовий склад за 1942 рік. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 3, спр. 10, 218 арк.

46. Накази і розпорядження по Бургомістрату 6-го району про примусову мобілізацію населення на роботу по наказу нацистського командування, про реєстрацію гужового транспорту. (1943 р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3069, оп. 1, спр. 15, 10 арк.
47. Накази по міській управі (копії) по особовому складу і призначення керівних робітників у закладах м. Харкова, працюючих у період окупації (структура і штати управи із зазначенням прізвищ і окладів) (1941-1942 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 2, спр. 1, 88 арк.
48. Накази по міській управі (копії) по особовому складу і про призначення керівних працівників в закладах м. Харкова, працюючих у період окупації (Відомість про смертність населення м. Харкова з грудня 1941 року по вересень 1942 року) та іменні списки співробітників Харківського історичного архіву) (1941-1942 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 2, спр. 2, 230 арк.
49. Накази по німецько-нацистській комендатурі. (1941-1943 р.р.). Міська комендатура м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3086, оп. 1, спр. 3, 30 арк.
50. Накази по німецько-нацистській комендатурі. Список росіян, працюючих в комендатурі. (1941-1942 р.р.). Міська комендатура м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3086, оп. 1, спр. 2, 27 арк.
51. Накази по управі 6-го району, про примус населення відбувати трудову повинність, про покарання за порушення світломаскування, про особистий склад управи. (1941-1942 р.р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3069, оп. 1, спр. 2, 54 арк.
52. Об'ява про явку населення, під загрозою покарання, на біржу праці для реєстрації. Список бургомістратів, завідуючими відділів і їх заступників Управи 17-го району м. Харкова. Переписка про видачу дозволів на право вільного проїзду по залізничним полотнах і ходінням по вулицях відповідальних робітників Управи про пограбування і заселення квартир евакуйованих громадян і закладів, про видачу дозволів на право носіння зброї.

(1941-1942 р.р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3080, оп. 1, спр. 4, 156 арк.*

53. Обов'язкова постанова, директива міськуправи про призначення керівників установ, проведення інвентаризації, про встановлення робочого дня (1941-1942 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 1, спр. 317, 11 арк.*

54. Оголошення розміщені в газеті про реєстрацію професорів і доцентів вищих навчальних закладів, про вербування робочої сили на завод ХЕМЗ. (1943 р.). Редакція газети «Харків'янин». *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2983, оп.1, спр. 9, 20 арк.*

55. Паспорта громадян вигнаних до Німеччини. (1941-1945 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 221, 36 арк.*

56. Переписка бургомістра 6-го району з Міськуправою про відкриття дитячого садка для дітей співробітників. Список дітей, кошторис, штатний розклад дитячого садка. (1942 р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3069, оп. 1, спр. 365, 10 арк.*

57. Переписка бургомістра 6-го району з Міськуправою про відкриття дитячого садка для дітей співробітників. Список дітей, кошторис, штатний розклад дитячого садка. (1942 р.). Управа 8-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3070, оп. 1, спр. 365, 10 арк.*

58. Переписка з біржою праці про реєстрацію співробітників і обмін паспортів на робочі картки. Списки співробітників інституту, паспорта, яких передаються біржі праці. (1942-1943 р.р.). Рентгенологічний і онкологічний інститут в м. Харкові. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3211, оп. 1, спр. 13, 17 арк.*

59. Переписка з німецькими закладами. Список військовополонених, які знаходилися на дослідженні в інституті. (1942-1943 р. р.). Рентгенологічний і

онкологічний інститут в м. Харкові. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3211, оп. 1, спр. 9, 50 арк.

60. Переписка з німецько-нацистськими комендатурами м. Харкова, про видачу охоронних грамот співробітникам управи, про пограбування квартир німецькими солдатами, про заселення будинків, про отримання продуктів харчування і матеріалів. Відкриття комісійного магазину і їдальні. (1941–1942 р.р.). Управа 16-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3066, оп. 1, спр. 5, 232 арк.

61. Переписка з підприємствами і закладами м. Харкова працюючих у період нацистської окупації, про детальну перевірку співробітників і учнів для виявлення комуністів і євреїв. Статут типографії Харківського університету (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 18а, 17 арк.

62. Переписка з районними управами, школами, гімназіями про проведення інвентаризації, про переведення музикальних шкіл на госпрозрахунок і інструкція про складання звітів (1941р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 330, 22 арк.

63. Переписка з Харківською міською управою про навчальний план курсів з підготовки в інститут, про повернення квартир співробітникам, про видачу постійних посвідчень на відвідування міської управи, про дозвіл друкувати бланки в друкарні інституту. (1941-1943 р. р.). Харківський Політехнічний інститут, м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3744, оп. 1, спр. 42, 81 арк.

64. Письмові роботи – спогади школярі Зміївського району про пережите в період німецько-нацистської окупації. (1943-1944 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3746, оп. 1, спр. 114, 180 арк.

65. Письмові роботи – спогади школярі Сахновщанського району про пережите в період німецько-нацистської окупації. Т.3. (1944 р.). Колекція

документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 128, 261 арк.*

66. Письмові роботи – спогади школярів Богодухівського району про пережите в період німецько-нацистської окупації. (1943-1944 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 107, 146 арк.*

67. Письмові роботи – спогади школярів Валківського району про пережите в період німецько-нацистської окупації. (1943-1944 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 110, 185 арк.*

68. Плани будинку Харківської міської трансляційної сітки і дефектний акт про стан будинку по Миколаївській вул. № 11. 26 березня 1942 р. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 4, спр. 662, 17 арк.*

69. Повідомлення про смерть росіян вигнаних до Німеччини. (1943 р.). Німецько-нацистський господарський штаб «ОСТ», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 4568, оп. 1, спр. 1, 41 арк.*

70. Повістки повідомлень в бургомістрат на предмет мобілізації до Німеччини, літери А-Т. (1942 р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3069, оп. 1, спр. 25, 49 арк.*

71. Положення про фабрично-заводську інспекцію. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 4, спр. 808, 22 арк.*

72. Постанова і інструкція і доповідна «ВІКДО» про відпущення кредитів і діяльності сільськогосподарських банків. Статути для сільськогосподарських банків, які були підпорядковані «ВІКАДО». Структура «ВІКДО». (1941-1942 р.р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3080, оп. 1, спр. 2, 22 арк.*

73. Постанова опікунської ради про призначення опікунів на майно неповнолітніх і осіб, мобілізованих до Німеччини на роботу. Акти з указівкою наявного майна (1943 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 431, 45 арк.
74. Постанови, накази та розпорядження Борівського районованого відділу народної освіти та інспекторського відділу. (1942-1943 р.р.). Борівський районований відділ народної освіти, м. Борова Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3285, оп. 1, спр. 1, 52 арк.
75. Постанови, протоколи і переписка міськуправи про розширення кустарно-ремісничої промисловості, про установавання відпускних цін на товари (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 36, 42 арк.
76. Пояснювальна записка до проекту відновлення теплоелектроцентру на тракторному заводі. Квітень 1942 р. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 609, 60 арк.
77. Про порушення правил реєстрації на Біржі праці гр. Шопиною Параскою Василівною. 19/X – 20/X. 1941р. (1941 р.). Управа 2-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3079, оп. 1, спр. 253, 3 арк.
78. Про порушення правил реєстрації на Біржі праці громадянкою Василенко О. Г. 26/IX – 28/IX. 1941 р. р. (1941 р.). Управа 2-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3079, оп. 1, спр. 249, 4 арк.
79. Про явку громадян до вербувальної комісії та реєстрацію на біржі праці. Докладні записки й повідомлення керівників будинкоуправлінь, постанови бургомістра про покарання осіб, що не з'явились до вербувальної комісії та біржи праці. Повернені повістки. (1941-1943 р.р.). Управа 2-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3079, оп. 1, спр. 206, 146 арк.
80. Протоколи сесій Дергачівської районної ради депутатів трудящихся і матеріали до них. (1943 р.). Виконавчий комітет Дергачівської районної ради

депутатів трудящихся Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 4190, оп. 1, спр. 19, 27 арк.*

81. Реєстраційні списки громадян, що були намічені до відправки до Німеччини. (1942 р.). Управа 1-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3072, оп. 1, спр. 4, 59 арк.*

82. Робітничі картки громадян вигнаних до Німеччини. (1941-1945 р.р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 220, 56 арк.*

83. Розпорядження «ВІКДО» про постачання для німецьких збройних сил, від кожного району по 500 волів, великої кількості яєць і картоплі, про облік масляного насіння, птиці, вуликів, про масове знищення і угону скота, в зв'язку з наступом Червоної армії, про відправку робітників на риття окопів, норми розподілу продуктів харчування для родичів вигнаних до Німеччини. (1941-1943 р.р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3080, оп. 1, спр. 60, 37 арк.*

84. Розпорядження Боровської Районної Управи. (1942-1943 р.р.). Піски-Редьківська сільська управа Борівського району Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3450, оп. 1, спр. 1, 144 арк.*

85. Розпорядження бургомістра 6-го району про примусову мобілізацію населення на розчищення снігу, про взяття підвищеної оплати за воду. (1943 р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3069, оп. 1, спр. 16, 11 арк.*

86. Розпорядження Куп'янської окружної і Борівської районованої земельних управ. (1942-1943 р.р.). Піски-Редьківська сільська управа Борівського району Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3450, оп. 1, спр. 2, 198 арк.*

87. Розпорядження по конторі постачання і збуту відділу ремісничо-кустарної промисловості, про особовий склад (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 1, спр. 339, 56 арк.*

88. Розпорядження по Харківській міській управі про порядок видачі довідок, про вилучення радянських емблем і лозунгів, про покарання за знищення німецьких плакатів і об'яв. (1941-1943 р. р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3069, оп. 1, спр. 3, 25 арк.
89. Розпорядження про переписку про призначення громадян, які порушили світломаскування, про звільнення від мобілізації до Німеччини спеціалістів. (1941-1942 р.р.). Управа 1-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3072, оп. 1, спр. 2, 63 арк.
90. Розпорядження шефа району Куп'янського філіалу господарського банку про заповнення виробничої картки, про покарання за саботаж в районі, про збільшення присадибних ділянок колишнім кулакам. (1942 -1943 р.р.). Державний маєток «хутір Борівське» Волосоко-Балакліївської сільської управи Шевченківського району, Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3407, оп. 1, спр. 4, 30 арк.
91. Розпорядження, інструкції і переписки відділу охорони здоров'я Харківської міськуправи про великий відсоток смертності серед населення, про заборону ворогам видавати довідки про недієздатність за виключенням важких захворювань. (1942 -1943 р.р.). Перша Харківська міська поліклініка ім. Пирогова Харківської міської управи, м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3014, оп. 1, спр. 2, 194 арк.
92. Розшифровки до фінансового плану по школах Борівського району (в 2-х томах). Т. І. Літери «А-К». 1942-1943 р. р.). Борівський районований відділ народної освіти, м. Борова Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3285, оп. 1, спр. 9, 147 арк.
93. Списки безробітних жінок, у яких відібрані паспорти вербувальною комісією. (1942 р.). Управа 8-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3070, оп. 1, спр. 194, 143 арк.
94. Списки громадян, вигнаних до Німеччини і вбитих у період окупації с. Литвинівка Валківського району. (1943 р.). Колекція документів про німецько-

окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 87, 3 арк.*

95. Списки громадян, які проживали в період тимчасової німецько-нацистської окупації в Ленінському (тепер – Холодногірського району) м. Харкова і вивезених до Німеччини. (1941-1943 р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 2, спр. 10, 92 арк.*

96. Списки і статистичні відомості про кількість мобілізованих до лав Червоної Армії, які повернулись і не повернулись, кількість населення по Піско-Редьківській сільській управі. Списки осіб, які виїхали до Німеччини. (1942 -1943 р.р.). Піски-Редьківська сільська управа Борівського району Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3450, оп. 1, спр. 8, 23 арк.*

97. Списки осіб у віці від 14 до 17 років, які були викликані на біржу праці, для мобілізації на роботу. (1942-1943 р. р.). Управа 10-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3065, оп. 1, спр. 1, 8 арк.*

98. Списки осіб, які виїхали до Німеччини по Олексіївському району. (1941-1943 р. р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 85, 36 арк.*

99. Списки підприємств і їх керівників, які існували у період німецької окупації в м. Харкові (1941-1943 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 1, спр. 17, 36 арк.*

100. Списки радянських громадян, які не повернулися з Німеччини за 1949 рік. (1949 р.). Виконавчий комітет Харківської обласної ради депутатів трудящих. м. Куп'янськ – м. Харків. 1945. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3858, оп. 3, спр. 1294, 129 арк.*

101. Списки співробітників відділу пропаганди районних бургомістрів м. Харкова (1941-1942 р. р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 3, спр. 42, 60 арк.*

102. Списки співробітників управи 2-го району, що користуються їдальнями. (1941-1943 р. р.). Управа 2-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3079, оп. 1, спр. 190, 29 арк.
103. Списки та анкети на отримання продуктів харчування вчителів, пенсіонерів, інвалідів, евакуйованих та робітників (1942 р.). Липецька районнова управа Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3217, оп. 1, спр. 9, 66 арк.
104. Списки та анкети на отримання продуктів харчування громадян, що виїхали до Німеччини. (1942 р.). Липецька районнова управа Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3217, оп. 1, спр. 5, 76 арк.
105. Список бірж праці, які підпорядковувалися Харківському «ВІКДО». Місячні звіти і доповідні про діяльність бірж праці м. Харкова. (1941-1943 р. р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3080, оп. 1, спр. 37, 31 арк.
106. Список жителів 6-го району, 1923-1925 р. народження для відправки в Німеччину на роботу. 1941-1943 р. р.). Управа 6-го району м. Харкова. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3069, оп. 1, спр. 163, 9 арк.
107. Список жителів Харкова, які змушені були здати велосипеди на прийомні пункти (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 16, 48 арк.
108. Список промислових підприємств, що знаходяться в введенні німецького командування. Звіти про роботу і стан промислових підприємств за вересень 1942 р. (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 1, спр. 126, 33 арк.
109. Спогади громадян Дергачівського району, вигнаних до Німеччини. (1944 р.) Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3746, оп. 1, спр. 185, 7 арк.

110. Спогади громадян Ізюмського району, вигнаних до Німеччини. (1945 р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 189, 26 арк.*
111. Статті і чернетки статей розміщені в газеті «Нова Україна», які написані у дусі брехливої нацистської пропаганди. (1941-1943 р. р.). Редакція газети «Нова Україна». *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2984, оп. 1, спр. 2, 211 арк.*
112. Статті у дусі брехливої нацистської пропаганди, які розміщені в газеті «Нова Україна» (1942 р.). Редакція газети «Нова Україна». *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2984, оп. 1, спр. 1, 158 арк.*
113. Стенограма бесіди з т. Черненко О. І., свідка звирячої розправи окупантів з євреями на території Харківського тракторного заводу. (1942 р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 167, 5 арк.*
114. Тимчасові правила організації і діяльності кустарно-промислових артілей і місячні баланси артілей (1942 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 1, спр. 328, 27 арк.*
115. Учбові програми, навчальні і календарні плани та розклади лекцій. 1941-1942 рр.). Борівський районований відділ народної освіти, м. Борова Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3285, оп. 1, спр. 3, 37 арк.*
116. Фотографії громадян вигнаних до Німеччини. (1931-1945 р.р.). Колекція документів про німецько-окупаційний режим на території Харківської області. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 3746, оп. 1, спр. 22, 46 арк.*
117. Циркуляри і переписка з інспекторами районних управ м. Харкова про реєстрацію пенсіонерів, про правила виплати пенсій, звіти райуправ про роботу пенсійних відділів. 5 серпня 1943 р. (1943 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 2982, оп. 4, спр. 426, 47 арк.*

118. Циркулярні інструкції і розпорядження «ВІКДО» про скорочення до мінімальних норм споживання цивільним населенням, про нагородження залізним хрестом осіб, які відзначилися у боротьбі з партизанами, про незадовільні результати по заготівці масла, про припинення випікання хліба, про розвиток тютюнових господарств, про встановлення податків. Попередження про російських бомб. (1941-1943 р.р.). Німецьке господарське командування «ВІКДО», м. Харків. *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 3080, оп. 1, спр. 3, 79 арк.

119. Чорновий екземпляр довідника «господарство м. Харкова» (1943 р.), (частково-переведений на нім. мову). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 819, 57 арк.

120. Чорнові статистичні таблиці для довідника «Господарство міста Харкова» за червень-липень 1943 року». (1943 р.). *Державний архів Харківської області, м. Харків*, ф. 2982, оп. 4, спр. 822, 36 арк.

Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області

121. Акт збитків причиненому селищу німецько-нацистськими завойовниками. Пересічанська сільська рада. Виконавчий комітет Пересічанської сільської ради депутатів трудящихся. с. Пересічне Дергачівського району Харківської області. 1943. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області*, ф. 29, оп. 1, спр. 1, 4 арк.

122. Виписки із протоколів загальних зборів колгоспів. Прохожанська сільська рада. Виконавчий комітет Велико Прохожанської сільської ради депутатів трудящихся Липецького району Харківської області. 1943. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області*, ф. 47, оп. 1, спр. 1, 6 арк.

123. Виписки із протоколів загальних зборів колгоспів. Прохожанська сільська рада. Виконавчий комітет Велико Прохожанської сільської ради депутатів трудящихся Липецького району Харківської області. 1943. *Архівний*

відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 47, оп. 1, спр. 2, 4 арк.

124. Книга протоколів засідань виконавчого комітету селищної ради з № 1 по № 20. Пересічанська сільська рада. Виконавчий комітет Пересічанської сільської ради депутатів трудящихся. с. Пересічне Дергачівського району Харківської області. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 29, оп. 1, спр. 2, 80 арк.*

125. Книга протоколів засідань виконкомів селищної ради за 1943 рік з № 1 по № 4. Полівська сільська рада. Виконавчий комітет Полівської сільської ради депутатів трудящихся. с. Полівська Дергачівського району Харківської області. 1943. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 36, оп. 1, спр. 1, 11 арк.*

126. Протоколи засідання виконавчого комітету депутатів трудящихся з № 1 по № 8. Слатінська сільська рада. Виконавчий комітет Куликівської сільської ради депутатів трудящихся. с. Слатіно Дергачівського району Харківської області. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 33, оп. 1, 1943, спр. 1, 17 арк.*

127. Протоколи по Малоданилівській сільській ради Дергачівського району Харківської області. Данилівська сільська рада. Виконавчий комітет Велико-Прохожанської сільської ради депутатів трудящихся Липецького району Харківської області. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 32, оп. 1, спр. 2, 33 арк.*

128. Протоколи сільвиконкому. Данилівська сільська рада. Виконавчий комітет Велико-Прохожанської сільської ради депутатів трудящихся Липецького району Харківської області. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 32, оп. 1, 1943, спр. 1, 9 арк.*

129. Протоколи сільвиконкому. Мало Прохожанська сільська рада. Виконавчий комітет Мало Прохожанської сільської ради депутатів трудящихся Липецького району Харківської області. *Архівний відділ*

Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 46, оп. 1, 1943, спр. 2, 6 арк.

130. Рішення райвиконкому. Куряжанська сільська рада, Дергачівського району. 1943. *Архівний відділ Дергачівської районної державної адміністрації Харківської області, ф. 44, оп. 1, спр. 1, 24 арк.*

Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області

131. Акт збитків причиненому німецько-нацистськими завойовниками. Колгосп імені Трьох Комунарів. Село Довжик Довжицької сільської ради. 1943. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області, р. 110, оп. 1, спр. 3, 4 арк.*

132. Акт збитків причиненому німецько-нацистськими завойовниками. Колгосп імені Котовського хутір Зрубанка Золочівського району. 1943. *Архівний відділ Золочівської районної державної адміністрації Харківської області, р. 89, оп. 1, спр. 3, 17 арк.*

133. Акт збитків причиненому німецько-нацистськими завойовниками. Колгосп «Боевик» хутір Нова Рудка Удянської сільської ради. 1943. *Архівний відділ Золочівської районної державної адміністрації Харківської області, р. 144, оп. 1, спр. 4, 4 арк.*

134. Акт збитків причиненому німецько-нацистськими завойовниками. Люботинська залізнична лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області, р. 51, оп. 1, спр. 4, 4 арк.*

Архівний відділ Золочівської районної державної адміністрації Харківської області

135. Відомості нарахування заробітної плати працівникам радгоспу за вересень-грудень 1943 року. Люботинська міська лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області, р. 21, оп. 1-ос, спр. 1, 33 арк.*

136. Книга наказів головного лікаря з основної діяльності, Том 1. Люботинська залізнична лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 51, оп. 1, спр. 1, 65 арк.
137. Книга наказів головного лікаря з основної діяльності, Том 2. Люботинська залізнична лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 51, оп. 1, спр. 2, 5 арк.
138. Книга наказів головного лікаря з основної діяльності, Том. 2. Люботинська залізнична лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 51, оп. 2, спр. 1, 53 арк.
139. Накази з особового складу за 1943-1944 р. р. №№1-27. Люботинська поліклініка. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р.8, оп. 1-Л, спр. 3, 21 арк.
140. Приказы по Люботинско-Будянському детському дому с №1 по №35. Люботинсько-Будянський дитський дом. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 2, оп. 1, спр. 1, 9 арк.
141. Розпорядження з особового складу артілі №№ 1-47. Люботинська ткацька артіль. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 12, оп. 1-Л, спр. 1, 15 арк.
142. Фінансовий звіт за 1943 р. Люботинська центральна міська лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 50, оп. 1, спр. 1а, 1 арк.
143. Фінансовий звіт поліклініки за 1943 р. Люботинська центральна міська лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 50, оп. 1, спр. 1б, 1 арк.

144. Штатний розпис поліклініки на 1943 р. Люботинська центральна міська лікарня. *Міський архівний відділ виконавчого комітету Люботинської міської ради Харківської області*, р. 50, оп. 1, спр. 1, 1 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

145. Агітаційні матеріали та наради німецьких військових штабів (1942). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 38, 136 арк.

146. Висловлювання д-р Кункелунга про громадянські права родичів східних робітників (1945). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 126, 827 арк.

147. Директиви Райхскомісара України про умови роботи на промислових підприємствах України (1941-1942). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 109, 19 арк.

148. Документи про дозвіл викладацької вищої школи м. Харкова Ірмі Тіль (німкені за походженням) на поїздку до Німеччини з метою відвідування лекцій по фізиці і математиці в вищих школах Берліну і провінції Брандербург. (1943 р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 39, 6 арк.

149. Документи про зарплату, що виплачувалась радянським громадянам, співробітникам німецько-нацистській поліції Берліна, які працювали прибиральницями і допоміжними робітницями буфетів та кухень. (1942-1945 р.р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 109, 48 арк.

150. Документи про організацію в Берліні інституту і бюро у справах Сходу (листування доповіді, журнали). (1941 р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний*

державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 4, спр. 14, 98 арк.

151. Документи про організацію навчання населення окупованої території Латвії, Литви, Криму та ін. (листування, організаційні плани, рахунки, квитанції). (1941-1942 р.р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 76, 313 арк.

152. Документи про нацистську пропаганду серед населення окупованих областей УРСР, контроль за кореспонденцією і настроями населення (1941-1944 р.р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 161, 57 арк.

153. Імперське міністерство з управління занятими східними областями про направлення пропаганди, соціальним питанням, використання українських емігрантів, громадянства і т. д. Повідомлення генералкомісара Криму про економічних можливостей Криму. (1941-1943 р.р.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 93, 805 арк.

154. Лист д-р Фрідріха Маркула -Розенбергу про заходи по покращенню умов життя населення східних областей (1942). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 10, 621 арк.

155. Листування Східного міністерства в Берліні з генерал-комісарами окупованих міст з генерал-комісарами окупованих міст України про організацію навчальних закладів для дітей німців, які мешкають на Україні, навчання викладацького складу для навчання до ремісничих шкіл на Україні, навчальні плани шкіл. (1941-1945 р.р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 3, 238 арк.

156. Матеріали для проведення пропаганди в окупованих Східних областях. Про організацію книжкових фірм на Україні. Схема організації бібліотеки (1941). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 69, 47 арк.
157. Матеріали зборів і переписка про використання напрямків в господарському управлінні в Східних областях, (1941-1942). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 173, 790 арк.
158. Матеріали про осіб німецького походження, які проживали на окупованих областях (доклади, приписки). (1941-1943 р.р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 69, 204 арк.
159. Накази і інструкції Райхміністра окупованих Східних областей про матеріальне заохочення німців – вільнонайманців (1941-1943). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 184, 30 арк.
160. Накази і розпорядження Райхскомісара України про відбудовчі роботи, про призначення німців на службу і т. п. Переписка з відділами про видання Райхскомісаром України наказів і директив (1942). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 8, 37 арк.
161. Німецько-нацистські заклади на окупованих східних територіях. 1939-1945 рр. Переписка з державним секретарем Кернером, Райхскомісаром для Сходу і т. д. Про господарське управління в зайнятих областях, про використання там техніки, про аграрну і валютну політику, про господарське положення в Білорусії, про п'ятирічне планування і т. д., (1941-1942 рр.). Колекція мікрофотокопій документів німецько-нацистських адміністративних закладів, військових угруповань і їх тилових підрозділів, які діяли на

окупованих східних територіях. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 3, 49 арк.

162. Описання адміністративного поділу Райхскомісаріатів України, Росії, Прибалтики. (1941 р.). Штаб Імперського керівника Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 44, 31 арк.

163. Переписка адміністрації німецько-нацистських таборів з поліцією про розшукування росіян і українських робітників, які тікали із таборів, про накладання на них штрафів і стягувань. Списки цих робітників (1942-1944). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 6, спр. 305, 28 арк.

164. Переписка з біржою праці в м. Дюсердорфі про росіян вигнаних в Німеччину (1942-1943). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 3, спр. 37, 33 арк.

165. Переписка з відділом пропаганди, про його особистий склад, про створення йому побутових умов для проведення пропагандистської роботи на Україні (1941-1943). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 71, 140 арк.

166. Переписка з Райхскомісаріатом України про роботу початкових шкіл. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 206, 404 арк.

167. Переписка і вказівка про порядок одруження іноземних робітників в Німеччині (1944 -1945). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 127, 702 арк.

168. Переписка і вказівка про порядок одруження іноземних робітників в Німеччині. Ч.2.(1944 -1945). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 128, 702 арк.

169. Переписка про вербування і відправку до Німеччини робочої сили з України, умов роботи, медичному обслуговуванні і працевлаштування східних робітників; заява окремих осіб про направлення їх на роботу в Німеччину; переписка про розробку заходів по евакуації в районі Києва (1942-1943). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 195, 1002 арк.

170. Переписка про використання населення України і Білорусії, оплати їх праці, страхування; про умови роботи і оплату німецького персоналу на Сході і т. д., (1942-1944). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 194, 1367 арк.

171. Повідомлення гауляйтера О. Мейєра з приводу економічних можливостей окупованих областей СРСР в плані «тотальної мобілізації» (1944). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 124, 1152 арк.

172. Повідомлення уповноваженого штабу особливого призначення про деяких поселених німецьких колоністів в Дніпропетровській області. 1941-1943 р.р.). Штаб Імперського керівника (Райхскомісара Розенберга для окупованих східних областей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3676, оп. 4, спр. 48, 408 арк.

173. Постанови і переписка на окупованих територіях Радянської Росії і про боротьбу з партизанами; звіти організації Тайдт про будівництво автодоріг; надання Головного командування німецьких сухопутних військ; про звернення з населенням в західних областях (1942-1943). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, КМФ-8, оп. 1, спр. 65, 379 арк.

174. Приказ Райхскомісара України про святкування 1-го травня на Україні. Повідомлення про напад на німців партизанського загону в районі Кобрини. Телеграми уповноваженого по вербовці робочої сили в Німеччині, про транспортування людей із України і Білорусії (1942). Райхскомісаріат

«Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, 66 арк.

175. Розпорядження Генерал-комісара пошт України про заборону українцям, вивезеним в Німеччину, відсилати листи в Україну. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 2478, оп. 1, спр. 1, арк.1.

176. Розпорядження Рейхскомісара України про виплату заробітної плати робітникам і службовцям та про стягування податків (1941 –1943). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 186, 22 арк.

177. Розпорядження Райхскомісара України про відкомандування на Україну кваліфікованих спеціалістів, про проведення занять з вільнонайманцями, про матеріальне постачання їх, про встановлення національних німецьких флагманів і т. д. (1941-1943). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 9, 17 арк.

178. Розпорядження Райхскомісара України про призначення офіцерів поліції порядку в якості ад'ютантів для генералкомісарів про боротьбу з саботажем і т. д.(1941-1942). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 4, 17 арк.

179. Розпорядження Райхскомісара України про призначення співробітників у відділі Райхскомісаріату України і про відправку робочої сили із окупованих областей до Німеччини (1942). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 3206, оп. 2, спр. 187, 50 арк.

180. Розпорядження Райхсміністра окупованих Східних областей про організацію відділів Райхскомісаріату України про відпуск засобів на утримання штату і т. д. (1941 – 1944). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп. 2, спр. 1, 72 арк.

181. Списки радянських громадян вивезених німцями на роботу в Німеччину в період тимчасової окупації Радянської України в 1941-1943 рр. Колекція документів та листів радянських громадян вивезених в нацистську Німеччину. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4470, оп. 1, спр. 1, 51 арк.*

182. Списки радянських громадян вивезених німцями на роботу в Німеччину та, що взяли шлюб з іноземцями в 1941-1945 рр. Колекція документів та листів радянських громадян вивезених в нацистську Німеччину. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4470, оп. 1, спр. 2, 355 арк.*

183. Циркуляри Райхскомісара України про примусову мобілізацію населення на роботу, про організацію бірж праці на Україні (1941 р.). Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп. 4, спр. 6, 14 арк.*

ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки)

184. Виписки з донесення партизанських з'єднань і загонів про стан і режим роботи залізничних і шосейних доріг, річного транспорту на тимчасово окупованих території України, діях партизан щодо порушення комунікацій противника. (1942-1943 р. р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки), ф. 62, оп. 1, спр. 206, 76 арк.*

185. Виписки з слідчої справи на радянських громадян вигнаних німецькими окупантами в Німеччину. (8/VI 1943 р). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки), ф. 57, оп. 4, спр. 149. барк.*

186. Відомості окупаційної влади про вивіз хліба з України, дизертирстві 23 українських поліцейських і захопленні зброї. (1942-1944 р.р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки), ф. 57, оп. 4, спр. 123, 4арк.*

187. Відомості про партійне і комсомольське підпілля, партизанських загонах, учасниках інших форм опору, діючих в період Великої Вітчизняної війни, про кількість знищених німецько-нацистськими загарбниками мирного населення, військовополонених і вигнаних в Німеччину на каторжні роботи, відомості про населені пункти, знищеними завойовниками і про концентраційні табори на території Кіровоградської області (Документи поступили з партархіву Кіровоградського обкому КПУ і Кіровоградського облархіву. (1941-1944 р.р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 231, 29 арк.

188. Директиви колишнього Райхміністра Німеччини про поневолення і закабалення населення окупованих областей України. 1941. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 166, оп. 3, спр. 142, 135 арк.

189. Директиви колишнього Райхсміністра Німеччини про використання внутрішніх ресурсів окупованих територій Радянського Союзу для потреб Німеччини. (1941-1943 р. р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 166, оп. 3, спр. 143, 77 арк.

190. Директиви, накази, додатки до них колишнього Райхсміністра Німеччини про використання внутрішніх ресурсів окупованих територій Радянського Союзу для потреб Німеччини. (Квітень 1942 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 166, оп. 3, спр. 141, 167 арк.

191. Довідки і спецповідомлення про прийом і устрій радянських громадян, які поверталися на Батьківщину з німецького рабства і їх настроях. (1945 р.). Центральний Комітет Компартії України. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 1, оп. 23, спр. 1478, 29 арк.

192. Довідник відділу про дислокації гарнізонів, каральних органів і антирадянських національних формувань противника, розташування аеропортів, складів і таборів військовополонених, наявність оборонних споруд, стан і режим роботи залізничного транспорту і промислових

підприємств на окупованих територіях (І-й екземпляр не повний). (1941-1943 р. р.). Український штаб партизанського руху (УШПР). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 62, оп. 1, спр. 195, 61 арк.

193. Доклади, інструкції охоронної поліції і СД при СС м. Харкова про економічне положення, стан німецької пропаганди, настрої населення в період німецько-нацистської окупації міста. Положення українського товариства «Просвіта» в м. Харкові. (1942 р). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 121, 43 арк.

194. Доклади, копії допитів тайної державної поліції про притягнення до судової відповідальності німецьких громадян і радянських військовополонених за діяльність спрямованої проти нацистського режиму. (1944 р). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 162, 47 арк.

195. Докладні записки партизанських з'єднань в УШПР, довідки відділу з донесень штабу на фронтах і партизанських загонів, про дії українських буржуазних націоналістів, дислокації таборів радянських військовополонених на тимчасово окупованій території України (В справі маються документи націоналістів, копії перекладів трофейних документів про включення військовополонених до другорядного складу німецької армії, залучення їх до роботи з розмінування. (1943 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 62, оп. 1, спр. 253, 185 арк.

196. Докладні записки, спеціальні повідомлення і довідки УШПР в НКО СРСР, Головного розвідувального управління КП(б) НКВС СРСР і УСРС про організацію управління і окупаційного режиму, стан торгівлі на території України, будівництва оборонних споруд, використання людських континентів для служби в німецько-нацистській армії і роботи в Німеччині. Діяльності «Російської визвольної армії» (РВА), посилення гарнізонів противника на головних комунікаціях, положення і політико-моральному стані радянських військовополонених, про польських партизанських загонах і військових

організаціях. (1943 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 62, оп. 1, спр. 221, 163 арк.

197. Записки допитів німецької тайної державної поліції радянських військовополонених і громадян вигнаних в Німеччину, які були притягнуті до відповідальності по справі підпільної організації «Буревісник», діючої в Ноймюстерському таборі. (1944 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 57, оп. 4, спр. 152, 53 арк.

198. Звіт Райхскомісара України Коху про організацію, роботу окупаційної влади і політико-економічного стану на Україні з початку німецько-нацистської окупації по грудень 1941 р. (2/XII 1941 р.). Колекція документів з історії Комуністичної партії України. *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 57, оп. 4, спр. 108, 37 арк.

199. Звіт служби СД про арешти і розстріли радянських громадян Дніпропетровської області за саботаж на залізничних лініях і діяльності партизан. (20/III 1943 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 57, оп. 4, спр. 144, 4 арк.

200. Звіти, накази і інші документи окупаційних властей про землекористування і інших питань на тимчасово-окупованій території України. (1943 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 57, оп. 4, спр. 124, 19 арк.

201. Інструкції колишньої німецької влади про обкладення податками населення, використання робочої сили окупованих областей України. (1941-1943 р.р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 166, оп. 3, спр. 147, 77 арк.

202. Інструкції німецької влади на тимчасово окупованій території про землекористування. (1943 р.). Центральний Комітет Компартії України. *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 1, оп. 23, спр. 532, 15 арк.

203. Інформація, довідка про стан м. Харкова і Харківської області після звільнення від німецько-нацистських загарбників. (1943 р.). Центральний

Комітет Компартії України. *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 1, оп. 23, спр. 547, 61 арк.

204. Копії документів німецько-нацистської влади Харківської міської управи. (1943 р.). Центральний Комітет Компартії України. *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 1, оп. 23, спр. 531, 82 арк.

205. Копії німецьких наказів про табірний устрій російських військовополонених і мобілізації усіх працездатних жителів Ново-Архангельського району Кіровоградської області на будівництво доріг. (1944 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 166, оп. 2, спр. 113, 4 арк.

206. Копії телеграм із Берліну усім службам державної безпеки, кримінальної поліції, служби СД про притягнення до судової відповідальності осіб за підпільну роботу і ведення антинацистської пропаганди. (1943 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 57, оп. 4, спр. 145, 12 арк.

207. Копія звинувачення німецьких окупаційних властей про вирок радянським громадянам, до смертної страти. (27/V 1944 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 57, оп. 4, спр. 150, 7 арк.

208. Лист і відомості Райхскомісара України Коха до головної ставки Гітлера про збір зимового одягу для армії на тимчасово окупованій німецько-нацистськими загарбниками території України. (18/II 1942 р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 57, оп. 4, спр. 113, 3 арк.

209. Листи на Батьківщину від радянських громадян вигнаних в Німеччину. (1941-1945 р. р.). *ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці)*, ф. 166, оп. 2, спр. 102, 185 арк.

210. Листи на Батьківщину від радянських громадян вигнаних в Німеччину (вересень 1943 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 166, оп. 2, спр. 424, 10 арк.
211. Листи, заяви і списки радянських громадян вигнаних німецькими окупантами до Німеччини, які знаходилися в таборі «Демаг». (1942-1944 р.р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 140, 4 арк.
212. Листівки, об'яви, накази німецької влади на території м. Києва. (1942 р.). Центральний Комітет Компартії України. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 1, оп. 23, спр. 121, 35 арк.
213. Матеріали збірника «Громадяни Української РСР на каторзі в нацистській Німеччині», підготовленого науковими співробітниками Комісії Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР, Архівного управління МВС УРСР і Київського обласного державного архіву. (1941-1945 р. р.). Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 166, оп. 2, спр. 1, 453 арк.
214. Огляд матеріалів про положення в м. Харкові за час німецької окупації. (25/V 1943 р.). Центральний Комітет Компартії України. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 1, оп. 23, спр. 548, 85 арк.
215. Переклади з німецької мови на російську виписок з доповіді начальника охорони служби СС про військові дії і положення на окупованих територіях. (1943 р.). Центральний Комітет Компартії України. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 1, оп. 23, спр. 534, 41 арк.
216. Повідомлення і виписки з повідомлень шефу охоронної поліції і служби безпеки руху на тимчасово окупованій території України, Латвії і Литви. Повідомлення служби безпеки Києва про німецьку пропаганду на Україні (маються відомості про посилення більшовицької пропаганди серед

населення). (1942-1943 р.р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 132, 100 арк.

217. Повідомлення. Інформації німецьких властей про діяльність більшовицьких підпільних організацій і партизанських загонів на тимчасово окупованій території України. Матеріали про бандерівців і інших українських націоналістів. Документи, копії звітів Райхскомісара України про політичне становище, стану промисловості і сільського господарства, збільшення вивозу обладнання, металу, вугілля, зерна із завойованих нацистами областей. (1942 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 131, 73 арк.

218. Протоколи, посвідчення і інші матеріали німецько-нацистських загарбників. (1943 р.). Центральний Комітет Компартії України. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 1, оп. 23, спр. 528, 43 арк.

219. Розпорядження Райхскомісара України Коха про утворення банків, кінематографії, видавництва, типографій і розпоряджень вищого СС і поліцейського начальника (Командуючого жандармерії і служби СД) на тимчасово-окупованій німецько-нацистськими завойовниками території України. (1942 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 109, 62 арк.

220. Секретний звіт і додаток до його з 1-го по 30-те вересня 1943 р., Райхскомісару України Коху про господарські положення на тимчасово – окупованих німецько-нацистськими завойовниками території України. (26/X 1943 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 125, 37 арк.

221. Слідча справа на автослюсара Антонова, який втік з України і завербувався на роботу в Німеччину. (Лютий 1940 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 137, 3 арк.

222. Слідча справа на німецьких громадян притягнутих до відповідальності за зв'язок з радянськими військовополоненими і антинацистську агітацію. (23/XII 1944 р). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 163, 12 арк.

223. Слідчі матеріали на радянських громадян вигнаних в Німеччину за участь в підпільній роботі. (8/VI 1943 р). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 147. 6 арк.

224. Слідчі матеріали по звинуваченню радянських громадян, вигнаних в Німеччину за ведення підпільної роботи разом з берлінськими комуністами. (21/VI 1944 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 151, 13 арк.

225. Слідчі справи на притягнення до відповідальності німецьким верховним судом в Берліні за підпільну роботу і зв'язок з німецькою групою опору групи радянських громадян, які добровільно виїхали в Німеччину і групи французьких робітників. (1943-1944 р.р). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 148, 46 арк.

226. Слідчі справи німецьких окупаційних властей на радянських громадян. (1942 р.). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 138, 14 арк.

227. Справи і переписка з питань мобілізації робочої сили, відбудова електростанцій, будівництва оборонних кордонів. (1942 р.). Центральний Комітет Компартії України. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 1, оп. 23, спр. 172, 18 арк.

228. Телеграма Райхскомісара України про вигнання радянських громадян в Німеччину із тимчасово-окупованих німецько-нацистськими завойовниками областей України і про святкування першого травня. (1942 р). ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці), ф. 57, оп. 4, спр. 116, 27 арк.

Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова

229. Автобіографія. Пушкар Віктор Іванович. НДФ ДД 773. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 2 арк.
230. Київ. Відправка у Німеччину радянських жінок. 1941 р. НДФ №13553. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.
231. Лист – відкритка із Німеччини. Д – 29179 № 82321. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.
232. Листівка: Хто поїде до Німеччини – того чекає загибель. Л – 9239. № 9307. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.
233. Листівка, пропуск німецький. НДФ № 13945. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.
234. Лист до населення Харкова. НДФ № 1627. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.
235. Лист до населення Харкова. НДФ № 1636. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.
236. Листівка: Трудящі окупованих районів Харківщини. НДФ № 8606. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 2 арк.
237. Лист – відкритка Живогляда Ф. від 06. 06. 43 своєму другу Вані в Київську обл., Борівського р-н. Д – 29180. № 8322. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.
238. Учителі! Працівники культурного фронту! Л – 9239. № 81221. *Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова*, 1 арк.

Краєзнавчий музей м. Люботин

239. Бобрицький Юрій Вікторович. *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 1202, 1 арк.
240. Воспоминания Босенко Валентины Евгеньевны. (1945 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 242, 2 арк.
241. Доля моєї родини у Великій Вітчизняній війні. (1945 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, №763, 2 арк.
242. До Харківської районової управи (15.05.1943 р.). (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 872, 1 арк.

243. Заяви до міської управи мешканців Люботина про надання ділянок землі під городи. Списки осіб, які отримали землю (березень 1943 р.) (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 868, 1 арк.
244. Заявление гр. Григория Федоровича Тыжненко. (1942 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 869, 1 арк.
245. Люботин, Оккупация 1941-1943гг. *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 1792, 1 арк.
246. Люботинський краєзнавчий музей. Надх.1405. Р.1335. арк. 1-3. Список вулиць міста Люботин станом на грудень 1941 року. (1941 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, 3 арк.
247. О состоянии здоровья граждан. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 871, 2 арк.
248. Підписний лист благодійних внесків на утримання дитячих будинків Харківського району. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДР, № 2641, 1 арк.
249. Підписний лист жертувань на утримання дитячих будинків Харківського району. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 924, 1 арк.
250. Підписні листи благодійних внесків на утримання дитячих будинків Харківського району. *Краєзнавчий музей м. Люботин*, ОФ, № 2641, 3 арк.
251. Прохання громадянина Матвієнко П.С. до опікунської комісії про дозвіл усиновлення 7 річної Приходько Н.В. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДР, № 870, 1 арк.
252. Прохання до міської управи мешканців Люботина про покращення житлових умов проживання. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДР, № 869, 1 арк.
253. Прохання Подакова А.С. (російською і німецькою мовами) про надання йому 1га землі для кладки опитного гібридизаційного пункту в Люботині від 28.06.1943 р. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 867, 1 арк.

254. Работники Люботинского железнодорожного узла, арестованные гестапо в конце февраля 1942 года и погибшие в Харькове в фургонх «душегубок». (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 1581, 3 арк.
255. Робітники Люботинського залізничного вузла, які були арештовані гестапо в кінці лютого 1942 року, які загинули в Харкові у фургонх «душегубок» (1942 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДР, № 1581, 3 арк.
256. Селяни. *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 2113, р.1910, 3 арк.
257. Список вулиць міста Люботин станом на грудень 1941 року. (1941 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, р.1335. надх. 1405, 3 арк.
258. Список добровільно виїхавших в Німеччину під час окупації Люботина 20/IX-41 - 29/VIII-43 рр. (1941-1943 р. р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, п. № 17, 4 арк.
259. Список добровільно уехавших в Германию во время оккупации Люботина 20/X – 41 – 29/VIII – 43. (1941-1943 р. р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, ОФ, № 429, п. № 17, 4 арк.
260. Список жителів м. Люботина арештованих німцями і вивезених в Харків, де були знищені в період окупації, а так же інші факти вандалізму. (1941-1943 р. р.). 300 осіб. *Краєзнавчий музей м. Люботин*, ОФ, № 1117, п. № 37, 21 арк.
261. Список жителів м. Люботина вигнаних німцями при відступі в період Вітчизняної війни 12 арк. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, ОФ, № 433, П – 21, 219 осіб.
262. Список сиріт, які постраждали в німецьку окупацію в 1943-1944 рр. (1943-1944 р. р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДР, № 1124, 1 арк.
263. Список сиріт, які постраждали в німецьку окупацію. (1944 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ № 1124, 1 арк.
264. Список сиріт, які постраждали від німецької окупації в 1943-1944рр. (1943-1944 р. р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, ОФР, № 2641, 1 зв.

265. Список учителів Люботинського району, перевірених персональним відділом згідно розпорядження штандарткомендатури від 24.05.1943 р. за № 4. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 92, 1 арк.

266. Список учителів Люботинського району, які були перевірені персональним відділом згідно розпорядження штандарткомендатури від 24.05 1943 року за № 4. (1943 р.). *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДР, № 854.1, 1 зв.

267. Спогади Барган Лідії. *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 1579, 7 арк.

268. Спогади Задорожної Тетяни. *Краєзнавчий музей м. Люботин*, НДФ, № 1501, 10 арк.

Інші архівні документи

269. Велика Вітчизняна війна з розповідей очевидців : хроніка подій під час окупації с. Липчанівка, 2007. 12 л. Рукопис. Фонд Липчанів. сіл. б-ки-філії Ізюм. район. ЦБС.

270. Війні немає забуття : [Красноградщина у роки ВВВ] : спогади ветеранів війни та старожилів. Миколо-Комишувата, 2013. 17 л. (25 ст.). Фонд Миколо-комишуват. сіл. б-ки-філії Красноград. ЦБС.

271. Воспоминания детей войны – [22-х жителей поселка] / предисл. Антонова, ветерана войны; подгот. В.П. Кимин. Червоный Донец. 2010. Компьютер. верстка. Фонд Червонодонец. пос. б-ки-філіала Балаклея. ЦБС.

272. Дитинство, убите на війні: спогади дітей ВВВ / Бердян. сіл. б-ка-філія ; підгот. І.А. Терещенко. Бердянка, 2011. 16 л. Фонд Бердян. сіл. б-ки-філії Зачепилів. ЦБС.

273. Долі людські : спогади учасників ВВВ про події 1941– 1945 рр.: Петренка О.Й., Затули О.Е. та ін. / Катеринів. сіл. б-ка-філія ; підгот. Н.І. Сябро. – Катеринівка. 2008. 9 л. Машинопис. Фонд Катеринів. сіл. б-ки-філії Сахновщин. ЦБС.

274. Долі, обпалені війною: спогади односельчан – учасників ВВВ / підгот. Н.І. Кадигроб. Бригадирівка. 2011. 10 с. Машинопис. Фонд Бригадирів. сіл. б-ки-філії Ізюм. район. ЦБС.
275. Естафета пам'яті, 2013: про пережите в роки ВВВ: спогади Мироненко В.Ф. / підгот. А.М. Заруба, внучка В.Ф. Мироненко. Орільське. 2013. 4 л. Рукопис. Фонд Оріль. сіл. б-ки філії Сахновщин. ЦБС.
276. Жителі Григорівського села, які були вивезені на примусові роботи [до Німеччини]: іст. док. Григорівка, [Б. р.]. 86 л. : фот. Фонд Григорів. сіл. б-ки-філії Барвінків. ЦБС.
277. Не забути нам роки війни: спогади ветеранів ВВВ [Сорокіна І.І., Мішина П.Ф. , Кібця Р.А.] про події 1941-1945 рр. / Дар-Надеждин. сіл. б-ка-філія; підгот. О.Ф. Гриценко. Дар-Надежда. 1990. 3 л. Рукопис. Фонд Дар-Надеждин. сіл. б-ки-філії Сахновщин. ЦБС.
278. Пам'ять про війну священна: роки війни, спогади дітей війни / Вишнів. ЗОШ; підгот.: П.М. Чемерис, Н.І. Чемерис, вчителі. Вишневе. 2005. 27 с. Машинопис. Фонд Вишнів. сіл. б-ки-філії Балаклійс. ЦБС.
279. Роки Великої Вітчизняної війни: спогади мешканців селища про воєнні події / Зачепилів. ЦРБ; підгот. С.А. Соколова. Зачепилівка. 2010. 33 л. Машинопис. Фонд Зачепилів. ЦРБ.
280. Сахновщина в роки війни: папка газ. ст. за 1989–2013 рр. / Олійників. сіл. б-ка-філія; підгот. О.В. Погрецька. 26 ст. Фонд Олійників. сіл. б-ки-філії Сахновщин. ЦБС.
281. Список жителів села [Чепіль], які перебували у Германії на роботах у роки Великої Вітчизняної війни / Архів Чепіл. сільради. Чепіль. 1990. 6 л. Машинопис. Фонд Чепіл. сіл. б-ки-філії Балаклійс. ЦБС.
282. Спогади дітей війни – жителів с. Шебелинка : [Воротинцева Віра Олександрівна, Воротинцева Олександра Вікторівна, Рудакова Варвара Іванівна] / Шебелин. ЗОШ. Шебелинка. 2013. 3 л. [Машинопис]. Фонд Шебелин. сіл. б-ки-філії Балаклійс. ЦБС.

283. Спогади свідків, вивезених на примусові роботи в Німеччину [Балачій М.Л., Подій Г.Е., Любарець Г.Я., Безп'ятої Л.О., Ковельської О.Д., Ковельського В.Ю.]: папка неопубл. матеріалів та газ. ст. / Надеждин. сіл. б-ка-філія ; підгот. Радченко Н.О., Мамренко І.А. Надеждине. 2006. 6 л. : фот. Рукопис. Фонди Надеждин. сіл. б-ки-філії Близнюк. ЦБС.
284. У війни не жіноче обличчя : іст. дослідж. до 70-річчя визволення Харкова та Харків. обл. від нім.-нацист. загарбників: [про подвиг куп'янчанки, Героя Рад. Союзу Марії Савеліївни Шкарлетової] / Куп'ян. ЦРБ; підгот. І. Подкопаєва. Куп'янськ. 2013. 5 с. : 2 фот. Машинопис. 261 На фото: М.С. Шкарлетова та Мед. Коледж ім. М.С. Шкарлетової. 2013 р. Фонд Куп'ян. ЦРБ.
285. Юность, опаленная войной: запись воспоминаний к 70-летию освобождения Харькова и Харьк. обл. от нем.-нацист. захватчиков: [рассказ о родителях] / Купян. ЦРБ; подгот. И. Подкопаева. Купянск. 2013. 15 с.: 16 фот. Машинопись. Фотографии из семейн. аль. довоен. и воен. поры. Фонд Купян. ЦРБ.
286. Авраменко Ю. В., Карпюк В. С. Вони були остарбайтерами... Розповіді колишніх бранців нацистської Німеччини з Переяславщини про їхнє перебування у Третньому Райху. Переяслав-Хмельницький, 2010. 254 с.
287. Азарх І. С. Деякі аспекти побутування сільського населення на окупованій німцями території. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип.15. С. 51-60.
288. Азарх І. С. Українці в німецькій неволі. *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII-XXIX. С. 72-87.
289. Айкель М. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 139-155.
290. Антіпов М. Червона Армія в боях за визволення України [Боротьба за Харків і Лівобережжя]. *Агітатор*. 1944. № 98. С. 6-12.

291. Артемівка : зб. архів. док. і матеріалів / Держ. обл. архів Харків. обл.; гол. ред. Б.К. Мигаль, Л.М. Момот, Т.В. Чернявська. Харків : Каравела, 1999. 112 с.
292. Бабаї : зб. архів. док. і матеріалів / Держ. архів Харків. обл. ; упоряд.: Л.О. Михасенко. Харків : Фоліо, 1993. 62 с.
293. Базій І. Д. Гвардія відважних. Книга Пам'яті України. Лозівський район Харківської області. Донецьк : Пороги, 2003. 510 с.
294. Барбіна Ю., Барбіна О. Жіноче обличчя війни. *Зоря*. 2014. 10 травня. С. 4.
295. Батурин С., Кравченко А., Українські невільники Третього райху (минуле і сучасність) : публіцистична хроніка. Львів : Кальварія, 2005. 268 с.
296. Безрукова Т. М. Буди – фаянсова столиця України: Краєзнавчі замальовки, присвячені 350 річчю Харкова. Харків : Борнео, 2005. 52 с.
297. Безрукова Т. М. Височанські етюди. До 100-річчя селища. Харків : ДП «Завод імені Малишева», 2003. 168 с.
298. Безрукова Т. М. Харківський район: минуле і сучасне : роздуми краєзнавця : збірник статей. Харків : Борнео, 2003. 44 с.
299. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1945-1951): Документы и материалы. Кн. 3. В 2 частях. Ч. 1 / Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. Минск : НАРБ, 1998. С. 310-368.
300. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941-1944): Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941 – 1942) / Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. Минск : НАРБ, 1996. С. 304-472.
301. Белорусские оstarбайтеры: ист.-аналит. исслед. / Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Селеменев; Нац. арх. Респ. Беларусь, Бел. респ. фонд «Взаимопонимание и примирение». Минск : НАРБ, 2001. 335 с.
302. Бистра М. О. Вища освіта на території Східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської,

Сталінської та Харківської областей). *Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки*. 2011. Вип.202. Ч. 2. С. 78-84.

303. Білоус В. О. Красен край наш Краснокутщина. Історико-краєзнавчий нарис. Краснокутськ, 1995. 80 с.

304. Блейер В., Дрехслер К., Фёрстер Г., Хасс Г. Германия во второй мировой войне (1939-1945) / Под ред. М.И. Семиряги. Москва : Воениздат, 1971. 432 с.

305. Богдашина О., Жигло В. Архівні джерела з історії окупаційного режиму в Харкові (за матеріалами фондів Державного архіву Харківської області). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. № 13. С. 260-270.

306. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України : питання теорії, методики, історії. Харків : САГА, 2010. 213 с.

307. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія : навчально-методологічний посібник. Харків : Тарбут Лаам. 2005. 192 с.

308. Богодухів : зб. архів. док. і матеріалів / Держ. архів Харків. обл. ; упоряд.: Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець. Харків : Фоліо, 1995. 128 с.

309. Бондаренко С. Ізюмщина – краєзнавчий нарис від давнини до сучасності (до 95-ї річниці заснування Ізюмського району). Слов'янськ : Друкарський двір, 2018. 188 с.

310. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. Москва : Книжный мир, 2003. 895 с.

311. Бродский Е. А. Во имя победы над нацизмом. Антинацистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941-1945 гг.). Москва : Наука, 1970. 586 с.

312. Брычев Н. Домой, на Родину! Москва: Воениздат НКО СССР, 1944. 24 с.

313. Букалов Д. Остарбайтеры Донбасса. Корни травы. Сб. статей молодых историков. Москва : Мемориал, 1996. С. 155-159.

314. Булига А. М. Шевченківський район у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років : історія сіл. Харків : ФОП Залогін С. О., 2012. 248 с.
315. Бывшие каторжанки и каторжане в Ландкрайсе Верден: документация / Ландкрайс Ферден и общество по изучению истории района Ферден с 1933 по 1945 гг. Верден, 1995. 196 с.
316. В августе 43-го: самая полная информ. об освобождении г. Харькова в фильме / авт. проекта И.Н. Поддубный. Харьков. Робинзон и К*, 2014. 1 электрон. опт. диск (DVD - ROM). Загл. на папке: Харьков 1941-1943 гг. URL: <http://surl.li/katn>
317. В боях за Харьковщину. Сборник воспоминаний участников Великой Отечественной войны / Под общей редакцией О. С. Стеча. Харьков : Из-во «Прапор», 1973. 440 с.
318. Вагин П. Под игом гитлеровских палачей. Москва : Госполитиздат, 1943. 46 с.
319. Василенко П. П., Рубцов М. П. Мартова вітає вас : Іст.-краєзнав. нарис. Харків : Оригінал, 1993. 88 с.
320. Васильченко А. В. Проектор доктора Геббельса: кинематограф Третьего Райха. Москва : Вече, 2010. 313 с.
321. Вахмянин В. К., Подпригора А. И. Харьков, 1941-й. Ч.1.: У края грозы. Харьков, 2012. 120 с.
322. Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия. / Гл. ред. М. М. Козлов. Москва : Сов. Энциклопедия, 1985. 832 с.
323. Верстюк В. Ф. , Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Видання друге доповнене, допрацьоване. Київ : Видавництво «Наукова думка», 2005. 716 с.
324. Виснаження сил німецької армії. *Соціалістична Харківщина*. 1941. 23 липня. № 177 (610). С. 4.
325. Війна очима дітей. Збірник архівних документів. Ред. колегія: Л. М. Юдіна, Є. О. Куш, С. М. Куделко. Харків : ФОП Тарасенко, 2013. 220 с.

326. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Ред. кол.: В. Ф. Солдатенко (голова), Д. В. Веденєєв, Г. Г. Грінченко, В. В. Кривошея, О. Є. Лисенко, О. В. Омельченко, Т. В. Пастушенко, Р. І. Пилявець, В. М. Яременко; Упорядн.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Український інститут національної пам'яті; Інститут історії України НАН України. Київ : НВЦ «Пріоритети», 2012. 230 с.
327. Власенко І., Зозуля І. Остарбайтер. Київ : Дніпро 1989, 298 с.
328. Власенко С. І. Органи влади на території військової зони України в період нацистської окупації: організація, підбір кадрів, функціонування (1941-1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 60-69.
329. Власенко С. І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 297 с.
330. Власенко С. І. Органи адміністративного та господарського управління німецьких окупантів у військовій зоні України (1941-1943 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2006. Вип. 82-84. С. 53-56.
331. Вовчанськ : зб. архів. док. і матеріалів / Держ. архів Харків. обл. ; упоряд. : Л. М. Момот. Харків : Фоліо, 1994. 124 с.
332. Военный энциклопедический словарь / Под ред. С. Ф. Ахромеева. Москва : Воениздат, 1986. 863 с.
333. Волков М. Ю. Нарис з історії Близнюківщини : монографія. Харків : «Зебра», 2015. 148 с.
334. Волошин Ю. В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. 2011. № 1 (25). С. 5-24.
335. Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. *Красная звезда*. 1942. 12 марта. С. 21.

336. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.). Вінниця : Меркьюрі Поділля, 2009. 768 с.
337. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 1947 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 211 с.
338. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця, 2003. 344 с.
339. Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському Райху. *Студії з архівної справи і документознавства*. 2003. Т. 9. С. 148-150.
340. Гандрабура Н. Я. Село генеральної округи «Дніпропетровськ» (1941-1944 рр.): визиск, виснаження та наслідки. : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2017. 263 с.
341. Геращенко В. В. Мелодія душі : зб. віршів. Харків : С.А.М., 2011. 132 с.
342. Глід С. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон : Вид-во Союзу українців, 1955. 92 с.
343. Глухий О. Німецькі нацисти – люті вороги українського народу. Москва, 1942. 74 с.
344. Гогензеб Г. Гітлер – визволитель. *Нова Україна*. 1942. 19-20 квітня. № 81 (98).
345. Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Кн. 1. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2010. С. 321-367.
346. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941-1944 рр. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. 151 с.
347. Гончарова О. С. Історія селища Старий Салтів (1700-2016рр.). Харків : ФОП Напольська А.В, 2016. 192 с.
348. Гончарова. Т. І. Стежина в ріднім краї. Харків, 2018. 224 с.

349. Горлач Ф. С. Барвінкове : іст.-краєзн. нарис. Харків : Прапор, 1969. С. 79-80.
350. Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. Воспоминания об оккупированом Харькове / Сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова. СПб.: Алейтея, 2012. 568 с.
351. Гостра нестача кваліфікованих робітників в Німеччині. *Соціалістична Харківщина*. 1941. 23 липня. № 177 (6100). С. 4.
352. Государственное предприятие «Чугуевский авиационный ремонтный завод», 1938-2008 годы / Под ред. О. В. Соловьева. Харьков, 2008. 156 с.
353. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. Москва : АСТ-Астрель. 2006. 360 с.
354. Гошовська В. А., Клоган Д. Ф. Балаклія: [Х арк. обл.] : путівник / В.А. Гофта В. Ф. Через роки, через відстані : (історія рід. краю і сьогодення). Дворічна, 2000. 10 с.
355. Гребінник Ю. Л. Пархомівка : історія та особистості : іст.-краєзн. Київ : Основа, 2008. 155 с.
356. Гринченко Г. «Остарбайтеры» Третьего Райха – стратегии выживания. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. 2003. Вип.7. Ч. 1. С. 219-227.
357. Грінченко Г. Г. «Раскинулись рельсы далеко...»: фольклор примусових робітників нацистської Німеччини у публікаціях радянської доби. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2008. № 835. Вип. 11. С.103-122.
358. Грінченко Г. Г. «Східний робітник» у нацистській Німеччині – усна історія примусового досвіду. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2006. Вип. 8. № 715. С. 98-106.

359. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політичній пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: Монографія. Харків : НПІМТ, 2010. 336 с.
360. Грінченко Г. Г. Примус до праці: обриси зневолення. Національна та історична пам'ять. *Українські остарбайтери: доля і пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 34-53.
361. Грінченко Г. Г. Примусова праця в нацистській Німеччині в усних історіях колишніх дітей-остарбайтерів. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2009. Вип. 11. С. 52-74.
362. Грінченко Г. Г. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті. : дис. д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 449 с.
363. Давидович Ю. В. Неповнолітні мешканці міста Харкова в умовах нацистської окупації (1941-1943рр.). *«Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (27 лютого 2015., Україна, м. Харків, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди)*. Харків : Колегіум. 2015. С. 46-48.
364. Далговський А. Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусії у 1941-1944 рр. *Схід / Захід: Іст.-культ. зб. Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень*. 2008. Вип. 11-12. С. 181.
365. Дворкін І. В. Образ імперського та радянського минулого в українському законодавстві (2014 – 2025 рр.). *Вісник гуманітарних наук* 2025. № 14. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18066321>
366. Дворкін І. В. Образи Другої світової війни у роки російсько-української війни: методологічні підходи та рефлексії українських освітян та науковців. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 12. С. 1–14. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17522389>

367. Дворкін І. Пам'ять про Другу світову війну в умовах російсько-української війни: постановка проблеми. *Українознавчий альманах*. 2023. Т. 33. С. 24–28. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.3>
368. Дергачі : зб. архів. док. і матеріалів / Держ. архів Харків. обл. ; упоряд. : Г.Т. Бекетова [та ін.]. Харків : Фоліо. 1998. 198 с.
369. Дергачівському району 85 років : сторінки історії, здобутки, сьогодення / редкол. : О. В. Алексєєнко (голова) [та ін.]. Харків : Золоті сторінки, 2008. 160 с.
370. Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упорядник Т.Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. 457 с.
371. Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. Вип.1. Народжені для випробувань / Упоряд. Т. Ю. Нагайко. Тернопіль, 2007. 236 с.
372. Дмитренко В. А., Дмитренко В. І. Репрезентація пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в музейному просторі України. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. №8 (38). С. 756–766. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-8\(38\)-756-766](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-8(38)-756-766)
373. Дмитренко В. І. Джерела дослідження трудових ресурсів України в роки Другої світової війни. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7 (37). С. 1950–1960. DOI:[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-7\(37\)-1950-1960](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-7(37)-1950-1960)
374. Дмитренко В. І. Повсякдення остарбайтерів у сучасних українських історичних студіях. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 12(42). С. 751–761. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-12\(42\)-751-761](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-12(42)-751-761)
375. Дубик М. Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* 2004. Вип. 8. С. 47-51.
376. Дьякова О. В. Спогади дітей війни про Харків у часи нацистської окупації. *Національна та історична пам'ять*. 2012. № 5. С. 69-75.
377. Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю. Харків : Лібра, 2013. 99 с.

378. Евсеев С. Е. Сёла Лизогубовського сельского Совета Харьковской области: очерк истории. Харьков : Центр образовательных инициатив, 2001. 124 с.
379. Жигло В. В. Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління (1941-1943 рр). Харків : ХНАМТ, 2012. 172 с.
380. Жигло В. В. Система освіти на Харківщині у роки німецько-нацистської окупації (1941-1943 рр.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія*. 2005. Вип. 19-20. С. 216-224.
381. Жизнь как есть. Харьков в оккупации: [фильм на основе архив. док. ист. исслед.] /авт. проекта Игорь Поддубный. Харьков. Робинзон и К. 2014. 1 электрон. опт. диск (DVD – ROM). – Загл. на папке: Харьков 1941-1943 гг. URL: <http://surl.li/katt>
382. Житникова К. Остарбайтери: Спогади, статті. Севастополь : Просвіта, 2002. 43 с.
383. Життя сповнене тривоги. Жінки Житомирщини у роки Великої Вітчизняної війни / Укладачі: М. М. Жайворон, О. П. Ремезов. Житомир, 2002. 255 с.
384. Забронець О. Волинські остарбайтери (1941 -1945 рр.). Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук, та публіцист, статей, присвяч. 60-річчю визволення Волинської області від нацист, загарбників. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного ун-ту ім. Л. Українки, 2004. С. 107-126.
385. Загорулько М. М., Юденкова А. Ф. Крах плана «Ольденбург». Москва : Экономика, 1974. 383 с.
386. Зайончковский В. Воспоминания очевидца: Харьков в 1941-43 гг. Вспоминает харьковский учёный. *Событие*. 2003. № 34. С.19.
387. Замітка «Журнал «Сучасна Німеччина». *Нова Україна*. 1942. 9 жовтня. № 244.
388. Замітка «З Ізюму до Німеччини». *Нова Україна*. 1943. 29 січня. №336.

389. Замітка «Повернення». *Нова Україна*. 1943. 19 січня. № 327.
390. Замітка «Українці працюють у Німеччині». *Нова Україна*. 1942. 2 жовтня. № 238.
391. Замітка «Чудова Німеччина». *Нова Україна*. 1943. 22 червня. №419.
392. Заславский Д. Немцы – дикари. Москва : Госполитиздат. 1943. 31 с.
393. Захаров І. І. Історія Вовчанщини : 50-річчю Перемоги присвячується. Вовчанськ, 1995. 236 с.
394. Звірства і злочини німецько-нацистських загарбників на Харківщині. Харків : Укр. держ. вид-во, 1944. 112 с.
395. Звірства і злочини німецько-нацистських загарбників на Харківщині: (зб. док.) / Упр. держ. архівами НКВС УРСР, наук.-вид. від. Київ, Харків : Укр. держ. вид-во, 1944. 55 с.
396. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. *История СССР*. 1990. № 4. С.26-41.
397. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан в 1945-1946 гг. Опираясь на документы. *Россия XXI*. 1993. № 5. С. 74-81.
398. Земсков В. Н. Рождение «второй эмиграции». 1944-1952. *Социологическое исследование*. 1991. № 4. С.3-24.
399. Израилий М. Избежавшие смерти: О судьбах харьковчан-евреев, переживших оккупацию. *Шалом*. 1995. № 1. С. 5.
400. Ізюм : зб. архів. док. і матеріалів / Держ. архів Харків. обл. ; упоряд.: Л. М. Момот, Т. В. Чорнявська, В. В. Швець. Харків : Фоліо, 1994. 104 с.
401. Індиченко П. Провал аграрної політики німецьких нацистів на тимчасово окупованій радянській Україні в 1941-1944 рр. : автореферат дис. канд. юрид. наук. Київ, 1949. 18 с.
402. Історію творить народ : ВВВ в спогадах мешканців с-ща Мала Данилівка Дергачів. р-ну. / Відп. ред. О. М. Бандурка. Харків : Харків. нац. ун-т внутріш. справ, 2004. 148 с.

403. Історію творить народ : ВВВ в спогадах мешканців с-ща Польова Дергачів. р-ну. / Відп. ред. О. М. Бандурка. Харків : Харків. нац. ун-т внутріш. справ, 2002. 108 с.
404. Історію творить народ : ВВВ в спогадах мешканців с-ща Солоницівка Дергачів. р-ну. / Відп. ред. О. М. Бандурка. Харків : Харків. нац. ун-т внутріш. справ, 2002. 108 с.
405. Історію творить народ : ВВВ у спогадах мешканців смт. Безлюдівка Харків. р-ну / Відп. ред. О. М. Бандурка. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 204 с.
406. Історію творить народ : ВВВ у спогадах мешканців смт. Липці Харків. р-ну Харків. обл. / відп. ред. О. М. Бандурка. Харків : Вид-во НУВС, 2003. 100 с.
407. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-нацистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. М. Нем'ятий. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1986. 264 с.
408. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. Редакційна колегія тому: Сіроштан М.А. (голова редколегії), Астахов В.І., Бурик Г.Г., Голиков С.З., Драч А.С., Дьяченко М.Т., Колісник М.К., Ксензенко М.І., Лавриненко Л.Л., Мирошников І.Я., Михаєвич М.А, Окладной Г.М., Островський С.Я. Романенко К.Ф. , Рущенко П.Т. Рибалка І.К., Селіванов В.М. (відповідальний секретар), Склярів Ю.О., Слюсарський А.Г., Сиров П.К., Шиян К.К., Яромолович О.М. Головна редакція Української АН УРСР. Київ, 1967. 1002 с.
409. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. Харків : Фоліо. Золоті сторінки, 2004. 686 с.
410. Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941- 1945) / Ред. кол. В. Клоков, М. Дятленко та ін Т.7. Київ : Вид-во АН УРСР, 1977. 536 с.
411. Калинин М. И. Смерть немецким крепостникам. Москва : Госполитиздат, 1943. 15 с

412. Качура В. На нацистській каторзі: розповідь колгоспниці Валентини Качури. Уфа : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. 8 с.
413. Кашеварова Н. Деятельность оперативного штаба Райхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. Киев : НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 578 с.
414. Кегичівський район: Зб. архівних документів і матеріалів / Гол. ред. Б. К. Мигаль. Упор. О. С. Гніздило. Харків : Каравела. 1999. 286 с.
415. Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб). До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. / Ред. рада: В. М. Литвин, В. А. Смолій (співголови ради), С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор), О. О. Омельченко, В. І. Пристайко, О. Є. Реєнт, П. Т. Тронько. Науково-документальне видання. Київ, Львів, 2003. 526 с.
416. Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-нацистских оккупантов на Украине : историографический очерк. Киев : Наукова думка, 1978. 124 с.
417. Клоков В. И. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны. Киев : Знание. 1979. 48 с.
418. Клочан Д. Ф. Балаклея: краевед. очерк. Харьков : Прапор, 1965. 119 с.
419. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 4. Райони: Близнюківський, Богодухівський, Борівський. Харків : Наук. ред. Харків. обл. вид. Книги Пам'яті України, 1995. 848 с.
420. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 5. Райони: Великобурлуцький, Вовчанський. Харків : Наук. ред. Харків. обл. вид. Книги Пам'яті України, 1995. 848 с.
421. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 6. Райони: Дворічанський, Дергачівський, Зачепілівський. Харків : Наук. ред. Харків. обл. вид. Книги Пам'яті України, 1995. 688 с.

422. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 8. Райони: Валківський, Кегичівський, Коломацький, Краснокутський. Харків : Наук. ред. Харків. обл. вид. Книги Пам'яті України, 1996. 912 с.
423. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 10. Райони: Лозівський, Нововодолазький. Харків : Наук. ред. Харків. обл. вид. Книги Пам'яті України, 1996. 719 с.
424. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 11. Райони: Первомайський, Печенізький, Сахновщинський. Харків : Обл. пошук.-видав. наук. ред. Книги Пам'яті України, 1996. 622 с.
425. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 12. Райони: Харківський. Харків : Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України, 1997. 749 с.
426. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 13. Райони: Чугуївський, Шевченківський. Харків : Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України. 1997. 559 с.
427. Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 14 (додатковий). м. Харків. Райони: Харківський, Вовчанський, Дергачівський, Зміївський. Х. Обл. пошуково-видавнича наук. ред. Харків : Обл. вид. Книги Пам'яті України, 1999. 520 с.
428. Книга пам'яті України: Харківська область. Кн. 20: Визволителі Харківщини / Редкол.: (голова) І. О. Герасимов; Кер. авт. колективу В.М. Козак. Харків : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003. 656 с.
429. Книга Памяти, 1941–1945, г. Люботин : офиц. док., архив. материалы, в т. ч. материалы музея революц. и труд. славы Люботин, ж.-д. узла. Люботин, 1995. 69 с.
430. Книга Скорботи України: Харківська обл. / Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та інш. Харків : Комунальний заклад Обласна пошуково-видавнича наукова редакція. Книга Пам'яті України. 2007. 848 с.
431. Книга скорботи України: Харківська обл. У 3 т. / Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та ін.; Обласна ред. кол.: В. Г. Дулуб (керівник) та ін.

Харків : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України. 2003. Т.1. 496 с.

432. Кобзева Т. В., Дьякова О. В. Вогненні роки: Нововодолажчина в Другій світовій війні: науково-публіцистичний збірник. Харків : Федорко, 2017. 578 с.

433. Ковальський М. П., Ченцов В. В. „Фільтраційні справи” – невідомі джерела державних архівів. *Архіви України*. 1993. № 1-3. С. 35–44

434. Коваль М. В. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна. *Політика і час*. 1998. № 9. С. 74-82.

435. Коваль М. В. Борьба населения Украины против нацистского рабства. Киев : Наукова думка, 1979. 136 с.

436. Коваль М. В. Історія пам'ятає! Кривавий шлях нацистів на Україні. Київ : Політвидав України, 1965. 116 с.

437. Коваль М. В. Місце і роль України на воєнно-політичній арені Другої світової війни в Європі. *Сторінки воєнної історії України*. 2000. Вип.4. С. 12-14.

438. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-45 рр.). Київ : Альтернатива, 1999. 336 с.

439. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ : Альтернативи, 1994. 57 с.

440. Колтун Т. Умови і шляхи повернення українських остарбайтерів на Батьківщину. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка*. 2000. Вип. 3. С. 295-300.

441. Колтун-Лапан Т. Українці на примусових роботах у Німеччині під час Другої світової війни та проблеми їх післявоєнної адаптації. Шляхами історії. *Науковий збірник історичного факультету ЛНУ імені Івана Франка на пошану професора К. Кондратюка*. 2004. С. 392-408.

442. Кононенко Е. В. Отомсти немцу! Москва : Политиздат, 1943. 30 с.

443. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. Київ : Акад., 2002. 128 с.
444. Косик В. Друга Світова війна 1938-1945 / Україна під час Другої світової війни. Київ. Париж. Нью-Йорк. Торонто, 1992.
445. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж. Нью-Йорк. Львів, 1993. 659 с.
446. Кострий П. М. Німецько-нацистський окупаційний режим на Україні. Київ, 1963. 488 с.
447. Кравченко А. Українські невільники Третього райху (минуле і сучасність) : публіцистична хроніка. Львів : Кальварія, 2005. 268 с.
448. Край наш Золочівський : краєзн. нарис / уклад. А.Д. Тесло. Харків : Золоті сторінки, 2000. 82 с.
449. Крамар В. В. Спогади дітей війни Печенізького краю. Харків : ХНАДУ, 2012. С. 98-100.
450. Краснобрижний В. Мої враження в Німеччині. *Нова Україна*. 1942. 16 серпня. № 182 (199).
451. Красноградщина: Велич і добро крізь віки. Кн.3 / С. І. Чернов, М. О. Муригін, М. М. Яворський, К. М. Фролов. Харків : Діса плюс, 2013. 896 с.
452. Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках / ред. С. А. Ситий. Рівне : ФОП Зень, 2013. 160 с.
453. Крижний С. Повсякдення перших місяців (осінь 1941- весна 1942 років) окупації Харкова в усних свідченнях та біографічних документах (у контексті соціологічного вивчення явища громадянського колабораціонізму). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис*. 2008. №2. С. 118-140.
454. Крушинський Ф. Я бачив Німеччину! Свобода. *Український щоденник*. 1946. 13 червня. № 115.
455. Кукса М. Ф. Куп'янщина в потоці історії. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. 68 с.

456. Куліш В. Життя та праця робітництва Німеччини. *Нова Україна*. 1942. 11 червня. № 125 (142).
457. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944 рр.). Київ : Вид-во ЛННБУ України ім. В. Стефаника, 2010. 328 с.
458. Куцай С. Г. Німеччина очима остарбайтера.: Розповіді про пережите. Луцьк : Надстир'я, 2003. 164 с.
459. Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни : монографія. Київ : Білоцерків друк, 2011. 368 с.
460. Лаврененко В. Я. Лозовая: Путеводитель. Харьков : Прапор, 1984. 53 с.
461. Лавриненко И. С. Помним, гордимся и чтим : стихи о войне. Харків : Мадрид, 2010. 32 с.
462. Лапан Т. Д. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. НАН України*. 2009. Вип.12. С. 73-76.
463. Лапан Т. Д. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час П. Світової війни. *Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*. 2005. Вип. 6. С.174-181.
464. Лапан Т. Д. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину). *Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*. 2004. Вип. 5. С.164-171.
465. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.) : дис. канд. іст. Наук : 07.00.01. Львів, 2005. 235 с.
466. Лапан Т. Д. Німецька наглядовокаральна система та іноземні робітники під час Другої світової війни у III Райху. *Проблеми та перспективи викладання*

політології у вищій школі (*Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 9-10 листопада 2004 р. Частина I.*). Львів. Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». 2004. С. 56-63.

467. Лахно В. І. Місцева окупаційна преса Полтавщини про виїзд і перебування української робочої сили в країнах Третього Райху. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць*. 2010. Вип.20. С. 43-46.

468. Лахно В. І. Організація депортації населення Полтавщини на примусові роботи до Німеччини. *Маловідомі сторінки історії другої світової війни в Україні та на Полтавщині. Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (23-24 травня 2007 року)*. Полтава, 2007. С. 150-155.

469. Лахно В. І. Повсякденні духовні практики українських примусових робітників Третього Райху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2012. Вип.111. С. 33-35.

470. Лахно В. І. Умови життя і праці українських остарбайтерів у країнах Третього Райху. Усна історія в науковому дослідженні. *Матеріали всеукраїнської наукової конференції (Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року)*. Запоріжжя : Тандем-У. 2008. С.91-98.

471. Лахно В. І. Робота й заробітна плата в повсякденних практиках остарбайтерів у Третньому Райху. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 27 вересня 2012 р.)*. Київ : Пріоритети. 2012. С.135- 146.

472. Лахно В. І. Українські остарбайтери в Третньому Райху та Радянському Союзі (1941-1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 180 с.

473. Левченко А. В. Чугуев. Маленький город в большой истории. Харків : Факт, 2012. 224 с.

474. Левченко Ю. І. Особливості реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях України 1941-1944 рр. : історіографія. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 38. С. 107-126.
475. Ленська В. В. Нацистська шкільна політика на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 81-164.
476. Леонтьєв А. «Зелёная папка» Геринга. Москва : Госполитиздат, 1942. 42 с.
477. Липский В., Чалый Б. «Люби меня при всякой доле» : документальная повесть. Минск : Беларусь, 1989. 221 с.
478. Лисенко І. Валківська енциклопедія. Т. 1. Київ : Рада, 2000. 400 с.
479. Лисенко І. Валківська енциклопедія. Т. 2. Київ : Рада, 2006. 204 с.
480. Лисенко І. Валківська енциклопедія. Т. 3. Київ : Рада, 2008. 245 с.
481. Лисенко І. Валківська енциклопедія. Т.4. Київ : Рада, 2013. 232 с.
482. Лисенко О. Є. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни. *Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції (Київ, 2-4 червня 2006 р.)*. Київ, 2008. С. 86-95.
483. Лисенко О. Є., Стецкевич В. В. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга перша. Київ : Наукова думка, 2010. 736 с.
484. Лисенко О. Є. Вронська Т. В. Першина Т. С. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга. Київ : Наукова думка, 2011. 945 с.
485. Лисий А. К., Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Сер.: Історія*. 2010. Вип. 18. С. 409-410.
486. Лист з Німеччини. *Нова Україна*. 1942. 23 вересня. №230.
487. Лист з Німеччини. *Нова Україна*. 1942. 6 вересня. № 216.

488. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. Збірник матеріалів і документів / Упор. П.І. Денисенко. Київ, 1969. 340 с.
489. Литвин В. В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). Київ : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. 464 с.
490. Литвин В. В. Коричневое «ожерелье»: документальное повествование о жертвах нацистских преследований граждан бывшего СССР. Киев : Абрис, 2001. Кн. 2, ч. 1. 2001. 568 с.
491. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади: У 2-х кн. Львів : Просвіта, 1993. Кн. 1. 800 с. Кн. 2. 810 с.
492. Лобода М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 64-75.
493. Лобода М. К. Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941-1944 рр.): історіографія питання. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2009. Вип. 12. С. 31-44.
494. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950). Київ : Ін-т історії України НАН України. 2012. 206 с.
495. Ломакин В. А. Город Пивденное. Исторические сведения (бывший посёлок Южный и село Комаровка). 1993. 245 с.
496. Луців А. Праця й народ у Німеччині. *Нова Україна*. 1942. 23 серпня. № 204.
497. Макейщик В. П. Войною опаленные... : воспоминания переживших страшную войну. Первомайський, 2009. 174 с.
498. Мариненко Д. Т. Красноградський район : історико-краєзнавчий нарис. Красноград, 1992. 112 с.
499. Марунчак М. П. Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. Вінніпег-Канада, 1963. 165 с.
500. Марунчак М. П. В боротьбі за Українську державу. Вінніпег : Світова Ліга Українських Політичних В'язнів, 1990. 1294 с.

501. Марунчак М. П. Українські політичні в'язні в нацистських концтраційних таборах. Вінніпег-Канада : Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. 364 с.
502. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: дис. канд. іст. наук : 07.00.06. Харків, 2002. 205 с.
503. Меляков А. В. Газета «Нова Україна» как источник по изучению депортации жителей г. Харькова в Германию в период 1941-1943 гг. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених*. 1997. С.104-106.
504. Мерефа. Зб. архівних документів і матеріалів. Ч.2 / Головний ред. Б. К. Мигаль; Упоряд.: Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, Т. В. Чернявська; Худож.-оформлювач Б. В. Чертков. Харків : Фоліо, 1996. 152 с.
505. Мещанинов А. И. Долг врача / В боях за Харьковщину: Воспоминания участников о Великой Отечественной войне. Харьков, 1973. С. 168-340.
506. Михайленко П. П. Преступные цели – преступные средства: документы об оккупац. политике нацистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / Под. общ. ред. Е.А. Болтина, Г.А. Белова. Москва : Политиздат, 1968. 384 с.
507. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 287 с.
508. Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941-1945. Нью-Йорк. Лондон : Український Союз Політичних В'язнів, 1957. 325 с.
509. Можейко И. Целители и убийцы. О Сабуровой даче в годы нем. – нацист. оккупации, о расстреле 470 пациентов (по воспоминаниям врача А. Игнатова). *Событие*. 2003. № 11. С. 22.
510. Моя мала Батьківщина: навч. посібник. / За заг. ред. І.Ф. Прокопенко. Харків : ОВС, 2003. 543 с.

511. Мундер А. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сборник материалов в семи томах / Под общ. ред. Р.А. Руденко и др.; Сост. Г.Н. Александров и др. Москва : Госюриздат, 1957-1961. 314 с.
512. Муровцева Ю. І. Демографія: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2006. 300 с.
513. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). Москва : Воениздат, 1974. 386 с.
514. Мюллер Р.-Д. Насильственное рекрутирование «восточных рабочих»: 1941-1944 / Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. Москва : Весь мир, 1997. 700 с.
515. Нариси історії Комуністичної партії України. Київ : Держполітвидав УРСР, 1961. 616 с.
516. Нариси історії Сахновщини / Упор. Ф. П. Приходько [та ін.]. Харків, 1999. 95 с.
517. Народная война в тылу нацистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг.-в 2 х кн. Кн. 1. Партизанская борьба. Киев : Наукова думка, 1985. 430 с.
518. Народная война в тылу нацистских оккупантов на Украине 1941-1944 гг.. в 2 х кн. Кн. 2. Борьба в подполье. Киев : Наукова думка, 398 с.
519. Народне господарство Харківської області : стат. збірник. Харків : Статистика, 1965. 124 с.
520. Науменко В. Зона військової адміністрації 1941-1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики / Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси: У 2 книгах. / Ред. колегія: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Київ : Наукова думка, 2011. С. 368-391.
521. Научные записки Харьковского механико-машиностроительного института. Т.5. Раздел прикладной математики и механики. Харьков-Москва, 1940. 164 с.

522. Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной (вступление, публикация и примечаний Юрия Радченко). *Голокост і сучасність*. 2010. № 1. С. 154-164.
523. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Автор-упорядник Г. Г. Грінченко. Харків : Райдер, 2004. 236 с.
524. Невская Т. Незаживающие раны Холодной Горы: Концлагерь на территории холодногорской тюрьмы (1941-1943) и захоронениях советских военнопленных на Кузьминском кладбище. *Событие*. 2004. № 20 (8024). С. 19.
525. Немецко-нацистский оккупационный режим (1941-1944 гг.). Москва : Политиздат, 1965. 388 с.
526. Нестеренко В. А. Окупаційний режим на Україні: адміністративний аспект. *Архіви окупації. 1941-1944. К.* 2006. С. 762-769.
527. Нестеренко В. А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941-1943 рр. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 102-110.
528. Несчастливая звезда: [фильм на основе док. и архив. фондов о событиях в Харькове в 1941 г.] / авт. проекта Игорь Поддубный. Харьков: Робинзон К*, 2014. 1 электрон. опт. диск (DVD – ROM). Загл. на папке: Харьков 1941-1943 гг. URL: <http://surl.li/kaucq>
529. Нікітенко К. Тактика «випаленої землі», або як компартія 1941 р. керувала евакуацією. *Дзеркало тижня. Україна*. 2016. 17 червня. № 22.
530. Німецько-нацистський окупаційний режим на Україні (1941-1944 рр.): 36. документів і матеріалів / Під ред. та передмовою Ф. Шевченка. Київ, 1951. 412 с.
531. Німецько-нацистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / упоряд. Л. І. Бутич (кер.) та ін. ; Ін-т іст. партії ЦК КПУ; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ : Держполітвидав, 1963. 414 с.

532. Новіченко Л. Гітлерівська кріпаччина. (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні). Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. 52 с.
533. Носырева Л., Назарова Т. «Пойдем на голгофу, мой брат...». *Родина*. 1995. № 12. С. 99-105.
534. Ночь в 641 день: док. фильм об оккупированном Харькове / по произведению: Е.А. Чернай; авт. сцен: В. Чернай, Д. Лавриненко. Харьков, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u67Jef2swU0&ab_channel=MilitaryFilms
535. Нуссбаумер А. Примусові робітники в Пінцгау: трудові відносини в період націонал-соціалізму, життєві історії (Т.В. Пастушенко). *Український історичний журнал*. 2015. № 2. 240 с.
536. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 2-х т. / Под. ред. К. П. Горешина (глав. ред.) и др. Москва : Госюриздат, 1954-1955.
537. О доблести, о подвигах, о славе: К 60-летию Победы в Великой Отечественной войне. / Сост. А. В. Меляков; Редкол: Л. С. Сорока (гл. ред.) и др. Харьков : Золотые страницы, 2005. 186 с.
538. Об'ява «До українців». *Нова Україна*. 1943. 30 травня. № 412.
539. Об'ява «За вихід з Харкова і за пересування в забороненій зоні з наміром дістати харчі – розстріл». *Нова Україна*. 1942. 28 лютого.
540. Об'ява «Увага!». *Нова Україна*. 1942. 7 травня. № 113.
541. Об'ява «Українські жінки – робітниці знайдуть роботу і хліб у Німеччині!». *Нова Україна*. 1942. 18 березня. № 72.
542. Оберелюк Н. О. Історія рідного краю. Книга до 331-річниці заснування Нової Водолаги. Харків : П.Ф. «Антівка», 2006. 268 с.
543. Оголошення «Увага харків'яни і харків'янки!». *Нова Україна*. 1942. 16 травня. № 121.
544. Оголошення Відділу Харчування Харкова: «Видача харчових засобів населенню Харкова». *Нова Україна*. 1942. 3 жовтня. № 239.
545. Оголошення. *Нова Україна*. 1943. 19 травня. № 95 (409).

546. Оковита К. О. Великобурлуччина : сторінки історії краю. Харків : МСУ, 2000. 528 с.
547. Організація та функціонування фахових сільськогосподарських навчальних закладів в період нацистської окупації України. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2016. № 2. С. 113-119.
548. Остарбайтери. Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Ред. В. Ящук, упор. О. Царик. Рівне : Видавництво «Азалія», 1996. 124 с.
549. Офіційний сайт Міжнародного історико-просвітнього, благодійного і правозахисного суспільства. Інтернет – ресурс: Колекція документів остарбайтерів. URL: <https://www.memo.ru/ru-ru/collections/archives/ost-archive/>
550. Пам'ять заради майбутнього. Книга перша: Спогади / під заг. ред. М. Демидова. Київ : Поезія, 2001. 564 с.
551. Пам'ять заради майбутнього. Книга друга / під заг. ред. М. Демидова. Київ : Фенікс, 766 с.
552. Пам'ять заради майбутнього. Книга третя: Про діяльність УСВЖН і спогади. / під заг. ред. М. Демидова. Київ : Фенікс, 464 с.
553. Пам'ять заради майбутнього: з історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади / О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева. Київ : Поезія, 2001. 564 с.
554. Панасенко Б. А. Война глазами мальчишки. Харьков : Мачулин, 2010. 68 с.
555. Паньківський К. Роки німецької окупації 1941-1944. Нью-Йорк. Париж. Сідней. Торонто : НТШ, 1983. 306 с.
556. Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників). *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С.160-175.
557. Пастушенко Т. В. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів». *Друга світова війна і доля народів України: тези доп. II Всеукр. наук. конф.* Київ : Сфера. 2006. С. 7-9.

558. Пастушенко Т. В. Історіографія та джерела з історії працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 35-45.
559. Пастушенко Т. В. Остарбайтери – українські примусові робітники нацистської Німеччини. *Історія в школах України*. 2004. № 9-10. С. 55-58.
560. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953 рр.). Київ : Інститут історії України, 2009. 284 с.
561. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2007. 242 с.
562. Пастушенко Т. В. Східні каторжани. 70 років тому почалось масове вивезення населення з України на примусові роботи до Третього Райху. URL: <https://tyzhden.ua/History/41911>
563. Пастушенко Т. В. Українці на примусових роботах у Третньому райху. Скільки їх було? URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/253-tetiana-pastushenko-ukrainski-prymusovi-robitnyky-v-raikhu-skilky-ikh-bulo>
564. Педак В. Гірке слово – остарбайтер. Львів : НВФ «Українські технології», 2009. 318 с.
565. Педак В. П. Дякуємо і мертвим, і живим: документальний нарис. Дніпропетровськ : Січ, 2007. 278 с.
566. Первый день войны. Дети войны о войне и Победе / Народ. укр. акад: под общ. ред. В. И. Астаховой. Харьков : НУА, 2014. 159 с.
567. Переслегин С. Вторая мировая: война между Реальностями. Москва : Яуза. Эксмо, 2006. 544 с.
568. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Київ : Інститут історії України, 2010. 150 с.
569. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр: економічне та соціальне становище. Монографія. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.

570. Першина Т. С. Нацистский геноцид на Украине. 1941-1944. Киев : Наукова думка, 1985. 170 с.
571. Пилипенко М. Детям войны до сих пор снятся ужасы оккупации. *Вечірній Харків*. 2010. 7 мая. № 50. С. 2.
572. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Київ : Вид-во Смолоскип, 2002. 288 с.
573. Підлісний М. Н. Слідами 15-літнього остарбайтера: спогади. Чернігів : ФОП Лозовий В.М., 2012. 117 с.
574. Пламенные строки: Сб. док. и материалов. / Под ред. Г. М. Складнева. Харків : Прапор. 1975. 159 с.
575. Повідомлення Біржі Праці. *Нова Україна*. 1942. 26 лютого. № 55.
576. Повідомлення начальника Харківської Біржі Праці доктора Ране. *Нова Україна*. 1942. 22 квітня. № 100.
577. Повідомлення штабдарткомендатури «Про трудову повинність» від 23 березня 1942 р. *Нова Україна*. 1942 р. 25 березня. №.61 (78).
578. Под игом нацистских захватчиков. Вып. 1. Москва : Госполитиздат, 1941. 31 с.
579. Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу. Харків, 29 листопада 2016 р. / За ред. О.М. Богдашиної (гол. ред.). Харків : Апостроф, 2016. 280 с.
580. Політична історія України ХХ століття. У 6-ти т. Т. 4.: Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.) / Авт. В. І. Кучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль. Київ : Генеза, 2003. 696 с.
581. Полуда В. А. Становище військовополонених у нацистських таборах на території Райхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації (1941-1944 рр.): дис. канд. іст. наук : 07.00. Київ, 2017. 241 с.
582. Поль К. Иностранные рабочие в немецко-нацистском рабстве. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 53 с.

583. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва : РОССПЭН, 2002. 896 с.
584. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. Москва : Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. 442 с.
585. Посилення економічних труднощів Німеччини і Італії. *Соціалістична Харківщина*. 1941. 12 серпня. № 191 (6114). С.4.
586. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою і вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.). Архіви окупації. 1941- 1944; Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 782-790.
587. Потильчак О. В. «Новий порядок» в окупованій Україні (1941-1944). *Пам'ять століть*. 1999. № 1. С. 97-105.
588. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.
589. Потильчак О. В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-нацистської окупації (1941-1944) : політика і тактика агресора. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 36 с.
590. Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). Київ : Видавництво Національного педагогічного ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. 482 с.
591. Потильчак О. В. Ставлення населення України до німецьких військовополонених (1944-1945 рр.). *Історичний журнал*. 2004. № 6-7 (12-13). С. 42-47.
592. Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військовополонених та остарбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція, 1998. 49 с.
593. Потильчак О. В. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія. Київ-Біла Церква : ТОВ «Білоцерків друк», 2011. 368 с.

594. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике нацистской Германии на территории СССР (1941-1944). Москва : Экономика. 1985. 325 с.
595. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 – июнь 1941: Сб. документов и материалов / Гос. арх. Харьк. обл. парт. арх. Харьк. обкома Компартии Украины. Харьков : Прапор, 1986. 224 с.
596. Протистояння (книга 1) / Муригін К. М., Фролов К. М., Карцев Л. М., Єніна К.Я. Історичний альманах «Красноградщина». Харків : Майдан, 2009. 310 с.
597. Пудря І. М. Освіта Балакліївщини: історичні розвідки. Харків : ФОП. Брові, 2014. 294 с.
598. Радченко Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни. *Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна. Історія*. 2010. Вип. 42. С. 134-144.
599. Рационализация и изобретательство в коксохимической промышленности / Под общ. ред. Г. Г. Воднева. Харьков : «Кокс и химия», 1941. 188 с.
600. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90-101.
601. Рибальченко Р. К. Діти окупації: в Харкові. *Нова Україна*. 1993. № 2 (461). С.14.
602. Рибальченко Р. К. Дергачі :містечко на Лопані, на Великому шляху, на Слобожанщині : іст.-краєзн. нариси. Харків : Поліграфіст, 2008. 302 с.
603. Рибальченко Р. К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження, роздуми, пошуки істини. Харків : Курсор, 2006. 285 с.
604. Рибальченко Р. К. Харківська культурна еміграція 1942-1943 років. Харків : Курсор, 2005. 197 с.
605. Савенко А.В. Провал нацистської політики щодо створення системи адміністративного управління окупованою Україною в 1941-1943 рр. *Вісник Донецького ун-ту. Серія Б. Гуманітарні науки*. 1998. № 2. С. 55-60.

606. Савченко М. Г. То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. Київ : 2006, С. 245-308.
607. Сагалов З. В. Прелюдия к Нюрнбергу: повесть, основанная на документах. Харків : Прапор, 1990. 112 с.
608. Сазонова І. Ю. Демографічні зміни у Харкові за період німецько-нацистської окупації. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія*. 2006. Вип. 24. С. 204-211.
609. Салата А. А. Влияние немецкой пропаганды на население оккупированных территорий Украины в 1941-1944 гг. *Научные записки НПУ им. М. П. Драгоманова*. 2007. № 70. С. 264-275.
610. Салата А. А. Информационная война Германии и СССР на оккупированных немецкой армией территориях Украины 1941-1944 гг. *Научные работы исторического факультета Запорожского национального университета*. 2009. Вып. № XXVIII. С.281-286.
611. Салата А. А. Кинопропаганда как составляющая информационного пространства, сформированного на оккупированной территории Украины в 1941-1944 гг. *Сборник научных трудов Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды. Серия «История и география»*. 2009. Вып. 36. С.124-127.
612. Салата А. А. Принципы немецкой пропаганды на оккупированной территории Украины. *Университет*. 2007. № 6. С.13-22.
613. Салата А. А. Роль слухов в формировании информационного пространства на оккупированных территориях. *Научные записки НПУ им. М.П. Драгоманова*. 2008. № 79. С. 113-121.
614. Салата А. А. Формирование немецкого информационного пространства в Райхскомиссариате «Украина» и в зоне военной администрации (июнь 1941-1944 гг.): монография. Донецк : Норд-Пресс, 2010. 361 с.

615. Салата О. О. Використання кінопропаганди як інструменту впливу на населення окупованих територій України в 1941-1944 рр. *Уманська старовина*. 2024. № 11. С. 38-47. URL: <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/304210>
616. Салата О.О. Висвітленні окупаційною періодикою та кінематографом депортації українських робітників для примусової праці в німеччині у 1941-1943 рр. *Уманська старовина*. 2025. №13. С. 23-32. DOI: <https://doi.org/10.31499/2519-2035.13.2025.343985>
617. Салата О.О., Гінетова Т. Л. Чутки як засіб формування інформаційного простору на окупованій території України у 1941-1944 роках. *Київські історичні студії*. 2022. №2 (15). С. 93-100. URL: <https://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/335>
618. Семененко О. Харків, Харків... Мюнхен : Сучасність, 1977. 240 с.
619. Сёмин В. Нагрудный знак «OST». Москва : АСТ, 2015. 631 с.
620. Серця, обпалені війною : Ізюмщина в роки ВВВ: зб. спогадів / Упоряд.: Ю. Ю. Шелест. Харків : Кроссроуд, 2010. 248 с.
621. Сигал О. С. Оккупационный режим немецко-нацистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941-август 1943 гг.: дис. канд. ист. наук. Харьков, 1946. 297 с.
622. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан–в'язнів нацистських концтаборів. Полтава : АСМ, 2003. 124 с.
623. Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке: Советская историография первого после сталинского десятилетия. Москва : Памятники ист. мысли, 1997. 288 с.
624. Сільське господарство України: зб. ст. / Ред. В. Доманицький. Прага : Культурно-наукове вид-во УНО, 1942. 216 с.
625. Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Прага : Культ.-наук. вид-во УНО, 1942. 243 с.
626. Скоробогатов А. В. Нацистська «стратегія голоду» і її корегування на Харківщині у 1941 р. *Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна*.

Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2006. Вип. 8. С. 93-97.

627. Скоробогатов А. В. Базари підкупаційного Харкова (1941-1943). *Вісник Харківського нац. університету ім. В. Н. Каразіна. Історія.* 2002. Вип. 34. С. 276-284.

628. Скоробогатов А. В. Жизнь с врагом: повседневная жизнь в оккупированном немцами Харькове (1941-1943): сб. докладов. Харьков : Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. С. 312-325.

629. Скоробогатов А. В. Нищення нацистами харківського єврейства в 1941-1942 роках. *Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2004. Вип. 7. С. 123-128.

630. Скоробогатов А. В. Підкупаційні будні Харкова (1941-1943). *Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна. Історія.* 2004. Вип. 36. С. 59-68.

631. Скоробогатов А. В. Проблеми німецько-нацистської окупації України 1941-1944 рр. у західній історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей.* 2004. Вип. 26. С. 54-67.

632. Скоробогатов А. В. Продовольча політика німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941 – 1942 рр. *Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна. Історія.* 2005. Вип.37. С. 73-81.

633. Скоробогатов А. В. Промисловість та праця харків'ян в умовах німецької окупації (1941-1943). *Зб. наук. праць Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Історія та географія.* 2002. Вип. 10. С. 106-111.

634. Скоробогатов А. В. Розбудова німецьких органів влади на початку окупації Харкова. *Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна. Історія України.* 2003. Вип. 6. С. 154-160.

635. Скоробогатов А. В. Україна на початку війни очима службовців вермахту. *Схід-Захід.* 1998. № 1. С. 208-228.

636. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
637. Скоробогатов А. В. Шлюб, діти та жінки у підкупаційному Харкові (1941-1943). *Зб. наук. праць. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2003. Вип. 14-15. С. 169-175.
638. Скоробогатов А. В. Харків у роки німецької окупації (1941-1943) : дис. д-ра іст. наук : 07.00.01. Харків, 2006. 412 с.
639. Скрипник Н. В неволі: нарис. Київ : Укрдержвидав, 1943. 18 с.
640. Скрипниченко Ю. Ф. Американська історіографія проблематики використання гітлерівською Німеччиною населення окупованих територій в роки Другої світової війни. *Теорія та практика сучасної науки та освіти Матеріали Міжнародної наукової конференції (29-30 листопада 2019 р., м. Дніпро)*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 175-176.
641. Скрипниченко Ю. Ф. Аналіз німецької літератури з теми «Політика нацистської Німеччини щодо використання населення окупованих територій в різних сферах економіки Третього райху». *Військово-історичний меридіан*. 2020. Вип. 1 (27). С. 19-27.
642. Скрипниченко Ю. Ф. Антисемітська пропаганда в окупаційних періодичних виданнях Харківщини у роки Другої світової війни. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Голокост на Україні: Академічний, комеморативний та освітній аспекти», присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру*. Харків, 2016. С. 47-51.
643. Скрипниченко Ю. Ф. Архівні документи як найголовніше джерело з вивчення історії «остарбайтерства». *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Суми, 24-25 березня 2016 року)*. Суми : ФОП Цьома С.П., 2016. С. 89-92.
644. Скрипниченко Ю. Ф. Аспекти актуальності теми «Діяльність нацистського управління сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр.». *Пріоритети сучасної науки: матеріали III Міжнародної науково-*

практичної конференції (м. Київ, 19-20 листопада 2019 року). Київ : МЦНІД, 2019. С. 11.

645. Скрипниченко Ю. Ф. Біографічні відомості про «східних робітників» як джерело у вивченні історії оstarбайтерства на Харківщині в роки Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 2 (24). С. 5-15.

646. Скрипниченко Ю. Ф. Біржі праці – установи для набору нацистами окупованого населення Харківщини на роботи. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип.1 (11). С. 92-101.

647. Скрипниченко Ю. Ф. Вербувально-пропагандистська кампанія щодо вивозу населення окупованого Харкова до Третього Райху: перші результати. *«Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (27 лютого 2015 р., м. Харків). Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Колегіум, 2015. С. 33-34.*

648. Скрипниченко Ю. Ф. Вербувально-пропагандистська кампанія щодо добровільного вивозу населення Харкова на різноманітні роботи до Третього Райху. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2015. Вип. 52. С. 69-75.

649. Скрипниченко Ю. Ф. Висвітлення діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. в документах ЦДАВОВ України і ЦДАГОУ. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції (29-30 березня 2019 р., м. Дніпро). Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 214-217.*

650. Скрипниченко Ю. Ф. Відношення населення Харківщини до політики нацистської Німеччини щодо залучення місцевого населення окупантами до примусової праці на німецькі підприємства в 1941-1943 рр. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції (24-25 травня 2019 р., м. Дніпро). Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 111-112.*

651. Скрипниченко Ю. Ф. Відомості про оstarбайтерів з Близнюківщини як усне джерело дослідження теми «Діяльність нацистської окупаційної влади в

сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр.». *Молодий вчений*. 2019. № 7 (71). С.14-17.

652. Скрипниченко Ю. Ф. Дані про оstarбайтерів з Чугуївського району, як джерело у вивченні діяльності нацистської влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 11 грудня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 94-96.

653. Скрипниченко Ю. Ф. Депортація цивільного населення Харківщини до Німеччини: нацистська політика заохочення та покарання. *Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 3-4 листопада 2016 р.)*. Вінниця, 2016. С. 36-41.

654. Скрипниченко Ю. Ф. Джерельна база теми «Німецький окупаційний режим м. Люботина в 1941-1943 р. р.». *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (10 липня 2019 р., м. Тернопіль)*. Тернопіль, 2019. С. 67-69.

655. Скрипниченко Ю. Ф. Діти Харкова – жертви Голокосту. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр.* 2018. Вип. 10 (13). С. 217-219.

656. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистського сільськогосподарського відділу Харківської міської управи в 1941-1943 рр. *Проблеми та перспективи сучасної науки та освіти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 грудня 2019 року)*. Львів : Львівський науковий форум, 2019. С. 55-57.

657. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистської окупаційної влади в сфері професійної підготовки робітничих кадрів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.)*. Вінниця, 2017. С. 39-43.

658. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистської окупаційної влади щодо набору трудових ресурсів до Третього райху на Харківщині в 1941-1943 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. Вип. V. С. 219-224.
659. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність підприємств ремісничо-кустарної промисловості в період нацистської окупації 1941-1943 рр. *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту та права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 2 серпня 2019 р.)*. Полтава : ЦФЕНД, 2019. Ч. 2. С. 46-48.
660. Скрипниченко Ю. Ф. До проблеми примусових робітників в нацистській Німеччині. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 3 (13). С. 56-65.
661. Скрипниченко Ю. Ф. Добровільний виїзд до нацистської Німеччини громадян м. Люботин Харківської області в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 3 (25). С. 100-106.
662. Скрипниченко Ю. Ф. Єврейські діти Харківщини – жертви Голокосту. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр.* 2018. Вип. 10 (13). 280 с. С. 217-219. (Сертифікат учасника). (0,2 друк. арк.).
663. Скрипниченко Ю. Ф. Жінки-остарбайтери з Харківщини на примусових роботах в Третьому райху. *Молодий вчений*. 2019. № 8 (72). С. 163-166.
664. Скрипниченко Ю. Ф. Заходи нацистської Німеччини щодо відбудови економічного потенціалу Харківщини, як найголовніша передумова для залучення місцевої робочої сили на окупаційні підприємства. *Військово-історичний меридіан*. 2018. Вип. 3 (21). С. 105-117.
665. Скрипниченко Ю. Ф. Заходи нацистської окупаційної влади щодо покращення умов праці і соціального захисту педагогічних працівників з підготовки робітничих кадрів на Харківщині в 1941-1943 рр. *X Міжнародна студентська наукова Інтернет-конференція «Повсякденність Другої світової війни 1939-1945 рр.»*. (17 травня 2019 р., м. Ніжин). Ніжин : Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. С.8-9.

666. Скрипниченко Ю. Ф. Історичний досвід вирішення проблеми безпеки через призму актуальності теми «Остарбайтери» з Харківщини: східний вимір. *Безпека в сучасному світі. Матеріали Міжнародної наукової конференції (27-28 вересня 2019 р., м. Дніпро)*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 131-132.
667. Скрипниченко Ю. Ф. Історична пам'ять про остарбайтерів в роки Другої світової війни через дослідження документів Харківського історичного музею. *Грані історії: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 2 (10). С. 37-41.
668. Скрипниченко Ю. Ф. Історія повсякденності, як один з факторів мотивації учнів до навчання з шкільного предмету «Історія України». *Матеріали науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства, та суспільствознавчих дисциплін»*. Харків, 2014. С. 58-63.
669. Скрипниченко Ю. Ф. Критичний аналіз збірників документів і матеріалів з вивчення історії примусових робітників на Харківщині в роки Другої світової війни. *Роль інновацій в трансформації образу сучасної науки: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27-28 грудня 2019 р.)*. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 118-121.
670. Скрипниченко Ю. Ф. Медичний огляд – обов'язкова умова депортації населення з окупованої нацистами Харківщини до Німеччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 24. С. 91-94.
671. Скрипниченко Ю. Ф. Методологія і методи дослідження діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2018. Вип. 4 (22). С. 39-46.
672. Скрипниченко Ю. Ф. Невигадані історії про остарбайтерів з Харківщини в роки Другої світової війни. *VI Міжнародний науково-практичний семінар «Гуманітарні науки: сучасна наукова парадигма» (11-12 квітня 2019 р. м. Полтава)*. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, С. 13.

673. Скрипниченко Ю. Ф. Нацистська політика грабування і насильства – найкоротший шлях примусу населення *Харківщини до різноманітних робіт. Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 2. (12). С. 53-63.
674. Скрипниченко Ю. Ф. Нацистське військове управління на Харківщині в 1941-1943 рр. *Інтеграція світових наукових процесів як основа суспільного прогресу: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 листопада 2019 р.)*. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 61-62.
675. Скрипниченко Ю. Ф. Невигадані історії про остарбайтерів з Харківщини в роки Другої світової війни. *VI Міжнародний науково-практичний семінар «Гуманітарні науки: сучасна наукова парадигма» (11-12 квітня 2019 р. м. Полтава)*. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, С. 13.
676. Скрипниченко Ю. Ф. Неопубліковані документи, що розповідають про діяльність нацистської окупації в сфері трудових ресурсів Харківщини в 1941-1943 р. р. і зберігаються у районних бібліотечних фондах Харківської області. *Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 липня 2019 р., м. Київ)*. Київ : МЦНД, 2019. С. 10-11.
677. Скрипниченко Ю. Ф. Німецькі громадські сільськогосподарські підприємства на українських землях під час Другої світової війни. *Сорок треті економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*. Львів, 2019. С. 15-17.
678. Скрипниченко Ю. Ф. Особливості німецької економічної політики в сільському господарстві на Харківщині в 1941-1943 рр. *Сорок другі економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*. Львів, 2019. С. 7-10.

679. Скрипниченко Ю. Ф. «Остарбайтерство» на Харківщині в роки Другої світової війни в джерелах та історіографії радянського періоду: висвітлення проблеми. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 85. С. 80-83.
680. Скрипниченко Ю. Ф. Нацистська політика грабування і насильства – найкоротший шлях примусу населення *Харківщини до різноманітних робіт*. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 2. (12). С. 53-63.
681. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Богодухівського району Харківської області. *Проблеми розвитку науки в контексті трансформацій суспільства. Матеріали науково-практичної конференції (м. Полтава, 30-31 серпня 2019 року)*. Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 49-50.
682. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Валківського району, Харківської області у роки Другої світової війни: короткі відомості. *Пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 20-21 серпня 2019 року)*. Київ : МЦНД, 2019. С. 20.
683. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Зміївського району: біографічні відомості. *Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25-26 жовтня 2019 р.)*. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 69-70.
684. Скрипниченко Ю. Ф. Передвоєнний економічний розвиток Харківщини. *Перспективні напрямки розвитку економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 23 серпня 2019 р.)*. Полтава : ЦФЕНД, 2019. Ч. 2. С. 41-42.
685. Скрипниченко Ю. Ф. Побутові умови проживання робітників, які працювали на нацистських окупаційних підприємствах Харківщини в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 16 вересня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 58-60.

686. Скрипниченко Ю. Ф. Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах харківських остарбайтерів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 125-130.
687. Скрипниченко Ю. Ф. Політика нацистської Німеччини по відношенню до осіб єврейської національності на території Харківщини в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 1 (23). С. 136-150.
688. Скрипниченко Ю. Ф. Політика Третього райху по відношенню до трудових ресурсів окупованих територій у роки Другої світової війни в збірниках документах і матеріалах. *Модернізація та наукові дослідження: інтеграція науки та практики. Матеріали науково-практичної конференції (26-27 липня 2019 р., м. Одеса)*. Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 39-42.
689. Скрипниченко Ю. Ф. Примусове вивезення населення окупованої Харківщини до нацистської Німеччини. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2016. Вип. 53. С. 79-91.
690. Скрипниченко Ю. Ф. Примусові робітники на Харківщині: загальні аспекти. *Військово-історичний меридіан*. 2015. Вип. 3 (9). С. 61-72.
691. Скрипниченко Ю. Ф. Проблеми та перспективи вивчення долі «остарбайтерів». *«Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (26 лютого 2016 р., м. Харків)*. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Колегіум, 2016. С. 122-123.
692. Скрипниченко Ю. Ф. Районні архівні документи, як складова частина джерельної бази «Діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень*. 2019. Вип. 12 (15). С. 124-126.
693. Скрипниченко Ю. Ф. Регулювання питань соціального захисту населення нацистською владою на Харківщині в 1941-1943 рр. *Молодий вчений*. 2019. № 11 (75). С. 765-767.

694. Скрипниченко Ю. Ф. Розвиток освіти в Люботинському районі Харківської області в 1941-1943 рр. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (12 грудня 2019 р., м. Дніпро)*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2020. С. 218-220.
695. Скрипниченко Ю. Ф. Роздрібна торгівельна мережа в період нацистської окупації Харківщини. *Сорок четверті економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*. Львів, 2020. С. 93-94
696. Скрипниченко Ю. Ф. Секрет примирення називається пам'яттю. *Інноватика в сучасній освіті та науці: теорія, методологія, практика : Матеріали II Міжнародного літнього наукового симпозіуму (м. Одеса, 26–27 липня 2019 р.)*. Одеса : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 48-50.
697. Скрипниченко Ю. Ф. Спогади про остарбайтерів через історію повсякденності. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали всеукр. наук. – теорет. конф. молодих учених (18-19 квітня 2019 р., м. Харків)*. Харків : ХДАК, 2019. С. 24-25.
698. Скрипниченко Ю. Ф. Спогади родичів остарбайтерів про долі «східних робітників» з Харківщини в роки Другої світової війни. *Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад. Матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної конференції (17-18 квітня 2019 м. Кам'янське)*. Кам'янське, 2019. С. 29-37.
699. Скрипниченко Ю. Ф. Статті районних газет про діяльність німецької влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 жовтня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 61-63.
700. Скрипниченко Ю. Ф. Структуровані дані про примусових робітників з Чугуївського району Харківської області. *Актуальні дослідження правової та*

- історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 12 листопада 2019 р.).* Тернопіль, 2019. С. 99-100.
701. Скрипниченко Ю. Ф. Східні робітники: харківський вимір. *Молодий вчений*. 2019. № 10 (74). С. 458-460.
702. Скрипниченко Ю. Ф. Примусові робітники на Харківщині: загальні аспекти. *Військово-історичний меридіан*. 2015. Вип. 3 (9). С. 61-72.
703. Скрипниченко Ю. Ф. Усні історії про оstarбайтерів з Харківщини в роки Другої світової війни. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр.* 2019. Вип. 11 (14). С. 172-175.
704. Скрипниченко Ю. Ф. Українська діаспора про діяльність нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів окупованих територіях у роки Другої світової війни. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: Матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції науковців, юристів та аспірантів (24-25 квітня 2019 р. м., Сєвєродонецьк).* Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 149-150.
705. Скрипниченко Ю. Ф. Чоловіки-остарбайтери з Харківщини в роки Другої світової війни. *Молодий вчений*. 2019. № 9 (73). С. 261-264.
706. Скрипниченко Ю. Вербувально-пропагандистська агітація православної автокефальної церкви серед населення Харківщини в роки Другої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. № 14(56). С.80-87. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56>.
707. Скрипниченко Ю.Ф. «Українське питання» в усних історіях східних робітників з Харківщини. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень. *Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, рада молодих вчених Київського національного*

університету імені Тараса Шевченка, 21 - 22 листопада 2024. Київ, 2024. С. 134 – 136.

708. Скрипниченко Ю.Ф. Діяльність націоналістичних організацій Харківщини та їх роль у допомозі остарбайтерам. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. № 47. С. 65 - 74. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-65-74>

709. Скрипниченко Ю.Ф. Експлуатація трудових ресурсів Харківщини в період німецької окупації: українська та зарубіжна історіографія першої чверті ХХІ ст. *Українські історичні студії*. 2024. № 16(58). С. 116-125. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.16/58.12>

710. Скрипниченко Ю.Ф. Українські остарбайтери в роки Другої світової війни очима Марії Сосновської. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. № 44. С. 134-142. DOI:10.31652/2411-2143-2023-44-134-141

711. Соловей О. У просвіті і навколо / Харків у роки німецької окупації 1941-1943. Спогади. Нью-Йорк, 1985. 29 с.

712. Соловйова Т. Робітники зі Сходу в роки Другої світової війни: свідчення очевидців. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 7. С. 15-17.

713. Соловьев В. В оккупационном Харькове: воспоминания харьковского учёного, доцента ХНУ о своем военном детстве. *Дайджест-Е*. 2008. № 8. С. 3.

714. Соціалістична Харківщина за роки радянської влади. Харків : Соц. Харківщина, 1938. 35 с.

715. Соціалістична Харківщина за 20 років радянської влади : цифровий матеріал для пропагандистів. Харків : Соц. Харківщина, 1937. 52 с.

716. Спогади та листи остарбайтерів: «...То була неволя». Київ : НАН України, Інститут історії України, 2006. 543 с.

717. Спогади українських оstarбайтерів. URL: <http://ethnography.org.ua/content/spogady-ukrayinskyh-ostarbayeriv>
718. Спогади-терни. Про моє життя німецьке... : Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Заг. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків : Право, 2008. 447 с.
719. Стрілець В. В. Люботин: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. 400 с.
720. Судовий процес про звірства німецько-нацистських загарбників на території міста Харкова і Харківської області. Київ.-Харків : Укрдержвидав, 1944. 129 с.
721. Судовий процес про звірства німецько-нацистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ-Харків : Укр. держ. вид-во, 1944. 131 с.
722. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Киев : Госполитиздат УССР, 1956. 472 с.
723. Тарнавський І. С. Політика Третього Райху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни: монографія. Донецьк : Промінь, 2012. 492 с.
724. Терлецкий В. Харьков оккупированный. *Дайджест-Е*. 2012. № 6. С.2-4.
725. Терно В. Растрепанные воспоминания о странном детстве. Киев : Кий, 2003. 303 с.
726. Тимченко В. П. Розмова з пам'яттю : проза і поезія. Харків : Прапор, 1979. 71 с.
727. Титаренко В. Табір смерті. Лозівський концтабір. *Правда Лозівщини*. 1961. 22 червня. № 74 (6196). 3 с.
728. Трипілець М. Я. Долі з автографом війни: нариси про учасників та очевидців подій Другої світової війни. Харків, 2007. 260 с.
729. Тріщина через все життя: спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд: каталог виставки. Кьольн, 2007. 214 с.

730. Тройнер В. І., Булига А. М. Олександрівка: краєзнавче видання. Харків : ФОП Савчук О.О., 2013. 272 с.
731. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни. Львів : НТШ, 1995. 101 с.
732. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн. 2. 943 с.
733. Україна і Друга світова війна: Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939 - 1945): Довідник / Державний комітет архівів України; Центральний держ. кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного / Л. Васько (ред.), Т. Смелянова (упоряд.). Київ, 2005. 201 с.
734. Україна у Великій війні 1939-1945: науково-популярне видання. Київ : Емма, 2014. 264 с.
735. Українська Радянська Енциклопедія / Ред. кол. О. К. Антонов, Ф. С. Бабичев і ін. Т.11., кн. перша, 2-ге видання. Київ, 1984. 606 с.
736. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. В 3-х тт. Київ : Політвидав України, 1967-1969.
737. Українські остарбайтери. Фото з Бундесархіву. URL https://ipress.ua/ljlive/ukrainski_ostarbaytery_foto_z_bundesarhivu_12798.html
738. Українські примусові робітники в Німеччині («остарбайтери»). URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ost-arbeiters/>
739. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад. Иерусалим. Национальный Институт Памяти жертв нацизма и героев Сопротивления. 1992. 424 с.
740. Усім смертям назло: Спогади харків'янина І. Г. Овчаренка про перебування у німецько-нацистських таборах. *Слобідській край*. 2007. № 81. С.4.

741. Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. Київ : Спадщина, 2003. 372 с.
742. Усык М. А. День за днём: 20.11.41-23.02.43. Симферополь, 2010. 71 с.
743. Харків у період Великої Вітчизняної війни. Історія міста Харкова ХХ століття. Харків : Фоліо, 2004. С. 309-374.
744. Харків-350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: іст.-екон. огляд / За заг. ред. В. Н. Майорченка. Харків : Фоліо, 2004. 320 с.
745. Харківський район: Зб. архівних документів і матеріалів: Ч. 1 / Головний ред. Б. К. Мигаль; Упоряд.: Л. О. Михасенко та ін.. Харків : Фоліо, 1994. 92 с.
746. Харківський район: Зб. архівних документів і матеріалів: Ч. 2. / Головний ред. Б. К. Мигаль; Упоряд.: Л. О. Михасенко та ін.. Харків : Фоліо, 1995. С. 142-188.
747. Харківський район. Зб. архівних документів і матеріалів. Ч. 3. / Головний ред. Б. К. Мигаль; Упоряд. : Л. М. Молот, В. Г. Панкратьева, Т. В. Чернявська. Харків : Фоліо, 1996. 188 с.
748. Харківщина за 50 років. Стат. Збірник / За ред. П.І. Нефьодова. Харків : Статистика, 1967. 282 с.
749. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. Харків : САГА, 2010. 386 с.
750. Харьков. Немецкая оккупация 1941-1943 годы. ул. Гиевская / Сост. В. Проценко. Харьков, 2011. 15 с.
751. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны июнь 1941-1943 гг. Сборник документов и материалов. Харьков, 1963. 81 с.
752. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 - 1943гг. Сб. док. и мат. / Под ред. А. В. Тесленко. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.
753. Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя: Спогади. Торонто, 1989. 360 с.

754. Холакауст на Украине и антисемитизм в перспективе / Под общ. ред. Ю. М. Ляховицького. Харьков : Бенсиах, 1992. 150 с.
755. Храпливий Є. Нова організація німецького села : з діаграмами. Львів : Укр. вид-во, 1941. 84 с.
756. Царик О. Остарбайтери. Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини. Рівне : Азалія, 1996. 118 с.
757. Центральний державний науково-технічний архів України: Путівник / Авт.-упорядн. А. О. Алексеєнко (відповід. упорядн.), М. А. Балишев, О. Є. Дождьова, Є. В. Семенов. Харків : ФОП Федорко, 2009. 338 с.
758. Ціпцюра В. І. Історія села Уди. Харків : Мадрид, 2014. 264 с.
759. Черноморець В. О. Однокласники. Біографічні нариси. Харків : С.А.М, 2011. 100 с.
760. Чиженко Н. Мстители с Холодной Горы. *Красное знамя*. 1989. 6 сентября.
761. Чистова К.В. Преодоление рабства. Фольклор и язык оstarбайтеров, 1942-1944: сборник. Москва : Звенья, 1998. 208 с.
762. Чугуїв : зб. архів. док. і матеріалів / Держ. Архів Харків. обл. ; упоряд.: А. М. Момот, В. Г. Панкратьєва. Харків : Фоліо, 1990. 68 с.
763. Шайкан В. Гітлерівська мобілізація робочої сили з території Райхскомісаріату «Україна» і військові зони : питання колаборації. *Історія в школі*. 2005. № 11-12. С. 26-30.
764. Шевяков А. А. Гитлеровский геноцид на территориях СССР. *Социологическое исследование*. 1991. № 12. С. 3-11.
765. Шевяков А. А. Жертвы среди мирного населения в годы Отечественной войны. *Социологическое исследование*. 1992. № 11. С.3-18.
766. Штрайт К. Советские военнопленные — массовые депортации — принудительные рабочие / Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. Москва : Прогресс-Академия, 1996. С. 589-600.

767. Шульга З. Украинское селянство не будет в нацистской неволе. Уфа : АН УРСР, 1942. 36 с.
768. Щербаков В. Доля : вірші. Київ : Логос, 2009. 148 с.
769. Экономические мероприятия в период Великой Отечественной войны / Под ред. Я. Пайкина. Москва, 1942. 47 с.
770. Эренбург И. Война. Москва : ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. 371 с.
771. Ясир : листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі : у двадцятиліття звільнення 1945-1965 / уклад. О. Воропай. Лондон : Українська видавнича спілка, 1966. 68 с.
772. Bethell, N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944-1947. London, 1974. 304 p.
773. Blackwell, M. Regime City Of The First Category: The Experience of The Return Of Soviet Power To Kyiv. Ukraine. 1943-1946. Indiana University, 2005. 451 p.
774. CIA Electronic Reading Rooms. Alexiev A. Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941-1945. Document 1982, published in 2016. 45 p. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP85T00153R000100060033-9.pdf>
775. CIA Electronic Reading Rooms. German Concentration Camps. Nazi War Crimes Disclosure Act. Document 218 1945, published in 2016. 187 p. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GERMAN%20CONCENTRATION%20CAMPS_0001.pdf
776. CIA Electronic Reading Rooms. Nazi Occupation Survey. Document 1945, published in 2016. 10 p. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP80T00246A0028000100127.pdf>
777. CIA Electronic Reading Rooms. Nazi War Crimes Research Report (K. Ruffner) Document 1994, published in 2016. 17 p. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/NAZI%20WAR%20CRIMES%20RESEARCH%20REPORT%20%20%28K.%20RUFFNER%29_0007.pdf

778. Dallin, A. German rule in Russia, 1941-1945: a study of occupation policies. New York : St. Martin's Press, 1957. 69 p.
779. Drobisch, K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte beim Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil. Diss. Berlin : 1964. 384 s.
780. Dvorkin I. Coverage of the Second World War in School Textbooks on the History of Ukraine Before and After Euromaidan. War, Migration, Memory. Perspectives on Russia's War Against Ukraine / ed. V. Sereda. Bielefeld, 2025. Vol. 4. P. 51–64. DOI: <https://doi.org/10.14361/9783839475874-004>
781. Frankenberger, T. Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. Münster : 1997, 234 s.
782. Fried, J. The exploitation of foreign labour by Germany. Montreal : International Labour Office, 1945. 286 p.
783. Goeken-Haidl Ulrike. Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. Essen: Klartext-Verl, 2006. 573 s.
784. Goschler, T. Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945. Göttingen : 2005, 543 s.
785. Herbert, U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn : Dietz, 1999. 589 s.
786. Herbert, U. Hitler's foreign workers: enforced foreign labor in Germany under the Third Reich. Cambridge : Cambridge university press, 1997. 449 p.
787. Hoffmann, J. Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945. Freiburg, 1986. 214 s.
788. Hoffmann, J. Kaukasien. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion. Freiburg, 1991. 534 s.
789. Homse, L. Foreign Labour in Nazi Germany. Princeton : University Press. Princeton, New Jersey, 1967. 350 p.
790. Jacobmeyer, W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941-1945. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. 1985. Bd. 65. 324 s.

791. Kaminsky, T. Dienenunter Zwang. Studien zu ausländische Arbeitskräften in Evangelischer Kirche und Diakonie im Rheinland während Zweiten Weltkriegs. Bonn, 2002. 543 s.
792. Kriegswirtschaft / U. Hebert (Hg.). Europa und der «Reicheinsatz». Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938- 1945. Essen 1991. S. 234-250.
793. Kuczynski, T. Entschädigung sansprüche fuer Zwangsarbeitim «Dritten Reich» auf der Basis der damals erzielten zu saetzlichen Einnahmen und Gewinne. Stiftung fuer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts. Universitaet Bremen. 1999. S. 15- 63.
794. Kuromiy, H. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 380 s.
795. Lipinsky, J., Lipinsky, R. Die Straße, die in den Tod führte. Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 Ketschendorf. Furstenwalde. Leverkusen, 1998.
796. Müller, R-D. Die Zwangsrekrutierung von «Ostarbeitern» 1941–1944. Der Zweite Weltkrieg. Analysen. Grundzüge. Forschungsbilanz. 2 Auflage. München; Zürich, 1990. S. 772-783.
797. Müller, R-D. Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeiternim der besetzten Sowjetunion. Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1944-1944. Hamburg, 1995. S. 92-103.
798. Müller, U. Fremde in der Nachkriegszeit. Displaced Persons – zwangsverschleppte Personen in Stuttgart und Württemberg-Baden. 1945-1951. Stuttgart, 1990. 173 s.
799. Overmans, R. Deutsche militärische Verlusteim Zweiten Weltkrieg /Rüdiger Overmans. München: Oldenbourg Verlag. 2004. 367 s.
800. Peters, C. Vom nationalsozialistischen Zwangsarbeiter zur Augenseiter existenzals «Displaced Person». Ein Kapitelaus der Geschichte der Arbeit. Displaced Persons. Flüchtlingeaus den baltischen Staaten in Deutschland. München, 2007. 246 s.

801. Pfahlmann, T. Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der Deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945 / Beiträge zur Wehrforschung. Dannstadt : Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, 1968. Bd. XVI. XVII. 238 s.
802. Reitlinger, G. Ein Haus auf Sand gebaut: Hitlers Gewaltpolitik in Russland, 1941-1944. Hamburg : Rütten und Loening, 1962. 543 s.
803. Ruggenthaler, P. Hitlers Sklaven – Stalins Verräter. Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz. M. Iber Walter. Studienverlag. Innsbruck-Wien-Bozen, 2010. 384 s.
804. Schmelzer, T. Das Hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939-1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle. Merseburg. Phil. Diss. Halle, 1963. 59 s.
805. Schwarz, T. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. Essen, 1997. 336 s.
806. Seeber, E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Arbeiter unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939-1945). Berlin, 1964. 312 p.
807. Smolorz, R. Displaced Persons. Autoritäten und Anführer im angehenden Kalten Krieg in Ostbayern. Regensburg, 2006. 146 s.
808. Spoerer, M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945. Stuttgart, München, 2001. 369 s.
809. The Great Patriotic War: 55 years on. BBC News article, May, 12, 2000. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/744350.stm>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:**

1. Скрипниченко Ю. Ф. «Остарбайтерство» на Харківщині в роки Другої світової війни в джерелах та історіографії радянського періоду: висвітлення проблеми. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 85. С. 80-83.
2. Скрипниченко Ю. Ф. Вербувально-пропагандистська кампанія щодо добровільного вивозу населення Харкова на різноманітні роботи до Третього Райху. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2015. Вип. 52. С. 69-75.
3. Скрипниченко Ю. Ф. Примусові робітники на Харківщині: загальні аспекти. *Військово-історичний меридіан*. 2015. Вип. 3 (9). С. 61-72.
4. Скрипниченко Ю. Ф. Біржі праці – установи для набору нацистами окупованого населення Харківщини на роботи. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип.1 (11). С. 92-101.
5. Скрипниченко Ю. Ф. Нацистська політика грабування і насильства – найкоротший шлях примусу населення Харківщини до різноманітних робіт. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 2. (12). С. 53-63.
6. Скрипниченко Ю. Ф. Медичний огляд – обов’язкова умова депортації населення з окупованої нацистами Харківщини до Німеччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 24. С. 91-94.
7. Скрипниченко Ю. Ф. До проблеми примусових робітників в нацистській Німеччині. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 3 (13). С. 56-65.
8. Скрипниченко Ю. Ф. Примусове вивезення населення окупованої Харківщини до нацистської Німеччини. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2016. Вип. 53. С. 79-91.

9. Скрипниченко Ю. Ф. Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах харківських остарбайтерів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 125-130.
10. Скрипниченко Ю. Ф. Єврейські діти Харківщини – жертви Голокосту. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр.* 2018. Вип. 10 (13). С. 217-219.
11. Скрипниченко Ю. Ф. Заходи нацистської Німеччини щодо відбудови економічного потенціалу Харківщини, як найголовніша передумова для залучення місцевої робочої сили на окупаційні підприємства. *Військово-історичний меридіан*. 2018. Вип. 3 (21). С. 105-117.
12. Скрипниченко Ю. Ф. Методологія і методи дослідження діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2018. Вип. 4 (22). С. 39-46.
13. Скрипниченко Ю. Ф. Політика нацистської Німеччини по відношенню до осіб єврейської національності на території Харківщини в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 1 (23). С. 136-150.
14. Скрипниченко Ю. Ф. Біографічні відомості про «східних робітників» як джерело у вивченні історії остарбайтерства на Харківщині в роки Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 2 (24). С. 5-15.
15. Скрипниченко Ю. Ф. Відомості про остарбайтерів з Близнюківщини як усне джерело дослідження теми «Діяльність нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщини в 1941-1943 рр.». *Молодий вчений*. 2019. № 7 (71). С.14-17.
16. Скрипниченко Ю. Ф. Жінки-остарбайтери з Харківщини на примусових роботах в Третньому райху. *Молодий вчений*. 2019. № 8(2) (72). С. 163-166.
17. Скрипниченко Ю. Ф. Чоловіки-остарбайтери з Харківщини в роки Другої світової війни. *Молодий вчений*. 2019. № 9(2) (73). 508 с. С. 261-264.
18. Скрипниченко Ю. Ф. Східні робітники: харківський вимір / Ю. Ф. Скрипниченко. *Молодий вчений*. 2019. № 10(2) (74). С.458-460.

19. Скрипниченко Ю. Ф. Добровільний виїзд до нацистської Німеччини громадян м. Люботин Харківської області в 1941-1943 рр. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 3 (25). С. 100-106.
20. Скрипниченко Ю. Ф. Регулювання питань соціального захисту населення нацистською владою на Харківщині в 1941-1943 рр. *Молодий вчений*. 2019. № 11(1) (75). С. 765-767.
21. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистської окупаційної влади щодо набору трудових ресурсів до Третього райху на Харківщині в 1941-1943 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. Вип. VII. С. 219-224.
22. Скрипниченко Ю. Ф. Усні історії про остарбайтерів з Харківщини в роки Другої світової війни. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр.* 2019. Вип. 11 (14). С. 172-175.
23. Скрипниченко Ю. Ф. Аналіз німецької літератури з теми «Політика нацистської Німеччини щодо використання населення окупованих територій в різних сферах економіки Третього райху». *Військово-історичний меридіан*. 2020. Вип. 1 (27). С. 19-27.
24. Скрипниченко Ю. Ф. Районні архівні документи, як складова частина джерельної бази «Діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень*. 2019. Вип. 12 (15). С. 124-126.
25. Скрипниченко Ю.Ф. Історична пам'ять про остарбайтерів в роки Другої світової війни через дослідження документів Харківського історичного музею. *Грані історії: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 2 (10). С. 37-41.
26. Скрипниченко Ю.Ф. Українські остарбайтери в роки Другої світової війни очима Марії Сосновської. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 44. С. 134-142. DOI:10.31652/2411-2143-2023-44-134-141
27. Скрипниченко Ю. Вербувально-пропагандистська агітація православної автокефальної церкви серед населення Харківщини в роки Другої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького*

державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія 2023. Вип. 14/56. С.80-87. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56>

28. Скрипниченко Ю.Ф. Діяльність націоналістичних організацій Харківщини та їх роль у допомозі оstarбайтерам. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2024. Вип. 47. С. 65 - 74. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-65-74>

29. Скрипниченко Ю.Ф. Експлуатація трудових ресурсів Харківщини в період німецької окупації: українська та зарубіжна історіографія першої чверті ХХІ ст. *Українські історичні студії.* 2024. Вип. 16/58. С.116-125. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.16/58.12>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Скрипниченко Ю. Ф. Історія повсякденності, як один з факторів мотивації учнів до навчання з шкільного предмету «Історія України». *Матеріали науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства, та суспільствознавчих дисциплін».* Харків, 2014. С.58-63.

2. Скрипниченко Ю. Ф. Вербувально-пропагандистська кампанія щодо вивозу населення окупованого Харкова до Третього Райху: перші результати. *«Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (27 лютого 2015 р., м. Харків).* Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Колегіум, 2015. С. 33-34.

3. Скрипниченко Ю. Ф. Проблеми та перспективи вивчення долі «остарбайтерів». *«Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (26 лютого 2016 р., м. Харків).* Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Колегіум, 2016. С. 122-123.

4. Скрипниченко Ю. Ф. Архівні документи як найголовніше джерело з вивчення історії «остарбайтерства». *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Суми, 24-25 березня 2016 року).* Суми : ФОП Цьома С.П., 2016. С. 89-92.

5. Скрипниченко Ю. Ф. Антисемітська пропаганда в окупаційних періодичних виданнях Харківщини у роки Другої світової війни. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Голокост на Україні: Академічний, комеморативний та освітній аспекти», присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру*. Харків, 2016. С. 47-51.
6. Скрипниченко Ю. Ф. Депортація цивільного населення Харківщини до Німеччини: нацистська політика заохочення та покарання. *Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 3-4 листопада 2016 р.)*. Вінниця, 2016. С. 36-41.
7. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистської окупаційної влади в сфері професійної підготовки робітничих кадрів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.)*. Вінниця, 2017. С. 39-43.
8. Скрипниченко Ю. Ф. Висвітлення діяльності нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. в документах ЦДАВОВ України і ЦДАГОУ. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції (29-30 березня 2019 р., м. Дніпро)*. Ч.П. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 214-217.
9. Скрипниченко Ю. Ф. Невигадані історії про остарбайтерів з Харківщини в роки Другої світової війни (інтернет-доповідь). *VI Міжнародний науково-практичний семінар «Гуманітарні науки: сучасна наукова парадигма» (11-12 квітня 2019 р. м. Полтава)*. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Програма IV Міжнародного науково-практичного семінару «Гуманітарні науки: сучасна наукова парадигма» 11-12 квітня 2019 року. С.13.
10. Скрипниченко Ю. Ф. Спогади родичів остарбайтерів про долі «східних робітників» з Харківщини в роки Другої світової війни. *Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад. Матеріали IX Всеукраїнської науково-*

практичної конференції (17-18 квітня 2019 м. Кам'янське). Кам'янське, 2019. С. 29-37.

11. Скрипниченко Ю. Ф. Спогади про остарбайтерів через історію повсякденності. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали всеукр. наук. – теорет. конф. молодих учених (18-19 квітня 2019 р., м. Харків).* Харків : ХДАК, 2019. С. 24-25.

12. Скрипниченко Ю.Ф. Українська діаспора про діяльність нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів окупованих територіях у роки Другої світової війни. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції науковців, юристів та аспірантів (24-25 квітня 2019 р. м., Сєвєродонецьк).* Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 149-150.

13. Скрипниченко Ю. Ф. Заходи нацистської окупаційної влади щодо покращення умов праці і соціального захисту педагогічних працівників з підготовки робітничих кадрів на Харківщині в 1941-1943 рр. *X Міжнародна студентська наукова Інтернет-конференція «Повсякденність Другої світової війни 1939 - 1945 рр.».* (17 травня 2019 р., м. Ніжин). Ніжин : Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. URL: <http://www.ndu.edu.ua/storage/2019/internetconfww2/skrypnichenko.pdf>

14. Скрипниченко Ю. Ф. Відношення населення Харківщини до політики нацистської Німеччини щодо залучення місцевого населення окупантами до примусової праці на німецькі підприємства в 1941-1943 рр. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції (24-25 травня 2019 р., м. Дніпро).* Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 111-112.

15. Скрипниченко Ю. Ф. Джерельна база теми «Німецький окупаційний режим м. Люботина в 1941-1943 р. р.». *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (10 липня 2019 р., м. Тернопіль).* Тернопіль, 2019. С. 67-69.

16. Скрипниченко Ю. Ф. Неопубліковані документи, що розповідають про діяльність нацистської окупації в сфері трудових ресурсів Харківщини в 1941-1943 р. р. і зберігаються у районних бібліотечних фондах Харківської області. *Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 липня 2019 р., м. Київ)*. Київ : МЦНД, 2019. С. 10-11.
17. Скрипниченко Ю. Ф. Політика Третього райху по відношенню до трудових ресурсів окупованих територій у роки Другої світової війни в збірниках документах і матеріалах. *Модернізація та наукові дослідження: інтеграція науки та практики. Матеріали науково-практичної конференції (26-27 липня 2019 р., м. Одеса)*. Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 39-42.
18. Скрипниченко Ю. Ф. Секрет примирення називається пам'яттю. Інноватика в сучасній освіті та науці: теорія, методологія, практика : *Матеріали II Міжнародного літнього наукового симпозіуму (м. Одеса, 26–27 липня 2019 р.)*. Одеса : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 48-50.
19. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність підприємств ремісничо-кустарної промисловості в період нацистської окупації 1941-1943 рр. *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту та права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 2 серпня 2019 р.)*. Полтава : ЦФЕНД, 2019. Ч. 2. С. 46-48.
20. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Валківського району, Харківської області у роки Другої світової війни: короткі відомості. *Пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 20-21 серпня 2019 року)*. Київ : МЦНД, 2019. С. 20.
21. Скрипниченко Ю. Ф. Передвоєнний економічний розвиток Харківщини. *Перспективні напрями розвитку економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 23 серпня 2019 р.)*. Полтава : ЦФЕНД, 2019. Ч. 2. С. 41-42.

22. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Богодухівського району Харківської області. *Проблеми розвитку науки в контексті трансформацій суспільства. Матеріали науково-практичної конференції (м. Полтава, 30-31 серпня 2019 року)*. Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 49-50.
23. Скрипниченко Ю. Ф. Побутові умови проживання робітників, які працювали на нацистських окупаційних підприємствах Харківщини в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 16 вересня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 58-60.
24. Скрипниченко Ю. Ф. Історичний досвід вирішення проблеми безпеки через призму актуальності теми «Остарбайтери» з Харківщини: східний вимір. *Безпека в сучасному світі. Матеріали Міжнародної наукової конференції (27-28 вересня 2019 р., м. Дніпро)*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 131-132.
25. Скрипниченко Ю. Ф. Статті районних газет про діяльність німецької влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 жовтня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 61-63.
26. Скрипниченко Ю. Ф. Остарбайтери з Зміївського району: біографічні відомості. *Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25-26 жовтня 2019 р.)*. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 69-70.
27. Скрипниченко Ю. Ф. Структуровані дані про примусових робітників з Чугуївського району Харківської області. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 12 листопада 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 99-100.
28. Скрипниченко Ю. Ф. Аспекти актуальності теми «Діяльність нацистського управління сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр.». *Пріоритети сучасної науки (частина III): матеріали III Міжнародної*

науково-практичної конференції (м. Київ, 19-20 листопада 2019 року). Київ : МЦНІД, 2019. С. 11.

29. Скрипниченко Ю. Ф. Нацистське військове управління на Харківщині в 1941-1943 рр. *Інтеграція світових наукових процесів як основа суспільного прогресу: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 листопада 2019 р.)*. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 61-62.

30. Скрипниченко Ю. Ф. Особливості німецької економічної політики в сільському господарстві на Харківщині в 1941-1943 рр. *Сорок другі економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*. Львів, 2019. С. 7-10.

31. Скрипниченко Ю. Ф. Американська історіографія проблематики використання гітлерівською Німеччиною населення окупованих територій в роки Другої світової війни. *Теорія та практика сучасної науки та освіти Матеріали Міжнародної наукової конференції (29-30 листопада 2019 р., м. Дніпро)*. Ч.1. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 175-176.

32. Скрипниченко Ю. Ф. Розвиток освіти в Люботинському районі Харківської області в 1941-1943 рр. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (12 грудня 2019 р., м. Дніпро)*. Дніпро : СПД «Охотнік», 2020. С. 218-220.

33. Скрипниченко Ю. Ф. Дані про остарбайтерів з Чугуївського району, як джерело у вивченні діяльності нацистської влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941-1943 рр. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 11 грудня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 94-96.

34. Скрипниченко Ю. Ф. Німецькі громадські сільськогосподарські підприємства на українських землях під час Другої світової війни. *Сорок треті економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*. Львів, 2019.

С. 15-17.

35. Скрипниченко Ю. Ф. Діяльність нацистського сільськогосподарського відділу Харківської міської управи в 1941-1943 рр. *Проблеми та перспективи сучасної науки та освіти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 грудня 2019 року)*. Львів : Львівський науковий форум, 2019. С. 55-57.

36. Скрипниченко Ю. Ф. Критичний аналіз збірників документів і матеріалів з вивчення історії примусових робітників на Харківщині в роки Другої світової війни. *Роль інновацій в трансформації образу сучасної науки: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27-28 грудня 2019 р.)*. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 118-121.

37. Скрипниченко Ю. Ф. Роздрібна торгівельна мережа в період нацистської окупації Харківщини. *Сорок четверті економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*. Львів, 2020. С. 93-94.

38. Скрипниченко Ю.Ф. Особливості навчального процесу в освітніх установах під час окупації нацистською Німеччиною Харківщини в 1941-1943 рр. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. 03-04 грудня 2021 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР». / Наук. ред. О.Є. Висоцька. - Дніпро: СПД «Охотнік», 2021.

С.253-254 с.

39. Скрипниченко Ю.Ф. «Українське питання» в усних історіях східних робітників з Харківщини. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень. *Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, рада молодих вчених Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 21 - 22 листопада 2024. Київ, 2024.

С. 134 – 136.

ДОДАТОК Б

Єдина тарифна сітка та ставка заробітної плати для робітників підприємств в
Харкові 1941-1943 рр.¹:

а) на нормальні умови праці								
Розряд	1	2	3	4	5	6	7	8
Тарифний коефіцієнт	1,0	1,20	1,45	1,75	2,10	2,50	3	3,60
Ставка за годину	0,85	1,09	1,27	1,40	1,79	2,13	2,55	3,06
Ставка за 8 годин	6,80	8,16	10,10	11,92	14,31	17,04	20,40	24,48
Ставка за один місяць (208 годин)	176,80	212,10	267,10	309,92	372,19	443,04	530,40	636,40
б) На шкідливі та гарячі роботи								
Ставка за 1 годину	1,00	1,200	1,45	1,7	2,10	2,50	3	3,60
Ставка за 8 годин	8,00	9,60	11,60	14,00	16,80	20,00	24,00	28,80
Ставка за один місяць (208 годин)	20,8	249,80	301,60	364	436,20	520	624	748,20

¹ Таблицю укладено за матеріалами ДАХО, ф. 2982, оп.1, спр. 36с, арк.38 [99].

Нацистські агітаційні плакати,
які були звернені до окупаційного населення Харківщини в 1941-1943 рр.²

² Джерело: Бывшие каторжанки и каторжане в Ландкрайсе Ферден. Документация. // Пер. на русский: Роза Крузе, Дёрферден, Татьяна Рюб, Ферден (Аллер). Ландкрайс Ферден и общество по изучению истории района Ферден с 1933 по 1945 гг. – Ферден. – 1995. - С.18. (-196 с.).

ДОДАТОК Г

Німецький агітаційно - пропагандистський плакат,
який призивав населення окупованих українських територій їхати на
різніманітні роботи до Німеччини.³

³ Джерело: «Ich habe geqlaubt, dass Sie kommen». Begegnungen mit zehn «Ostarbeiterinnen» in der Ukraine. Herausgegeben vom Landschaftsverband Rheinland Fotos: Nicole Pientka; Bettina Bouresh, Juri Andrichowysch. Copyright: Landschaftsverband Rheinland Köln, 2009. - S. 12. (76 p).

ДОДАТОК Г

Нацистський пропагандистський плакат,
який призивав населення окупованих українських територій їхати на роботу
до Німеччини.⁴

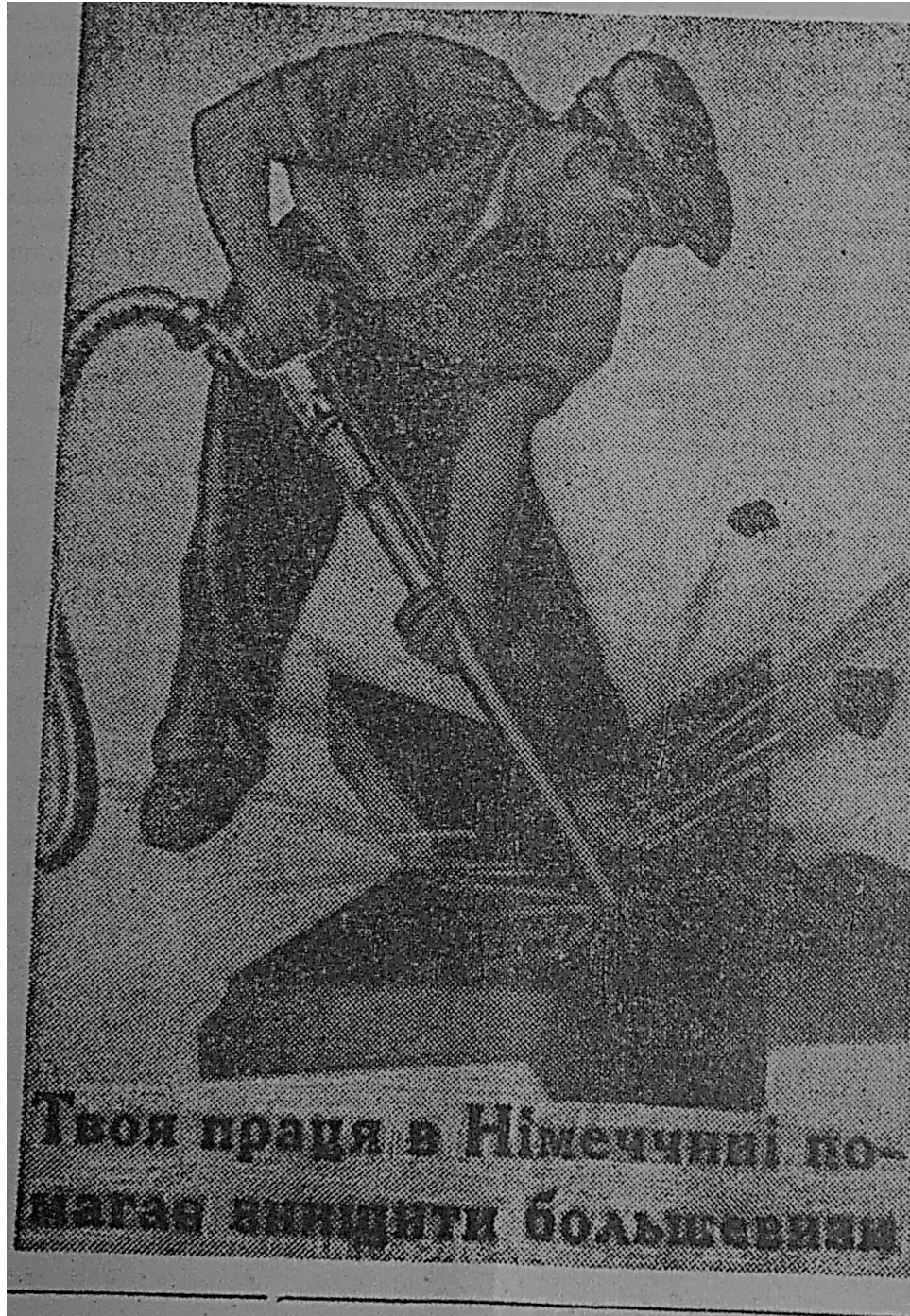

⁴ Джерело: «Ich habe geqlaubt, dass Sie kommen ...». Begegnungen mit zehn «Ostarbeiterinnen» in der Ukraine. Herausgegeben vom Landschaftsverband Rheinland Fotos: Nicole Pientka; Bettina Bouresh, Juri Andrichowysch. Copyright: Landschaftsverband Rheinland Köln, 2009. - P. 16. (76 p).

ДОДАТОК Д

Нацистський пропагандистський плакат

«Твоя праця в Німеччині допомагає винищити більшовизм».⁵

⁵ Газета «Нова Україна» (квітень-червень 1942 р.)

ДОДАТОК Е

Витрати з бюджету працюючих, які встановлювалися
нацистською владою Харкова в 1941-1943 роках⁶.

Назва витрат (на місяць)	Сума в крб.	Питома вага в %
І. Обов'язкові витрати		
а) податки, показники та інші обов'язкові відрахування	75	23,0
б) Квартплата, паливо та комунальні послуги	56	17,0
Разом обов'язкових витрат	131	40,0
ІІ. Витрати на харчування		
а) вартість хліба з розрахунку на родину з 4 осіб по 2,5 по 2 кг на день за ціною 1крб. за кілограм	75	23,0
б) вартість картоплі з розрахунку на родину 3-4 осіб, по 2 кг на день за ціною 80 коп. за кілограм	48	14,7
в) вартість рослинних та тваринних жирів з розрахунку на родину з 4 осіб по 1 кг на місяць за пересічною ціною 16 крб. за кілограм	64	19,5
г) на придбання інших продуктів (молоко, м'ясо, овочі, фрукти)	9	2,8
Разом витрат на харчування	196	60,0
ІІІ. Придбання одягу та культ. потреби	-	-
Всього	32%	100,0»

⁶ Таблицю укладено за матеріалами ДАХО, ф. 2982, оп.1, спр.49, арк.75. [75].

ДОДАТОК Є

Відомості про кількість харків'ян, які насильно були вивезені загарбниками у період тимчасової нацистсько-гітлерівської окупації на 1.07.1945 р., у тому числі і по Харківській області⁷

№ п/ п	Найменування районів	Насильно вивезених нацистськими завойовниками в тому числі			Із загальної кількості дітей до 16 років
		усього	чоловіків	жінок	
1.	м. Харків	110153	-	-	-
2.	Балакліївський	2089	589	1450	31
3.	Барвінківський	1450	407	1043	-
4.	Великобурлукський	-	-	-	-
5.	Богодухівський	4117	1583	2534	217
6.	Борівський	3	-	3	-
7.	Близнюківський	1806	480	1326	-
8.	Ольховатський	-	-	-	-
9.	Вовчанський	650	10	640	-
10.	Двурічанський	-	-	-	-
11.	Валківський	3660	1876	1784	143
12.	Дергачівський	4023	1982	2042	-
13.	Зміївський	903	478	425	279
14.	Золочівський	3635	1268	2367	23
15.	Зачепилівський	1626	73	895	-
16.	Ізюмський	677	193	484	3
17.	Куп'янський	-	-	-	-
18.	Краснокутський	2651	1193	1458	99

⁷ Таблицю укладено за матеріалами посібника Дзякової О.В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю / О.В. Дзякова. Х., 2013. С.40. [377].

Продовження Додатку Є

№ п/ п	Найменування районів	Насильно вивезених нацистськими завойовниками в тому числі			Із загальної кількості дітей до 16 років
		усього	чоловіків	жінок	
19.	Кегичівський	236	59	277	-
20.	Красноградський	988	378	610	-
21.	Коломацький	1967	978	989	-
22.	Лозівський	1861	648	1213	14
23.	Липецький	695	23.3	412	159
24.	Нововодолазький	6098	2800	3298	-
25.	Олексіївський	1087	241	846	-
26.	Печенізький	239	57	182	-
27.	Петрівський	880	150	730	-
28.	Савінський	239	63	176	-
29.	Старосалтівський	192	57	135	7
30.	Сахновщанський	966	184	782	16
31.	Старовіровський	3004	1231	1773	677
32.	Харківський	3653	1220	24333	-
33.	Чугуївський	2258	1187	1071	-
34.	Шевченківський	-	-	-	-
35.	м. Ізюм	800	233	567	7
Разом		161585	19829	31593	1563

ДОДАТОК Ж

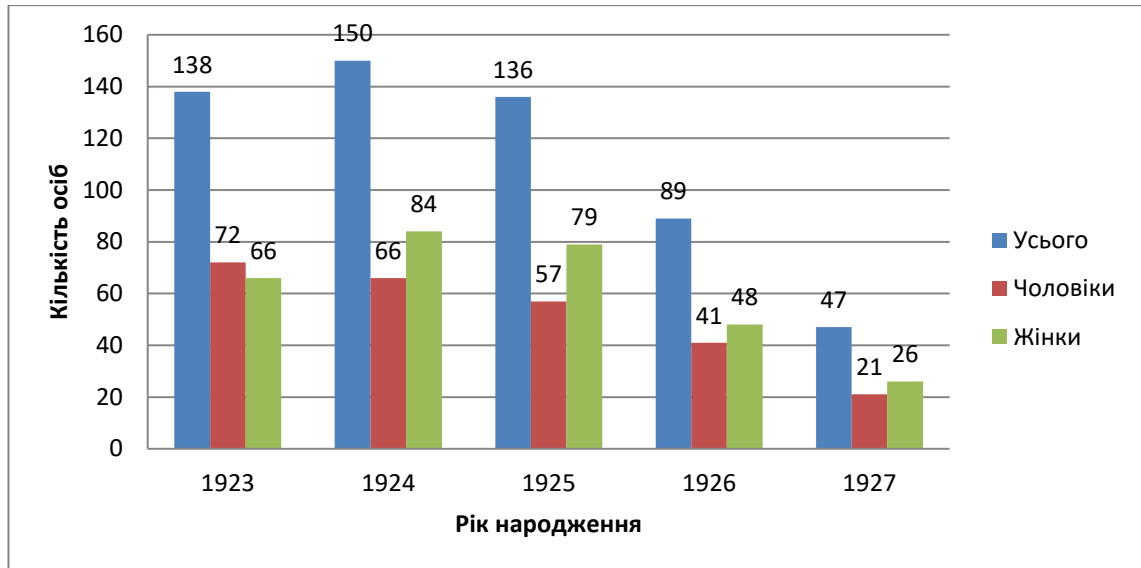
Статеві-вікова структура вивезеного на примусові роботи до Німеччини населення з Ленінського (тепер – Холодногірського) району м. Харкова⁸

№	Вік	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
		Абсолютна кількість осіб			Показники структури %			
1	10-14	28	10	18	100%	36	64	180
2	15-19	560	257	303	100%	46	54	118
3	20-24	209	85	124	100%	41	59	146
4	25-29	93	53	40	100%	57	43	0,75
5	30-34	116	75	41	100%	65	35	0,55
6	35-39	82	44	38	100%	54	46	0,86
7	40-44	54	32	22	100%	59	41	0,66
8	45-49	32	28	4	100%	88	12	0,143
9	50-54	14	8	6	100%	57	43	0,75
10	55-59	5	5	0	100%	100	0%	0
Усього		1193	597	596	100%	51	49	0,99 ~ 1

⁸ Таблицю укладено за матеріалами: ДАХО, ф. 3746, оп. 2, спр.10. [95].

ДОДАТОК 3

Статеві-вікова структура вивезеного на примусові роботи до
нацистської Німеччини населення з Ленінського (тепер – Холодногірського)
району м. Харкова у віці 15-19 років⁹

⁹ Таблицю укладено за матеріалами: ДАХО, ф. 3746, оп.2, спр. 10. [95].

ДОДАТОК И

Структура населення, вивезеного на примусові роботи до Німеччини з
Ленінського (тепер – Холодногірського) району м. Харкова, згідно з
економічним типом поділу у 1941-1943 рр.¹⁰

№ п/п	Вік н/р	Усього осіб
1	0-14	28
2	15-64	1165
3	65 і старші	0
Усього		1193

¹⁰ Таблицю укладено за матеріалами: ДАХО, ф. 3746, оп. 2, спр. 10. [95].

ДОДАТОК І

Документи радянських громадян, вивезених до Німеччини. 1942-1944 рр.¹¹

17 5
244
1

Aufenthaltsanzeige für Arbeitskräfte aus Sowjetrußland

Сведения о пребывании относительно рабочих сил из Советской России

1. Familienname (bei Frauen auch Geburtsname): Фамилия (женщинам указать также девичью фамилию):	M i s c h a l o w <i>Мишалова</i>
2. Vorname (Namen unterschreiben): Имя (Имя подчеркнуть):	Parosky <i>Параска</i>
2a. Tag und Ort der Geburt (Gebirt, Staat): День и место рождения (округ, государство):	20.3.1923. Topilna, Wilschansky. Kiew. - " - <i>Топальна, Вильшанский р-н.</i>
3. Muttersprache: Родной язык:	russisch <i>ukrainisch</i> русский <i>украинский</i>
4. Religion: Вероисповедание:	keine
5. Familienstand: Семейное положение (женат, холост и т.д.):	ledig. <i>незамужняя</i>
6. Ausweischarakter: Личные документы:	Arbeitskarte Nr. _____ Рабочая карточка № _____
	Paß Nr. _____ ausgestellt am _____ 19 _____ паспорт № _____ выдан (когда)
	von (Behörde) _____ (какими властями)
	in (Zug der Behörde) _____ и (местопребывание властей)
7. Aufenthalt im Reich (jetziger und früherer): Местопребывание в Германии (нынешнее и прежнее):	Turn- Teplitz, Planettastrasse No 623 <i>Турн-Теплиц</i>
	(Str., Kreis, Stadt, Staatskreis) (Место, уезд, уезд, номер дома)
	1. von _____ bis _____ in _____ от _____ до _____ в _____
	2. von _____ bis _____ in _____ от _____ до _____ в _____
	3. von _____ bis _____ in _____ от _____ до _____ в _____
	4. von _____ bis _____ in _____ от _____ до _____ в _____

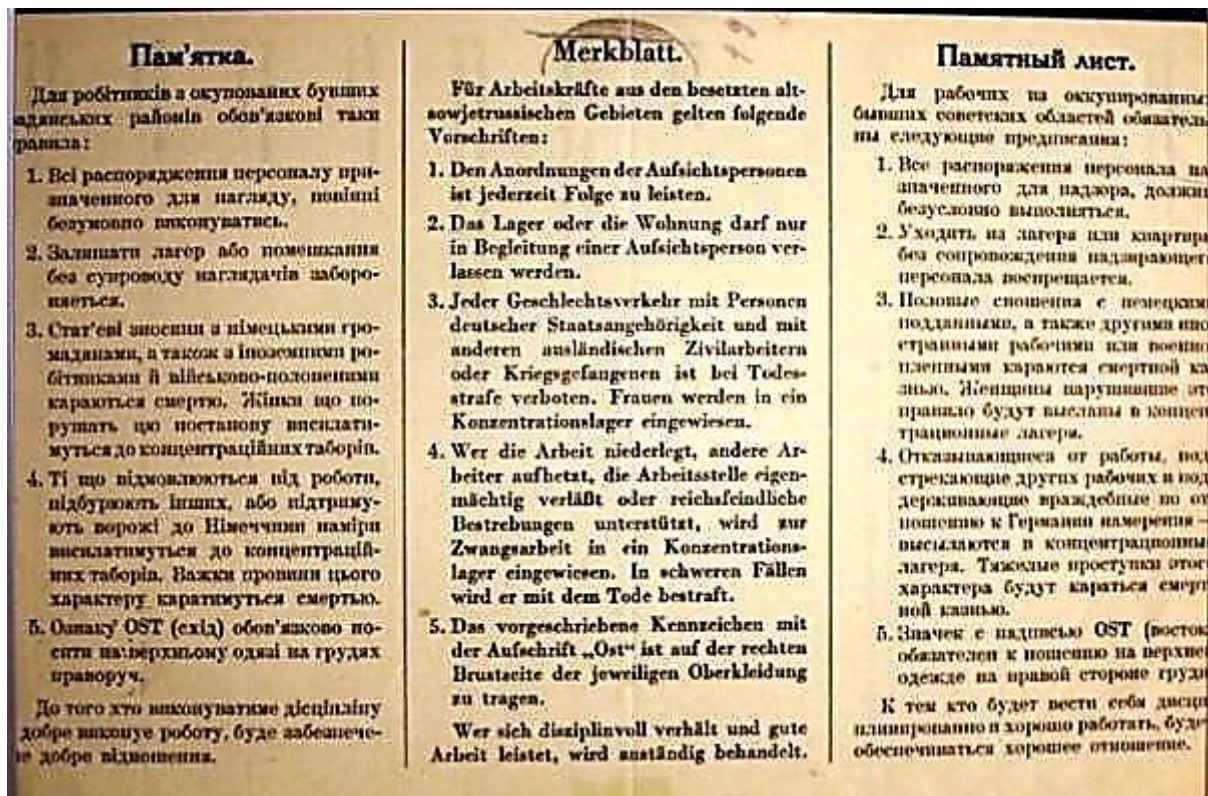
A 202 (B 42) Reichsdruckerei, Berlin

Ein 476 A 4

¹¹ Таблицю укладено за матеріалами: ЦДАВО України, ф. 3676, оп.4, спр.44 «Г», арк.1. [162].

Пам'ятка «остарбайтера»

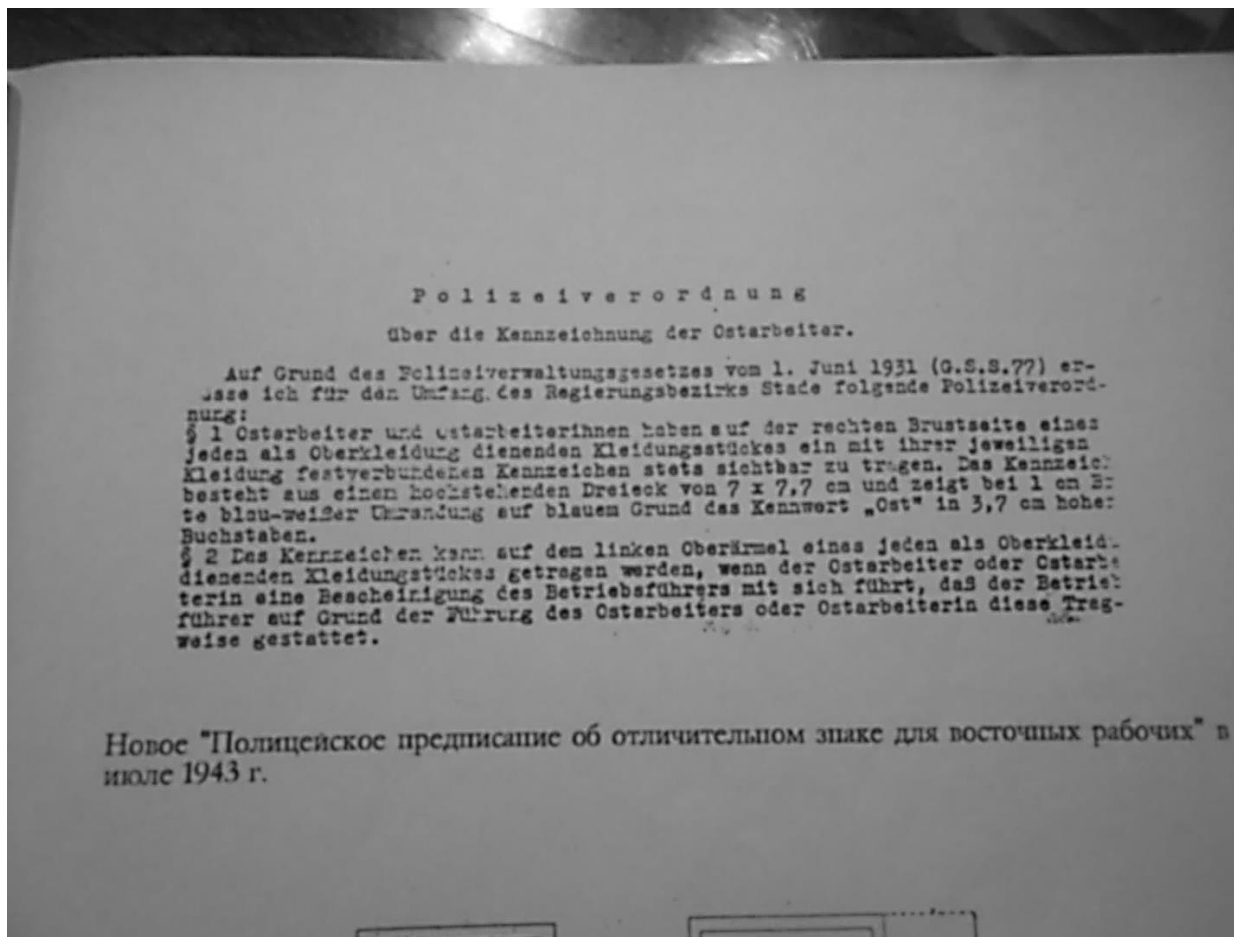
Видавалась німецькою владою остарбайтерам на місцях роботи¹²

¹² Офіційний сайт Міжнародного історико-просвітнього, благодійного і правозахисного суспільства. Інтернет – ресурс: Колекція документів остарбайтерів – Меморіал <https://www.memo.ru/ruru/collections/archives/ost-archive/> [549].

ДОДАТОК К

Новий «Поліцейський припис» про відмінні знаки для східних робітників
прийнятий у липні 1943 року.¹³

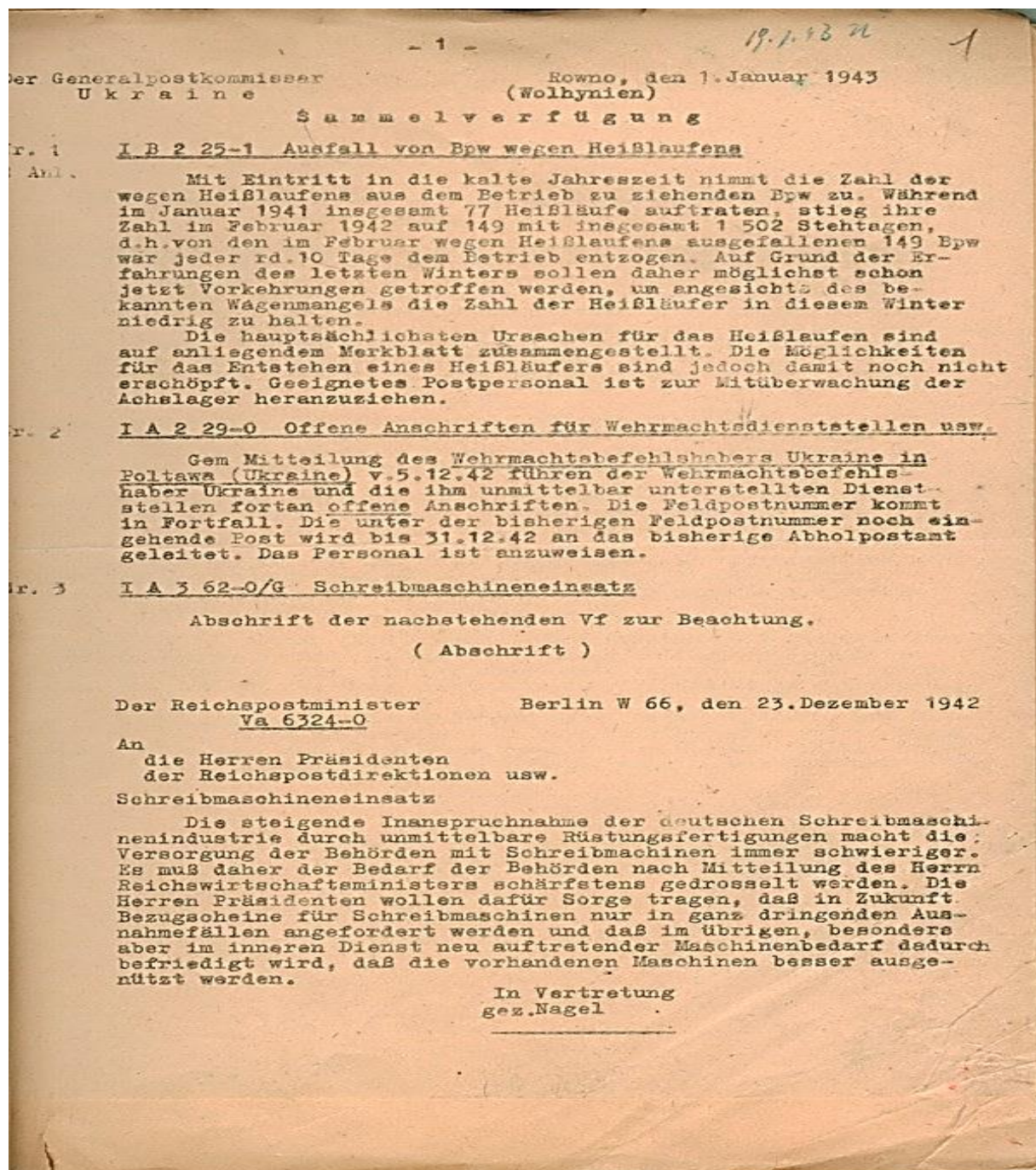

¹³ Джерело: Бывшие каторжанки и каторжане в Ландкрайсе Ферден. Документация. // Пер. на русский: Роза Крузе, Дёрферден, Татьяна Рюб, Ферден (Аллер). Ландкрайс Ферден и общество по изучению истории района Ферден с 1933 по 1945 гг. Ферден. 1995. С.21.

ДОДАТОК М

Розпорядження Генерал-комісара пошти України про заборону українцям, вивезеним до Німеччини, відсилати листи до України (нім. мова). 01 січня

1943р.¹⁵

¹⁵ Укладено за матеріалами: ЦДАВО України, ф. 2478, оп. 1, спр.1, арк.1. [175]

ДОДАТОК Н

Нацисти, без відома матерів – оstarбайтерок
відправляли новонароджених малюків до спеціальних дитячих
будинків.¹⁶

Санитарное здание "каменного лагеря" Дёрфердена

N a c h w e i s u n g					
er im Kreise Verden vorhandenen Polenkinder.					
Id. r.	Familiennamen	Vorname	Geburtstag	Geburtsort u. Kreis	Gemeinde
1	2	3	4	5	6
1.	Derevenda	Irene	30.4.1930	Litzmannstadt	Ahnebergen Nr.7
2.	Mendakiewicz	Wladyslaw	6.1.1940	Staropole, Gem. Przyror, Kr. Crestoehowa	Baden Nr.19
3.	Bialek	Walter	22.7.1940	Hoya	Drüboer 1 Gem. Barne
4.	Wlodarczyk	Hella	30.10.1930		Bierden Nr.6

56

Доказательство польских детей земельного округа Ферден (выдержки)
Источник: окружной архив Фердена

¹⁶ Джерело: Бывшие каторжанки и каторжане в Ландкрайсе Ферден. Документация. // Пер. на русский: Роза Крузе, Дёрферден, Татьяна Рюб, Ферден (Аллер). Ландкрайс Ферден и общество по изучению истории района Ферден с 1933 по 1945 гг. Ферден. 1995. С.55-56.

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 13:07:52 02.06.2026

Назва файлу з підписом: Skripnecenko_diis..pdf
Розмір файлу з підписом: 4.8 МБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Skripnecenko_diis..pdf
Розмір файлу без підпису: 4.8 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: СКРИПНИЧЕНКО ЮРІЙ ФЕДОРОВИЧ
П.І.Б.: СКРИПНИЧЕНКО ЮРІЙ ФЕДОРОВИЧ
Країна: Україна
РНОКПП: 2502620379
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 13:07:46 02.06.2026
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000021042402D5AA9507
Алгоритм підпису: ДСТУ 4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підписаний PDF-файл (PAdES)
Формат підпису: З повними даними для перевірки (PAdES-B-LT)
Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2026.04.06 13:00